

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLAMLARININ SİYASETLE
İLİŞKİLERİ

Şule ÖZĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLAMLARININ SİYASETLE
İLİŞKİLERİ

Şule ÖZĞAN

Danışman : Doç. Dr. Ali HATALMIŞ
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ
Jüri Üyesi : Dr. Öğrt. Üyesi Ali BİRBİÇER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

Üye: Dr. Öğrt. Üyesi Ali BİRBİÇER

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../2022

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

Bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / / 2022 *(Buraya tez savunma tarihinizi yazıp, belgeyi imzalayınız.)*

İMZA

Şule ÖZĞAN

ÖZET

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLAMLARININ SİYASETLE İLİŞKİLERİ

Şule ÖZĞAN

Yüksek Lisans Tezi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Ağustos 2022, 124 sayfa

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde şeyhülislam, devlet yönetimi içinde doğrudan bulunmamalarına rağmen önemli konularda kendilerine danışılmak amacıyla Divan-ı Hümâyûna çağırılırlardı. Özellikle şeyhülislamın verdiği fetvâların devlet yönetiminde ve siyasi alanda büyük bir etkisi bulunmaktadır. Ayrıca şeyhülislamın, padişahların aldığı kararlara karşı görüş bildirebilmeleri, kararlarını eleştirmeleri, padişahların tahttan indirilmelerine ve katledilmelerine kadar çeşitli konularda fetvâ vermeleri onların siyasi alandaki önemini ve gücünü göstermektedir.

Bu çalışmada II. Meşrutiyet döneminde görev yapan şeyhülislamın siyasetle ilişkileri ele alınıp incelenmiştir. II. Meşrutiyet döneminde yönetime karşı ortaya çıkan askeri ve siyasi olaylar padişahları zor durumda bırakmıştır. Bu bağlamda padişahlar, devleti daha kolay yönetmek için, şeyhülislamın verecekleri fetvâlara ihtiyaç duymuştur. Bundan dolayı şeyhülislâmların, devlet yönetim sistemi içindeki etkileri daha da artmıştır.

II. Meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi için kurulan partilere başta şeyhülislâmlar olmak üzere birçok ilmiye mensubu ve ulema katılmış veya destek vermiştir. Böylece şeyhülislamın aktif bir şekilde siyasî hayatın içinde yer almaya başladığı söylenebilir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son dönemine ışık tutan şeyhülislamın, siyasi alana dönük müdahaleleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeyhülislam, Osmanlı, Meşrutiyet, Siyaset, Padişah

ABSTRACT**II. THE RELATIONSHIP OF THE SHEHULISLAMIS OF THE
CONSTITUTIONAL PERIOD AND THE POLITICS****Şule ÖZĞAN****Master Thesis, Department of Islamic History and****Arts Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ali HATALMIŞ****August 2022, 124 pages**

In the classical periods of the Ottoman Empire, although the sheikh al-Islams were not in the state administration, they were called to the Divan-ı Hümayûn to be consulted on important issues. Especially the fatwas given by the sheikh al-Islams have a great impact on the state administration and in the political field. In addition, the fact that the sheikh al-Islams could express their opinions against the decisions taken by the sultans, criticize their decisions, and issue fatwas on various issues, from the dethronement and murder of the sultans, shows their importance and power in the political arena.

In this study, II. The relations of the sheikh al-Islams, who served in the Constitutional Era, with politics were discussed and examined. II. The military and political events that emerged against the government during the Constitutional Monarchy left the sultans in a difficult situation. In this context, the sultans needed the fatwas to be given by the sheikh al-Islams in order to manage the state more easily. Therefore, the influence of the Shaykh al-Islams in the state administration system has increased even more.

II. Many members of the ilmiye and ulema, especially the sheikh al-Islams, joined or supported the parties established for the re-declaration of the Constitutional Monarchy. Thus, it can be said that sheikh al-Islams began to take an active part in political life. In this study, the interventions of the sheikh al-Islams in the political field, which shed light on the last period of the Ottoman Empire, are discussed.

Keywords: Shaykh al-Islam, Ottoman, Constitutional Monarchy, Politics, Sultan

ÖNSÖZ

Sosyal olayların değerlendirilip yorumlanmasında hiç şüphesiz sebep sonuç ilişkisi önemli etkidir. Bu bağlamda tarihi olayların doğru yorumlanmasının günümüz problemlerinin çözümünde önemli bir katkı sağlayacağı bir gerçektir. Her ne kadar zaman ve mekân değişse de olayların ortaya çıkış sebepleri, etkilediği kesimler ve doğurduğu sonuçlar açısından benzerliklere sahip olduğu söylenebilir. Bu durum tarihi gerçeklerin önemini ve aktüalitesini de bir kez daha ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda günümüzdeki olayların daha sağlıklı bir şekilde çözümlenebilmesi için yakın tarihimizi göz önünde bulundurmak önem arz etmektedir. Nitekim içinde barındırdığı siyasi, iktisadi ve içtimai olaylar dikkate alındığında II. Meşrutiyet dönemi birçok araştırmacı için ilgi odağı olduğu gibi bizim de ilgimizi çekmiştir.

Araştırma konumuz olan II. Meşrutiyet dönemi şeyhülislamlarının siyasetle ilişkilerinin belirlenip ortaya konulması, günümüzdeki idari ve siyasi birçok meselenin daha iyi analiz edilip araştırılmasına katkı sağlaması ve daha geniş araştırmalara örnek teşkil etmesi beklenmektedir. Bu nedenle çalışmamızda II. Meşrutiyet dönemi şeyhülislamlarının siyasetle ilişkileri ele alınırken öznel yorumlardan kaçınılmış olup konu, o dönemin tarihi vesikaları ışığında nesnel bir şekilde incelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devri olan II. Meşrutiyet döneminde yaşanan siyasi ve askeri olaylar, fikri akımlar, kurumsal gelişmeler ve yapılan yenilikler Türkiye Cumhuriyeti'nin alt yapısını oluşturmakta etkili olmuştur. Bu dönemle ilgili çok sayıda tarihi, biyografik ve ansiklopedik eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin önemli bir kısmı günümüze ulaşmıştır. II. Meşrutiyet dönemi ve bu dönemde Meşihât makamında görev yapan şeyhülislamlar savaşlarda, bilhassa askerî ayaklanmaların bastırılmasında ve padişahların tahttan indirilmesinde, idarî ve askeri olayların içine çekilmiş olması ile ilgili araştırmaların mevcudiyetine rağmen şeyhülislamların siyasetle ilişkisi konu başlığı altında daha önce yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Buradan hareketle yapılacak araştırma ile II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislamların siyasetle ilişkilerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Bu tez çalışması, giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın önemi, amacı, kapsamı ve yöntemi verildi. Akabinde II. Meşrutiyet Dönemi, II. Meşrutiyet'in ilanı, sonrasında gelişen olaylar, II. Meşrutiyet dönemi öncesinde Şeyhülislamlık ve II. Meşrutiyet dönemi Şeyhülislamlık Kurumu hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, II. Meşrutiyet dönemi Şeyhülislamlarının

biyografileri, ikinci bölümde ise II. Meşrutiyet dönemi Meşihât makamında görev yapan şeyhülislamların siyasetle ilişkileri tek tek ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise II. Meşrutiyet dönemi ve o dönemde görev yapan şeyhülislamların siyasetle ilişkilerinin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Öncelikle araştırmalarımın her aşamasında değerli görüşleriyle katkı sağlayan, ilmî ve manevî desteğini esirgemeyerek danışmanlığımı yapan kıymetli hocam Doç. Dr. Ali HATALMIŞ'a en kalbî şükranlarımı arz ederim. Ayrıca ders dönemi boyunca ilminden çokça istifade ettiğim değerli hocam Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ'a, Prof. Dr. Nuran ÖZTÜRK'e ve çalışmalarımda desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Nasi ASLAN'a ve jürimde bulunarak tezime önemli katkılar sağlayan değerli hocam Dr. Öğrt. Üyesi Ali BİRBİÇER'e teşekkürlerimi sunarım. Bu süreçte bana maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen eşim Sabri ÖZĞAN'na ve beni anlayışla karşılayan sevgili çocuklarıma minnet ve şükranlarımı ifade ederim.

Şule ÖZĞAN
ADANA-2022

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
m.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	: Sayfa aralığı
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi Vesellem
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: Tarih yok, tarihsiz
vb.	: ve benzeri
v.dğr.	: Ve diğerleri

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ETİK BEYANI.....	IV
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	VIII
İÇİNDEKİLER.....	IX
TABLolar LİSTESİ.....	XI
EKLER LİSTESİ	XII

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
2. Araştırmanın Yöntemi	1
3. Araştırmanın Kapsamı	2
4. II. Meşrutiyet Dönemi.....	2
5. II. Meşrutiyetin İlanı	4
6. II. Meşrutiyetin İlanından Sonra Gelişen Olaylar.....	5
7. II. Meşrutiyet Öncesi Şeyhülislamlık Kurumu	11
8. II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislamlık Kurumu	14

BÖLÜM I

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE GÖREV YAPAN ŞEYHÜLİSLAMLAR

1.1. Mehmed Cemâleddin Efendi (ö.1337/1919)	19
1.2. Mehmed Ziyâeddin Efendi (ö.1336/1918).....	25
1.3. Pirizâde Mehmed Sâhib Molla Efendi (ö.1327/1910)	28
1.4. Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi (ö.1328/1911)	31
1.5. Mûsâ Kâzım Efendi (ö.1336/1920)	34
1.6. Abdurrahman Nesîb Efendi (ö.1332/1914)	38
1.7. Mehmed Es'ad Efendi (ö.1348/1931).....	40
1.8. Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (ö.1338/1922)	42

1.9. Ömer Hulûsi Efendi (ö. 1338 / 1920)	47
1.10. Haydarîzâde İbrâhim Efendi (ö. 1352 /1933)	49
1.11. Mustafa Sabri Efendi (ö. 1372/1954)	54
1.12. Dürrîzâde Abdullah Efendi (ö.1339 /1923)	58
1.13. Medeni Mehmed Nûri Efendi (ö.1345 /1927)	60

BÖLÜM II

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLAMLARIN SİYASETLE İLİŞKİLERİ

2.1. Mehmed Cemâleddin Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	65
2.2. Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	72
2.3. Pirizâde Mehmed Sâhib Molla Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	74
2.4. Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	76
2.5. Mûsâ Kâzım Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	77
2.6. Abdurrahman Nesîb Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	81
2.7. Mehmed Es'ad Efendi'nin Siyasetle İlişkisi.....	82
2.8. Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	84
2.9. Ömer Hulûsi Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	92
2.10. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	92
2.11. Mustafa Sabri Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	97
2.12. Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	101
2.13. Medeni Mehmed Nûri Efendi'nin Siyasetle İlişkisi	103

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	104
KAYNAKÇA	109
EKLER.....	120
ÖZGEÇMİŞ	124

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Cemâleddin Efendinin Çalıştığı Yılları ve Sadrazamlar.	22
Tablo 2. Şeyhülislamlık Yaptığı Hükümetler ve Tarihleri	53

EKLER LİSTESİ**Sayfa**

Ek 1. Sultan II. Abdülhamid Han'ı Tahttan İndirmek İçin Kullanılan Hal Fetvâsının Sûreti.....	120
Ek 2. Cihad-ı Ekber Fetvâsının Sûreti.....	121
Ek 3. II. Meşrutiyet Döneminde Görev Yapan Padişahlar ve Sadrazamlar	123

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devri olan II. Meşrutiyet döneminde yaşanan siyasi ve askeri olaylar, fikri akımlar, kurumsal gelişmeler ve yapılan yenilikler Türkiye Cumhuriyeti'nin alt yapısını oluşturmakta etkili olmuştur. Bu dönemle ilgili çok sayıda tarihi, biyografik ve ansiklopedik eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin önemli bir kısmı günümüze ulaşmıştır. II. Meşrutiyet dönemi ve bu dönemde Meşihât makamında görev yapan şeyhülislamın savaşlarda, bilhassa askerî ayaklanmaların bastırılmasında ve padişahların tahttan indirilmesinde, idarî ve askeri olayların içine çekilmiş olması ile ilgili araştırmaların olmasına rağmen şeyhülislamın siyasetle ilişkisi konu başlığı altında daha önce müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Buradan hareketle yapılacak araştırma ile II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislamın siyasetle ilişkisinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu tezde konu edilen araştırma nitel bir çalışmadır. Araştırmamız II. Meşrutiyet döneminin siyasi yapısı ve Meşihât makamında görev yapan şeyhülislamın siyasetle ilişkilerini ortaya koymaya yönelik olarak doküman incelemesi yöntemi ile yapılmıştır. Bu döneme ait olayların değerlendirilmesinde dönemin tarihçilerine ve olaylara tanıklık edenlerin hatıratlarına öncelik verilmiştir. Bu kaynakların/ dokümanların yeterli olmadığı durumlarda ise daha sonraki dönem tarihçilerinin aktardıklarından faydalanılmıştır.

Şeyhülislamın sıralaması ilmiye salnamesindeki sıralamaya göre yapılmıştır. Hicri ve miladi tarihler birlikte verilmiş olup tarihlerin çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun internet sitesindeki tarih çevirici kullanılmıştır. Kaynak taraması yaparken en çok dikkat edilen husus, ana kaynak varken ikinci elden kaynaklara gidilmemesidir. Bunun istisnası ise ana kaynağın olmadığı ve kaynağın tenkit süzgecinden geçirildikten sonra güvenilir bulunmadığı durumlarda ikinci elden kaynaklar kullanılmıştır.

Tezimizde tarihi olayların şeyhülislamla ilişkileri ele alınmıştır. Çalışmada yer alan olaylar ve kişilerle ilgili tamamlayıcı bilgiler, karşılaştırmalar ve farklılıklar dipnotlarda belirtilmiştir. Tezdeki şahıs, kavram, yer adlarının yazımından kaynakça

gösterimine ve dipnotların şekline kadar Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tez yazım kılavuzundaki belirtilen kriterler uygulanmıştır.

3. Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışmada öncelikle II. Meşrutiyet dönemi ve bu dönemde görev yapan padişahlar, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gelişen olaylar ve şeyhülislamlık kurumunun tarihsel süreci ana hatlarıyla incelendi.

Konumuz çerçevesinde II. Meşrutiyet döneminde Meşihât makamında bulunup önceki dönemlerde Meşihât makamına gelen şeyhülislamların II. Meşrutiyet döneminden önceki görev sürelerinde siyaset ile ilişkileri araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır.

Şeyhülislamların biyografileri incelenirken dönemlerinde meydana gelmiş önemli tarihi olayların ayrıntılarına girilmemiştir. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet döneminde Meşihât makamında görev yapmış Şeyhülislamların biyografileri, eserleri, müdahil oldukları önemli olaylar ve bu olaylardaki ilişkileri ele alınıp incelenmiştir.

4. II. Meşrutiyet Dönemi

Meşrutiyet kelimesi, Arapça'da “*Şart*” kökünden türetilmiş olup, ilk olarak Sultan Abdülaziz döneminde Jön Türkler akımı ile yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet 1876 yılından itibaren “*anayasalı ve meclisli saltanat-hilafet rejimi*” anlamında kullanılmıştır.

II. Meşrutiyet'in başlangıç tarihinde görüş birliği olmakla beraber, sona erdiği tarih hakkında görüş ayrılığı mevcuttur. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi 23 Temmuz 1908 tarihinde başlayıp, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne veya 20 Ocak 1921 tarihli *Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun* çıkarılmasına veya 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılmasına kadar geçen zamanı kapsadığı söylenebilir.¹

Osmanlı Devleti'nde “*Dağılma Dönemi*” olarak bilinen dönem, 1792 yılında Ruslarla imzalanan Yaş antlaşmasıyla başlayıp Osmanlı Devleti'nin yıkılış tarihi olan 1922 yılına kadar geçen zamanı kapsamaktadır. Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi ve ekonomik reformlar yapmaya çalıştığı, siyasi bunalımların yaşandığı ve dış güçlerin baskı kurduğu bir süreç olmuştur. Ayrıca bu dönemin oluşmasında Fransız

¹ Hanioglu, M. Şükrü, “Meşrutiyet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2004, c. 29, s. 388.

ihtilali ile birlikte ortaya çıkan milliyetçilik akımının da büyük bir etkisi vardır.² Özellikle Rusların Balkan coğrafyasında uyguladığı politika, isyan ve ayaklanmaların çıkmasına sebep olmuştur.³ Bundan dolayı ilk önce 1804'te Sırpalar, sonra 1821'de Yunanlılar ve daha sonra da diğer Balkan devletlerinin ayaklanmalarıyla Balkan savaşlarına giden süreç hızlanmış ve Osmanlı Devleti için sıkıntılı bir dönem başlamıştır.⁴

Diğer taraftan 1860 yılında bir aydın hareketi olarak “Yeni Osmanlılar” ortaya çıktı. Bu hareketin başında Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa gibi aydınlarla birlikte Avrupa ülkelerindeki anayasal düzenden etkilenecek Osmanlı Devleti'nin meşrutiyetle yönetilmesi gerektiğini düşünenler gelmektedir. Bu kişiler çıkardıkları gazete ve dergilerde genellikle “adalet”, “hürriyet”, “eşitlik” kavramlarını kullanarak halkı etki altına almışlardır.⁵ Osmanlı Devleti, 1854 yılından itibaren çeşitli ekonomik sebeplerden dolayı dış borç almaya başlamış ve böylece 1870'li yıllara gelindiğinde devlet hem ekonomik hem de siyasi bunalım sürecine girmiştir. Bu süreçte Midhat Paşa ve arkadaşları 30 Mayıs 1876 tarihinde Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine V. Murad'ı tahta çıkardılar.⁶ Ancak V. Murad sağlık sorunları sebebiyle istenilen reformları yapamadığı için Midhat Paşa ve arkadaşları onu da tahttan indirdiler ve yerine Meşrutiyeti ilan etme sözü veren Sultan II. Abdülhamid Han'ı tahta çıkardılar.⁷

I. Meşrutiyeti ilan eden Sultan II. Abdülhamid Han, tahta çıktıktan bir sene sonra 93 Harbi'nin getirdiği kargaşayı gerekçe göstererek meclisi dağıttı ve ikinci bir karara kadar meclisin kapatıldığını ilan etti.⁸ Meclisin kapatılmasının ardından ilerleyen süreçte, II. Abdülhamid'in muhalifleri tarafından bu dönem “İstibdat Dönemi” olarak adlandırıldı. Çok kritik bir zamanda tahta geçen Sultan II. Abdülhamid, iktidarı süresince karşı karşıya geleceği yapıyla daha işin başında tanışmış oldu.⁹ Bu durum, II. Abdülhamid Han'ın uyguladığı politika ve başvurduğu yöntemlerden dolayı muhalif

² Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Bâb-ı Âlî 1789-1922*, (çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 282.

³ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 14.

⁴ Feroz, Ahmet, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Ülker, Sander Yayınları, İstanbul 1971, s.48.

⁵ İnan, Yusuf Ziya, *Jön Türklerden İttihat Terakki Cemiyetine*, Bayramâşık Yayınevi, İstanbul 1978, s. 31.

⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, c. 1, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1979, s.161.

⁷ Berkes, Niyazi, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 316; Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 167-168.

⁸ Kılınç, Kadir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislamlık (1908-1918)* Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2021, s.39.

⁹ Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 31.

kanadın artmasına sebep oldu.¹⁰ Ayrıca II. Abdülhamid'in uyguladığı politikalar, iç siyasette de bir takım sorunlar doğurmuştur. Meşrutiyetin ikinci defa ilan edilmesi amacıyla pek çok muhalif grup ve onları destekleyen dış güçler, iktidarı boyunca Sultanın karşısında mücadele etmişlerdir. Sultanın uyguladığı siyasete karşı olan “*Jön Türkler*” diğer adıyla “*Yeni Osmanlılar*” henüz kadrolaşmamış ve bir teşkilatın çatısı altında birleşmemiş, dağınık halde bulunan gruplardı.¹¹ Ancak İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin 1889 yılında kurulmasıyla birlikte muhalif gruplar bir çatı altında toplanarak padişahın karşısına teşkilatlı bir yapı olarak çıkmıştır.¹² 1889 yılı, kadrolaşma çabası veren muhalif gruplar için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.¹³

İttihat ve Terakkî Cemiyeti kuruluşunun ilk yıllarında aktif muhalefet yerine askeriyede, devlet yönetiminde ve din adamları arasında gizlice yayılarak genişleme politikası izlemiştir. 1895 yılında padişah tarafından fark edilince cemiyet üyeleri yurtdışına çıkarak başta Paris, Londra, Cenevre gibi Avrupa şehirleri olmak üzere Mısır ve Makedonya'da Sultan Abdülhamid idaresine karşı muhalefete devam ettiler. Daha sonra İttihat ve Terakkî cemiyeti, Prens Sabahaddin tarafından 1902 yılında toplanarak I. Jön Türk Kongresi'ni düzenlediler. Muhalifleri birleştirmek için gerçekleştirilen bu toplantı, Prens Sabahaddin ve Ahmed Rıza arasında fikir ayrılıklarının yaşanmasına ve Jön Türklerin ikiye bölünmesine sebep oldu.¹⁴ Akabinde 1907 yılında birliği sağlamak amacıyla yeniden II. Jön Türk Kongresi yapıldı. Yapılan bu kongre sonrasında birlik sağlanamayınca Ahmed Rıza grubu 1907'de Selanik'te kurulan “*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*” ile birleşme kararını aldı. Yine bu kongrede alınan kararlardan birisi de II. Abdülhamid'e meşrutiyeti yeniden ilan ettirmek için baskı yapılmasıydı.¹⁵

5. II. Meşrutiyetin İlanı

II. Meşrutiyet'in ilanına giden süreçte, Makedonya'da yaşanan çetecilik faaliyetleri ve toprak kayıplarının önemli bir etkisi olmuştur. Bu sorun 93 Harbi'nden sonra Ruslarla imzalanan 1878 Ayastefanos Antlaşması'yla daha belirgin hale gelmiştir. Bu antlaşmaya göre Balkan milletlerine bağımsızlık ve sınırlarını genişletme hakkı

¹⁰ Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Milliyet Matbaası, İstanbul 1931, ss. 30-31.

¹¹ Ebuzziya, Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, ss. 123-25.

¹² Kuran, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 155.

¹³ Akşin, Sinan, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 5. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara 2009, s. 46.

¹⁴ Bkz. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 348-350.

¹⁵ Tiryaki, Yunus Emre, *Hatıralarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2016, s. 49; Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, 3. Baskı, c. 9, Ankara 1999, s. 27.

tanınmıştır. Akabinde hem kendi aralarında hem de Osmanlıya karşı olan bağımsızlık mücadelesinin önü açılmıştır. Özellikle Balkanlarda Bulgarlar, Sırlar ve Rumlar Osmanlı Devleti'ne karşı isyan faaliyetlerini artırmışlardır. Bununla birlikte İngiltere ve Rusya'nın, Osmanlı Devletini ve Balkanlar'ı paylaşmak için bir araya geldiği Reval görüşmesinin duyulması İttihatçıların tepkisine sebep olmuştur.¹⁶ Daha sonra İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyesi olan subay öğrenciler, devletin kontrolünün zayıfladığı Makedonya bölgesinde bir araya gelmişler ve padişaha karşı aktif politika yürüterek Balkanlar'daki güçlerini artırmıştır.¹⁷ Padişaha karşı ilk isyanı, orduda bulunan subaylardan Resneli Niyazi başlattı ve bunu takiben Enver Bey, Eyüp Sabri Bey ve Halil Bey gibi nüfûzlu subaylar da katıldı. Müslüman ve Hristiyan halk da bu isyanın bölgeye huzur getireceğini düşünerek isyancılara destek verdi. Bu isyanın sebebi, II. Abdülhamid'i zorlayarak meşrutiyeti yeniden ilan ettirmektir. II. Abdülhamid, isyanı bastırmak ve düzeni sağlamak için Şemsi Paşa'yı görevlendirdi. Fakat İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyesi Atıf Bey tarafından Şemsi Paşa şehit edildi. Sonrasında II. Abdülhamid isyanı bastırmak için girişimde bulunmuşsa da muvaffak olamadı. İsyanı bastırmak için bütün girişimlerini boşa çıkaran İttihat ve Terakkîciler bir yandan da Anayasal düzenin kurulması için baskı yapıyorlardı.¹⁸

İttihat ve Terakkîciler, Makedonya'yı kontrol altına aldıktan sonra II. Abdülhamid, yaptığı istişareler doğrultusunda 24 Temmuz 1908'de ikinci defa meşrutiyeti ilan etmiş, millet meclisini açmış ve Kanun-i Esasi'yi uygulamaya koymuştur. Akabinde II. Abdülhamid, anayasal düzeni koruyacağına dair yemin etmiştir.¹⁹ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, II. Abdülhamid'in Anayasal düzene karşı olmadığını, birkaç kez anayasal düzeni ilan etmek istediğini ama bazı engellerden dolayı bunu yapamadığını hatıratında ifade etmektedir.²⁰

6. II. Meşrutiyetin İlanından Sonra Gelişen Olaylar

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti'nde siyasi hareketliliğin ve fikir akımlarının yoğun şekilde yaşandığı bir dönem olmuştur. II. Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı Devleti, parlamenter ve anayasal düzen içerisinde farklı kimliğe sahip

¹⁶Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, s. 388

¹⁷Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.318.

¹⁸Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 466.

¹⁹Unat, Faik Reşit, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekisi*, TTK Yayınları, İstanbul 1985, s. 29; Cemâleddin Efendi, *Siyasî Hâtıralarım*, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1978, s. 34.

²⁰ Cemâleddin Efendi, *Siyasî Hâtıralarım*, s. 35.

partilerin temsil hakkı elde ettiği, çoğulcu demokrasi ve çeşitli ideolojik düşünce barındıran bir döneme geçmiştir. Yeni dönemde Anayasal demokrasinin bir gereği olarak tüm etnik ve dini gruplar, çeşitli yapılanma ve dönüşüm süreci içerisinde siyasi faaliyetlerde bulunma imkânı bulmuşlardır. Siyasi yaşam, Batılı devletlerde olduğu gibi partileşmeyi, örgütlenmeyi, anayasal ve parlamenter düzeni kurmayı gerektirmekte idi. Parti kurmak veya bu yöne meyletmek anayasal düzenin bir gereği ve buna paralel olarak anayasal sistemi istemek olarak değerlendirilmiştir.²¹

İlk anayasal seçim 1908 yılında “*Türk siyasi tarihinin ilk seçim kanunu*” ile yapıldı. İlk defa uygulanan bu seçimlerde İttihat ve Terakkî Fırkası kazandı.²² II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İttihat ve Terakkî Fırkası yönetime geldi ve yönetime gelir gelmez baskı, sansür, adaletsizlik ve adam kayırmaca arttı. Bu durum İttihat ve Terakkî Cemiyeti karşıtı muhalif kitlelerin oluşmasına sebep oldu. Bununla birlikte askerlerin bir kısmı mesleklerinde yetersiz olduğu gerekçesi ile ordudan uzaklaştırıldı. Bu durum, ordudan uzaklaştırılarak işsiz kalan askerlerin tepkisine yol açtığı gibi henüz orduda görev yapan askerlerin içinde de huzursuzluğa neden oldu.²³ İttihat ve Terakkî Cemiyeti bu hareketiyle, kendi düşüncesine yakın olan askerleri orduda hâkim kılmayı, cemiyetin muhafazasını sağlamayı ve gelecekteki hedeflerine daha rahat ulaşmayı amaçlamıştır. Meselenin bir diğer yönü ise batılı devletlerin askeri eğitim alanında değişikliğe gitmesi, Osmanlı Devleti’nin de askeri eğitimde yenilikler yapmasını zorunlu hale getirmiş olmasıdır. Osmanlı ordusunun daha nitelikli hale gelmesi, gelişen teçhizat ve ekipmanlara uyum sağlayabilmesi için askeri okulların açılması ve buradan mezun olan askerlere öncelik verilmesi, askerler arasında kırgınlığı daha fazla arttırmıştır.²⁴

Yapılan bu uygulamalar 31 Mart Vak’asının zeminini hazırlamıştır. 31 Mart Vak’asının fitilini ateşleyen sorunlardan birisi de görevlerinden alınan askerlerin görevlerine yeniden iade edilmemesi ve Taşkışla’daki üçüncü taburun Cidde’ye gönderilme kararıdır. Bu karardan memnun olmayan askerler, askerlik sürelerinin bitmek üzere olduğunu belirterek Cidde’ye gitmeyeceklerini dile getirmişlerdir. 31 Mart Vak’asının çıkmasına sebep teşkil eden diğer bir sorun da medrese talebelerinin

²¹Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları/ İttihat ve Terakkiye Muhalefet*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s.30.

²²Kaan, Oğuz, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 2.

²³Tursun, Soner, *II. Meşrutiyet’in İlanı ve 31 Mart Olayı*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2013, s. 24.

²⁴Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 160.

askerliğe alınmasıyla alakalı meclisin çıkardığı kanun olmuştur. Medrese öğrencilerinin din eğitimi yerine askerliğe alınması, dini eğitime karşı bir müdahale olarak görülmüştür. Bununla birlikte dış politikada yaşanan olumsuz gelişmelerden dolayı İttihat ve Terakkî Cemiyeti sorumlu tutulmuştur.²⁵ İttihat ve Terakkî yönetimini sert dille eleştiren Serbesti gazetesi başmuharriri Hasan Fehmi'nin öldürülmesi isyana giden süreci hızlandırmıştır.²⁶ Bu olayların neticesinde 13 Nisan 1909 tarihinde 31 Mart Vak'ası olarak bilinen olay gerçekleşmiştir.²⁷

31 Mart Vak'asının Selanik'te duyulması üzerine Mahmut Şevket Paşa komutasında Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yola çıktı. Bir süre sonra Hareket ordusu dört koldan İstanbul'a girdi. İstanbul ele geçirildikten sonra Dîvân-ı Harp mahkemeleri kuruldu. II. Abdülhamid'in yönetimine karşı oluşan muhalefetin hedefi; II. Abdülhamit'i tahtan indirmek, Meclis-i Mebûsan açmak ve Kânûn-ı Esâsîyi yürürlüğe koymaktı.²⁸ Hareket Ordusu İstanbul'a girmeden önce II. Abdülhamid'in hâl'i için gerekli ortam hazırlandı ve 27 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirildi.²⁹ II. Abdülhamid'in yerine tahta geçen Sultan Mehmed Reşad'ın siyasi varlığı ve iradesi yok hükmünde sayılmıştır.³⁰ Tahta çıktığı vakit altmış beş yaşında olan Sultan Reşad'ın dokuz yıllık sultanlık dönemi boyunca, ülke siyasi karışıklık içinde kalmıştır. Mehmed Reşad bu karışıklığı önleyecek ve yön verecek siyasi bilgi ve tecrübeye sahip değildi.³¹ Sultan Reşad'ın hükümdarlığının ilk yıllarında ülkede meydana gelen sıkıntılar ve karışıklıklar devam etti. Meşrutiyetin getirdiği geçici ve aldatıcı sevinç hali, yerini kısa zamanda ağır iç ve dış sıkıntılara bıraktı.³² Adana ve çevresinde Ermeni ayaklanmaları çıktı. Daha sonra Arap memleketlerinde ve Arnavutluk'ta ayaklanmalar meydana geldi.

²⁵ Danişmend, İsmail Hami, *31 Mart Vakası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1974, s. 22.

²⁶ Bkz. Gül, Mustafa Fırat, "II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı Başlangıcına Devrin Siyasi Olaylarına Genel Bir Bakış", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 7, S. 2, Haziran 2020, ss.1094-1111.

²⁷ Özcan, Azmi, "Otuz Bir Mart Vakası", *DİA*, İstanbul 2007, c. 34, s. 9.

²⁸ Bkz. Kodaman, Bayram, "II. Meşrutiyet Dönemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 13, s. 168-169; Feroz, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1908-1914)*, s. 31; Aksoy, A. Şerif, *İttihat ve Terakki*, Nokta Yayınlar, İstanbul 2008, s. 25.

²⁹ Türkmen, Zekeriya, *Hareket Ordusu ve Mahmut Şevket Paşa*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 125.

³⁰ Birinci, Ali, *31 Mart Vakasının Bir Yorumu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.13, s. 206-207.

³¹ Küçük, Cevdet, "Mehmet V", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 418; Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları*, Alfa Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2015, s. 471.

³² Beydilli, Kemal, *Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1994, c. 1, s. 121; Bildirici, Yusuf Ziya, *Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 13, s. 505-507.

Bu isyanlar devletin otoritesinde büyük yıkımlara sebep oldu ve Balkan Savaşına giden süreci hızlandırdı.³³

Balkan Savaşı, Osmanlı Devleti açısından yenilgiyle sonuçlandı ve akabinde Balkan devletleriyle Londra Antlaşması yapıldı. Londra antlaşması yapılırken, İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyeleri, Kâmil Paşa'nın Edirne'yi düşmana terk ettiği iddiası ile hükümet aleyhinde yalan haberler yaydı. Bunun üzerine Enver ve Talat Bey'in başını çektiği bir grup İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyeleri 23 Ocak 1913 tarihinde hükümet binasına baskın yaptı. Yapılan bu askerî baskına “*Bâb-ı Âli*” baskını denmektedir. Bâb-ı Âli baskınında Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa öldürüldü ve Kâmil Paşanın istifa etmesi sağlandı. Baskından sonra Mahmut Şevket Paşa Hükümeti kuruldu ve İttihat ve Terakkî Cemiyeti yönetime hâkim oldu.³⁴

Bundan sonraki süreçte İttihat ve Terakkî Cemiyeti, I. Dünya Savaşına kadar ülkeyi tek başına yönetmiştir. Avrupa devletleri arasında yaşanan silahlanma yarışı, sömürge ve pazar arayışları sonucunda oluşan rekabet, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasında etken rol oynadı. 1914 senesine gelindiğinde iç ve dış siyasette zor günler geçiren ve yıkılmak üzere olan Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri için önemli bir pazar olarak görüldü. Gelen bu tehlikeyi bertaraf etmek için Osmanlı Devleti, İttifak devletlerinin safına katıldı. Sultan Reşad yönetiminde, Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi “*Cihad-ı Ekber*” fetvâsıyla bütün Müslümanların Osmanlı Devleti ordusunun yanında savaşa katılmalarını istedi.³⁵ I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, İtilaf güçlerine karşı birçok cephede savaştı. Batı cephesindeki ağır yenilgilerden, içte beliren ihtilal ve karışıklıktan dolayı, Osmanlı Devleti de Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında yenilmiş sayılarak Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kaldı. Sultan Reşad, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını görmeden 3 Temmuz 1918 tarihinde vefat etti.³⁶

Sultan Reşad'ın ölümü üzerine Vahdeddin 4 Temmuz 1918 tarihinde 57 yaşında tahta çıktı.³⁷ Sultan Vahdeddin, tahta geçtiğinde iki büyük sorunla mücadele etmek zorunda kaldı; Bu sorunlardan birincisi, I. Dünya Savaşı, ikinci ise 1913'ten beri devlet yönetimine egemen olan İttihat ve Terakkî Cemiyetine karşı bir siyasi yapı oluşturmaktı. Bunun için öncelikle İttihat ve Terakkî Cemiyetine muhalefetiyle bilinen Mustafa Kemal Paşa'yı Suriye Cephesi kumandanı olarak atadı. 8 Ekim 1918 tarihinde

³³Bildirici, *Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları*, c. 13, s. 505-507.

³⁴ Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınevi, İstanbul 2006, s. 43; Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Savaşları*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 13, s. 299.

³⁵ Eraslan, Cezmi, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.13, s.339-340.

³⁶ Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları*, Alfa Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2015, s.482.

³⁷ Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları*, s.485.

Talat Paşa yönetimindeki İttihat ve Terakkî kabinesi istifa etti.³⁸ Akabinde kurulan İzzet Paşa'nın kabinesinin de istifa etmesi üzerine Sultan Vahdeddin, hükümeti kurma görevini Tevfik Paşa'ya verdi ve 13 Kasım 1918 tarihinde Tevfik Paşa'yı sadrazamlığa getirdi.³⁹ Ancak Tevfik Paşa da kabineyi kuramadı. Tevfik Paşadan sonra 4 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa'yı sadrazam olarak atadı. 30 Ekim 1918 tarihinde Damat Ferit Paşa kabinesi Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Osmanlı toprakları İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar tarafından işgal edilmeye başladı.⁴⁰

15 Mayıs 1919 tarihinde İtilaf devletlerinin desteğiyle Yunanlılar saldırıya geçerek İzmir'i işgal etti. Yunanlıların bu işgali ülke genelinde büyük tepkilere sebep oldu ve bu tepkiler üzerine Damat Ferit Paşa Hükümeti istifasını sunduktan sonra yerine Ali Rıza Paşa sadrazamlığa getirildi.⁴¹ Bu tarihten sonra Sultan Vahdeddin hem işgal kuvvetlerini oyalamak hem de elinden geldiği kadar yeni Türk Devleti kurulana kadar Anadolu'daki Millî Mücadeleyi destekleme kararı verdi. Akabinde Yıldız Sarayında Mustafa Kemal ile Anadolu'daki uyanışı desteklemek için defalarca görüştü. Sultan Vahdeddin, Mustafa Kemal ile yaptığı son görüşmesinde, Anadolu'ya gitmesini ve milli iradenin kurulması için gereken çalışmanın yapılmasını istedi. Sultan Vahdeddin, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkması için elindeki imkânları sonuna kadar kullanmıştır.⁴²

Mustafa Kemal Paşa liderliğinde büyüyen Kuvâ-yı Milliye hareketinden, İngilizler ve işgal kuvvetleri rahatsız oldular. Büyüyen bu hareketi durdurmak isteyen İngilizler, Mustafa Kemal Paşa ve Kuvâ-yı Milliye aleyhinde hükümete baskı yaptılar.⁴³ İngilizler, İstanbul hükümeti ile Anadolu arasındaki ilişkilerin kopma noktasına gelmesinden dolayı hükümetin, Kuvâ-yı Milliye ile anlaşmasını istedi. Bunun üzerine Müşir Fuat Paşa Sivas'tan gönderilen mektubu bizzat padişaha takdim etti. Padişah millî bir hükümetin kurulması için mevcut hükümeti istifa ettirdi ve yerine 2 Ekim 1919

³⁸Kocahanoğlu, Osman Selim, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914 - 1945)*, Temel Yayınları, İstanbul 2005, s.147; Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Timaş Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2017, s.101.

³⁹Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, TTK Yayını, 4. Baskı, Ankara 1987, ss. 151-154

⁴⁰Sancaktar, Fatih Mehmet, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 434.

⁴¹Sancaktar, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, s. 439.

⁴²Akşin, Sinan, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele 1 (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s.182.

⁴³Akşin, Sinan, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele 2 (Son Meşrutiyet 1919-1920)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 465.

tarihinde Ali Rıza Paşa'yı sadarete getirdi. Kurulan yeni hükümete Kuva-yı Milliye karşıtı olan kişiler alınmadı ve Mersinli Cemal Paşa Harbiye nâzırlığına getirildi. Amasya'da yapılan görüşmelerde seçimler de dâhil olmak üzere her konuda uyum sağlayacak bir antlaşma imzalandı. Milletvekillerinin padişahı sıkıştırması sonucunda 12 Ocak 1920 tarihinde meclis tekrar açıldı. İtilâf devletleri, padişahı sıkıştırmak için Mondros Mütarekesinde almış oldukları kararı uygulamaya koydular. Akabinde İngilizler tarafından 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edildi.⁴⁴

İstanbul'un işgal edilmesinden sonra 23 Nisan 1920 tarihinde, Temsil heyetinin öncülüğünde Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplandı ve milletin yegâne temsilcisinin Ankara hükümeti olduğu bütün dünyaya ilân edildi. Fevzi Çakmak Paşa mecliste yaptığı konuşmada, hilâfet ve saltanat makamını tehlikeye düşürmemek için İstanbul'da işgalcilerin söylediklerini yapmak zorunda kaldıklarını anlattı. İstanbul'un Yunanlılar tarafından işgal edileceğinin bir telgrafla bildirilmesi üzerine Topçu Ferik Rıza Paşa dışında herkes antlaşmanın imzalanması yönünde karar bildirdiler. Bunun üzerine Damat Ferit Paşa, Saltanat şûrasından aldığı cesaretle Anadolu'daki harekâtı bastırmak için hükümette değişiklik yaparak beşinci kabinesini oluşturdu ve milliyetçileri suçlayan bir bildiri yayımladı. Kurulan Damat Ferit Paşa hükümeti 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşmasını imzaladı. Bu karara Ankara hükümetinin tepkisi çok sert oldu.⁴⁵ Sultan Vahdeddin, bütün baskılara rağmen antlaşmayı tasdik etmedi. Bunun üzerine Ankara Hükümeti, 7 Ekim 1920 tarihinde Sevr antlaşmasını imzalayanlarla Damat Ferit Paşayı idama mahkûm etti.⁴⁶

10 Ocak 1921 tarihinde Yunanlılar karşısında İnönü'de kazanılan ilk zaferle birlikte Ankara hükümeti İstanbul hükümetini tanımadığını belirtti. Akabinde meclisin yaptığı gizli oturumda padişahın hâl edilmesi gündeme geldiyse de Mustafa Kemal Paşa padişah istifa etmedikçe yerine yenisinin seçilmesinin tehlikelerini anlattı. 1 Kasım 1922 tarihinde İstanbul hükümetinin Lozan Konferansı'na katılma kararı alması ve Padişahın Ankara hükümetini tanınaması üzerine meclis saltanatı kaldırdı.⁴⁷

⁴⁴Bkz. Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudvanya'ya Kadar*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1991, c. 3, s. 47-50.

⁴⁵ Sonyel, Salahi R., *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal Vahdeddin ve Kurtuluş Savaşı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 91

⁴⁶ Erdoğan, M. Akif, *Türkiye Tarihi ve uygarlıklar-4- Osmanlı Tarihi(1299-1922)*, Lilit Yayınları, 10. Baskı, İzmir 2017, s. 280-281; Küçük, Cevdet, "Damad Ferid Paşa", *DİA*, İstanbul 1993, c. 8, s.439.

⁴⁷Erdoğan, M. Akif, *Türkiye Tarihi ve uygarlıklar-4- Osmanlı Tarihi(1299-1922)*, s.282-283.

7. II. Meşrutiyet Öncesi Şeyhülislamlık Kurumu

Şeyhülislam kelimesindeki “şeyh” kelimesi ulema ve din mensupları için kullanılmış bir tabirdir. Lügatte yaşlı kimse, elli yaşından ömrünün sonuna kadar yaşayan kimse, bilgi ve tecrübe çokluğundan dolayı ilmi çok olan kimse⁴⁸ manalarına gelen “Şeyh” kelimesinin İslam kelimesine eklenmesiyle, “*yaşlı kimse*”, “*reis*” veya “*bilge*” anlamına gelen Şeyhülislam kelimesi türetilmiştir. Diğer bir ifade ile Şeyhülislam, “*âlimlerin en kıdemlisi, reisi*” anlamında kullanılmıştır.⁴⁹

Şeyhülislam unvanı ilk zamanlarda İslam hukukunda uzmanlaşmış kişilerin dışındaki insanlara da verilmiştir. Başlangıçta Şeyhülislamlık unvanı, fıkıh veya diğer ilimlerde uzmanlaşan kimselere verilirken daha sonraları sadece İslam hukukunda uzman olan kişilere verilmiştir. Şeyhülislamlığın, kurumsal olarak kaynağının Horasan’a kadar uzandığı bilinmektedir.⁵⁰ Tarihte İslâm dünyasında önde gelen ulema ve sofilere verilen bir şeref unvanı olarak kullanılmıştır.⁵¹ Şeyhülislam, Hanefî mezhebine göre kendisine sorulan genel ve özel şer’î ve hukukî meselelere ait dini hükümlere uyarak karar veren kişiye verilen bir unvandır.⁵² Şeyhülislamlık, Osmanlı Devleti’nde ilmiye sınıfının en yüksek mertebesinde yer almıştır. Şeyhülislam unvanının bir âlime verilebilmesi için; o âlimin geniş fikhî bilgilere sahip olması ve fetvâ verebilme şartını haiz olması gerekmektedir. Şeyhülislamlar, İslam hukuku alanına giren her türlü mesele hakkında genel kabul gören eserlere dayanarak fetvâ verirdi.⁵³

Şeyhülislamlık, Osmanlı Devleti’nin son dönemine kadar varlığını sürdüren kurumlardan birisi olmuştur. Şeyhülislamlık yani Meşihât makamının Osmanlı’da ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı net olarak bilinmemektedir. Fakat Ekrem Kaydu’nun kaleme aldığı eserinde, Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlığın II. Murat’ın tahta çıktığında, Bâtınî ve Râfîzî görüşleri engellemek, fetvâların devlet kontrolünde çıkmasını sağlamak ve diğer İslam devletleri ile ümmet bilinci içerisinde ilişki kurmak

⁴⁸ Feyyûmî, Ebû’l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *el-Mişbâhu’l-münîr fî garîbi’s-şerhi’l-kebîr*, el-Mektebetü’l-ilmiyye, Beyrut, ts, I, 329; Tehânevî, Muhammed A’lâ b. Alî b. el-Fârûkî, *Keşşafü Istılahatü’l-fünun ve’l-ulum*, thk. Ali Dahrûc, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996, I, 1049.

⁴⁹ Ali Emîrî, “Meşihat-ı İslâmiye Tarihçesi”, *İlmiye Salnâmesi*, ss. 304-320, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334; Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık*, Beyan Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 29.

⁵⁰ Akgündüz, Murat, *Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 9, Ankara 2002, s. 847.

⁵¹ Eraslan, Sadık, *Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s.79.

⁵² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s.173.

⁵³ Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık*, s. 29.

amacıyla müftülük makamını örgütleyerek Şeyhülislamlık makamının kurulduğu belirtilmektedir.⁵⁴

Osmanlı Devleti'nde resmi olarak Şeyhülislamlık unvanının ilk defa Fâtih Kanunnamesinde yer aldığını görmekteyiz. Kanunnamede “*Şeyhülislam ulemanın reisidir ve Mu'allim-i sultâni dahi kezâlik Serdâr-ı Ulemâdır. Vezir-i Azam riâyeten üstünde olmak münasiptir. Amma müftü ve hoca sair vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasadduk dahi ederler*” demiştir. Burada Şeyhülislam, ulemanın reisi olarak gösterilmiş ve ilmiye teşkilatının başı olduğu belirtilmiştir.⁵⁵ Osmanlı Devleti'nde müftülük makamına ilk defa Fahreddin-i Acemi'nin atandığı belirtilmekle birlikte, Fahreddin-i Acemi'den önce Fetvâ ile alakalı birçok kişiler görevlendirilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Şeyh Edebâli, Dursun Fakîh, Şemseddin Fenarî vb. gibi âlimler fetvâ vermek için görevlendirilmiştir. Fakat bunlara resmen “*Şeyhülislam*” unvanı verilmemiştir. Bazı İslam tarihçileri, ilk resmi Şeyhülislam'ın II. Murat Döneminde Fetvâ Eminliğine atanan Molla Şemseddin Fenarî olduğunu ileri sürmüşlerdir. Molla Şemseddin Fenarî müderris ve Bursa kadısı iken “*Müftiyü'l-Enam*” olarak isimlendirilmiş ve üç vazifeyi birlikte yürüttüğü belirtilmiştir.⁵⁶

Tarihte Şeyhülislamlık kurumu anlamında “*Meşihât*”, “*Makam-ı Meşihât*”, “*Meşihât-ı İslamiye*”, “*Bâb-ı Meşihât*” ve “*Meşihât Dâiresi*” gibi çeşitli isimlerin kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁷ Tarihi süreç içinde Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlığın dini bir müessese haline geldiğini görmekteyiz. Şeyhülislam'ın, Osmanlı devleti yönetim sisteminde, protokoldeki yeri sadrazamdan sonra gelmektedir. Bundan dolayı sadrazamlar, mevki olarak şeyhülislamların üstünde yer almıştır. Diğer taraftan sadrazamların görevden alınmasında şeyhülislamların verdikleri fetvâların etkili olması şeyhülislamların öne çıkmasına sebep olmuştur.⁵⁸

Şeyhülislamlık kurumu'nun, Osmanlı yönetim sisteminde önemini artırmasının sebeplerinden biri devletin gelişmesi ve büyümesiyle birlikte artan memur sayısının kontrolünü sağlayacak yeni bir mekanizma gereksinimidir. Böylece Şeyhülislamlığın

⁵⁴Gündüz, Esra, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Kurumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1992, s. 73.

⁵⁵Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 175.

⁵⁶Arı, Mehmet Salih, “Osmanlılar ‘da Şeyhülislamlık Müessesesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, Van 1994, s.171-172.

⁵⁷Ertan, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, Bahar Yayınları, İstanbul 1969, s.513.

⁵⁸ Taş, Kemaleddin, “Osmanlı yönetim Sisteminde Şeyhülislamlık Kurumu-Sosyolojik Bir Çözümleme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, ss. 81-101, s. 84, Isparta 2005.

devletin önemli kurumları arasında yer almasına imkân sağlanmıştır. Bütün bu gelişmeler ışığında devlet yönetiminin bir denge politikasıyla yönetildiği akla gelmektedir.⁵⁹ Diğer sebep, Şeyhülislamlık makamına gelen kişilerin İslam hukukuna göre insanların sorunlarını çözmek için fetvâ vermesidir. Bu bağlamda Şeyhülislamın verdiği fetvâlar, Meşihât makamının önemini artırmasında etkili olmuştur. Şeyhülislamlar İslam hukukunun yanı sıra örfi sorunların çözümünde de fetvâ vermişlerdir. Bu fetvâlar ile Şeyhülislamlar padişahların çıkarmış oldukları fermanların İslam hukukuna uygun olup olmadığı, yani fermanın geçerli olup olmaması ile ilgiliydi.⁶⁰ Şeyhülislamlık idari alanda da etkiliydi. Nitekim padişahlar siyasi otoritesini, iktidarını, yaptıkları işleri ve çıkardıkları fermanları şeyhülislamdan aldıkları fetvâlarla dini açıdan meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir. Bundan dolayı padişahlar barış veya savaş kararı alırken, önemli kanunları çıkarırken, gerek görüldüğünde kişilerin siyaseten katli gibi birçok konularda şeyhülislamların fetvâlarına başvurmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında şeyhülislamların devlet kademesinde güçlü bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Şeyhülislamlar, özerk bir yapıya sahip olmayıp faaliyetleri ve yaptığı icraatlar siyasi yönetim tarafından denetlenmektedir.⁶¹

Osmanlı devlet teşkilatlarından biri olan ilmiye teşkilatının başı durumundaki şeyhülislamlık makamına bir şeyhülislamın atanması basit bir olaydan ibaret olmadığı halde kadiaskerlik, büyük kadılık ve müderrislik yapanlar arasında uygun görülenlerin bu makama atanmaları dışında şeyhülislamlık ataması ve yer değiştirmesi için uzun zaman kanun ve kıstas konmamıştır. Ancak Ebu's-Suud Efendinin bu göreve getirilmesinden sonra Şeyhülislamlık makamına atanabilmek için bazı kıstaslar getirilmiştir. Bu kıstasları şu şekilde sıralayabiliriz;

- 1) On beş-yirmi sene müderris olarak talebelere ders vermesi,
- 2) Belirli mevleviyet ve İstanbul kadılığı yapmış olması,
- 3) Anadolu Kazaskerliği yapması,
- 4) Rumeli Kazaskerliği yapmış olması.

Şeyhülislamlığa namzet kimseler bu dört aşamayı geçtikten sonra ancak Şeyhülislamlık makamına gelebilirdi. Şeyhülislamlar ilmiye teşkilatının başı ve devletin dini lideri olsa da onların ataması padişah tarafından yapılırdı. Şeyhülislamların

⁵⁹Cihan, Ahmet, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 4.

⁶⁰Kara, Muhammet, *Lale Devrinde Şeyhülislamlık ve Yenişehirli Abdullah Efendi*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2017, s.22.

⁶¹Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 1993, s.42.

atamalarında çoğu zaman sadrazamın da etkisi olmuştur. Sadrazam, kendisiyle anlaşabileceği birisini şeyhülislam adayı olarak padişaha bildirir, padişah da ya sadrazamın bildirdiği kişiyi hiç kimseye sormadan ve fikrini almadan atardı veya Şeyhülislamlık makamının kıstaslarına uyan istediği kişiyi şeyhülislam olarak atardı.⁶²

8. II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislamlık Kurumu

II. Meşrutiyet dönemi devletin kurumlarının yeniden yapılandırıldığı, kurumların yetki ve sınırlarının tartışıldığı bir dönem olmuştur. Bu minvalde bakıldığında bu dönemde siyasallaşmada şeyhülislamlığın gelinecek en son noktaya geldiği görülmektedir. Bu siyasallaşmanın başlıca sebebi ise şeyhülislamların hükümette farklı görevler üstlenmeleri ya da bu görevleri vekâleten sürdürmeleri olarak gösterilmiştir.⁶³

II. Meşrutiyet döneminde, şeyhülislâmlık makamı dinî yapısıyla birlikte, idarî ve siyasî yönüyle de ağır basan önemli bir kurum haline gelmiştir. Şeyhülislamlık makamı Osmanlı Devleti'nin son döneminde verdiği siyasi kararlar, görev yaptığı hükümetler ve mensup oldukları partilerden dolayı muhalif kesim ve kişiler tarafından eleştirilmiştir. Bu bağlamda Şeyhülislamlık kurumu II. Meşrutiyet döneminde siyasi ve sosyal hayatın en dikkat çekici konumuna sahip olmuştur.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nde, Şeyhülislamlık kurumu II. Meşrutiyet dönemine gelene kadar birçok yapısal veya kurumsal değişime maruz kalmıştır. Köklü birikim ve geçmişe sahip olan Şeyhülislamlık kurumu II. Meşrutiyet döneminde görev ve yetkisinden dolayı çeşitli kısımlara ayrılmıştır. 1916 yılında çıkarılan İlmiyye Salnâmesine göre Meşihât makamı Dâire-i Celîle-i Meşihât-ı İslamiye, Mahkemeler, Encümenler, Huzur-i Hümayûn-i Mülûkâne Ders-i Şerîf Heyeti ve Medreseler adı altında bölümlere ayrılmıştır.⁶⁵

1) *Dâire-i Celîle-i Meşihât-ı İslamiye*; Şeyhülislamlık kurumunun önemli fonksiyonlarını icra eden birimleri bulundurmaktadır. Bu daire içindeki *Fetvâhâne-i Âlî* birimi, dini ve siyasi alanda Fetvâ vermekle birlikte mahkemelerden gelen delil ve

⁶²Kazıcı Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 250.

⁶³Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık -Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, 4. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s.16.

⁶⁴Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 197.

⁶⁵Bkz. Koca, Ferhat, "Osmanlılar 'da Meşihât Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahane", *İlam Araştırma Dergisi*, 2/1, 1997, s. 133-150.

hâkim kararlarını incelemekle görevlendirilmiştir.⁶⁶ Yani bu birimde şeyhülislam adına Fetvâ vermesi, halktan ve siyasilerden gelen şer‘î soruları İslam hukukuna göre cevaplaması ve şer‘î mahkemelerin verdiği kararları düzeltme makamı konumunda olması bakımından Osmanlı Hukuk sistemi açısından önemli görevi yerine getirmektedir.⁶⁷

Meclis-i Tetkikât-ı Şer‘iyye birimi, Şeyhülislâm başkanlığında, mahkemelerde verilen kararları denetleyen ve uzun süre çözülemeyen meseleleri çözüme kavuşturmak için kurulmuştur.⁶⁸ Bu birimin II. Meşrutiyetten sonra kurulması, bünyesinde kabiliyetli memurları barındırması ve Mecellenin hazırlanmasında katkı sunması nedeniyle Osmanlı hukuk sisteminin temel taşlarından biri olmuştur.⁶⁹

Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe birimi, muallim ve müderrislerin atama, terfi ve görevden alınması, disiplinin sağlanması, ders programlarının hazırlanması ve okutulacak kitapların belirlenmesi görevini yürütmektedir. Ayrıca talebelerin iâşe ve askerlik muamelelerini yürütmekle de görevlendirilmişlerdir.⁷⁰

İlmiye Muhasebât birimi İlmiyye mensubu memur maaşlarının ödeme işlerini yürütmek için kurulmuştur.⁷¹

Emvâl-i Eytâm ve Beytül-Mal Müdüriyeti birimi, yetim mallarını korumak, yetimler adına işletmek ve bunların nafakalarını yetimlere teslim etmek için kurulan şeyhülislâmlığa bağlı bir şubedir.⁷²

Memurin Müdüriyeti birimi, ilmiye sınıfı memurlarının seçilmesi, göreve başlatılması, maaşlarının ödenmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi gibi görevleri yürütmektedir.⁷³

⁶⁶ Altuntaş, Halil, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Tarihçe, Oluşum, İşleyiş ve Faaliyetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020, s.18.

⁶⁷ Ayar, Talip, *Osmanlı Devleti'nde Fetva Eminliği(1826-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s.410-412; Örsten, Seda, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 31-32.

⁶⁸ Şentürk, Elif Yılmaz, *Osmanlı Belgeleri İçin Bir Üst veri Standartı Çalışması: Meşihat Arşivi Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 65.

⁶⁹ Yakut, *Şeyhülislamlık-Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s.61-62; Şentop, Mustafa, *Şer‘iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf 19. ve 20. Yüzyıl*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 62.

⁷⁰ Yıldız, Hasan, “Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesâlih-i Talebe ve Müfredat Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 2018, s. 256-58.

⁷¹ Eraslan, *Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye*, s. 79.

⁷² Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicilli Osmânî Zeyli/Son devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Ankara 2008, c.16, s. 528.

⁷³ Eraslan, *Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye*, s. 79; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 78.

Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti birimi, şeyhülislâm, kazasker, kadı, müftü, naip, müderris ve mahkemede çalışan memurlarla alakalı sicil kayıtlarının tutma görevini yerine getirmektedir.⁷⁴

Evrak Müdüriyeti birimi, her türlü gelen-giden evrakın, yazışmaların ve kayıtların tutulduğu bölümdür.⁷⁵

Mektubî birimi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulmuş olup şeyhülislâmlık makamının kurum içi ve kurum dışı bütün yazışmalarından sorumludur.⁷⁶

Meclis-i Meşâyih birimi, Osmanlı Devleti'nde tekkeleri ve Mevlevihaneleri denetlemek ve idarî işlerini kontrol etmek amacıyla kurulmuştur.⁷⁷

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye birimi, İslami fikirleri savunmak, karşı fikirleri izale etmek ve değişen dünya şartlarıyla ortaya çıkan problemleri, İslâmî usul, esaslar ve kaidelere göre çözülmesini sağlamak amacıyla kurulmuştur.⁷⁸

Nakibüleşraf birimi, Hz. Peygamber soyundan⁷⁹ gelen kişilerin kayıtlarını tutmak, haklarını korumak, ganimetten onlara pay vermek amacıyla kurulmuştur.⁸⁰

2) *Mahkemeler*; Osmanlı Devleti'nin adalet sistemini tesis etmek için birbirinden bağımsız çeşitli mahkemeler kurulmuştur. Bu mahkemeler şer'îyye, Konsolosluk, Nizamiye, Ticaret, Adliye Nezareti ve cemaat mahkemeleridir.⁸¹ II. Meşrutiyet döneminde şer'îyye mahkemeleriyle alakalı daha kapsamlı ve detaylı yenilikler yapılmıştır. Bu döneme kadar şer'îyye ile Nizâmiye mahkemelerinin görev ve yetki alanları birbirine karışmaktaydı.⁸² 1909 yılında çıkarılan *İrade-i seniyye* ile nizamiye mahkemelerinde görülen davaların şer'î mahkemelerde tekrar görülmesi engellenmiştir. 1914 yılında çıkarılan bir kanunla şer'î mahkemelerin sadece İslam hukukunu ilgilendiren davalara bakması sağlandı.⁸³

⁷⁴Sarıyıldız, Gülten, "Sicilli Ahvâl Defterleri", *DİA*, İstanbul 2009, c. 37, s. 135.

⁷⁵Bkz. Aydın, Bilgin, *Osmanlı Yenileşmesi Döneminde Bâb-ı Meşihatın Bürokratik Yapısı ve Evrak İdaresi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 3-15.

⁷⁶Topal, Hasan Fehmi, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bâb-ı Meşihat*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 62.

⁷⁷Kılınç, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislâmlık (1908-1918)*, s.55.

⁷⁸Albayrak, Sadık, "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", *DİA*, İstanbul 1993, c. 8, s.506-507.

⁷⁹H. Peygamberin torunu Hz. Hasan soyundan gelenlere "şerif", Hz. Hüseyin soyundan gelenlere de "seyyid" denilmektedir.

⁸⁰Şimşek, Muttalip, "Osmanlı Devleti'nde Nakibüleşraflık Müessesesi ve Bu Müesseseye Bağlı Kaymakamlıklar (19.Yüzyıl)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.19, 2018, s.405; Işık, Ayhan, "Nakibüleşraflık Müessesesinin Tarihi Serüveni", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 23, 2014, s. 61.

⁸¹Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 115; Aydın, Mehmed Akif, "Mahkeme", *DİA*, Ankara 2003, c. 27, s. 343.

⁸²Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2017, s. 273.

⁸³Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s.128.

Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin teşvikiyle şer'îyye mahkemeleri 3 Mayıs 1920'de Meşihât makamına bağlandı. II. Meşrutiyet döneminde şer'îyye mahkemeleri Kadıaskerlik mahkemesi, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Kadılıkları ve Kassâm-ı Umumî mahkemelerden oluşmaktadır.⁸⁴ *Kadıaskerlik Mahkemesi*; Osmanlı Devleti'nin yargı ve eğitimden sorumlu bir birimdir. Şeyhülislâmlığın öneminin artmasıyla birlikte kadıaskerlik şeyhülislamlığa bağlanmış ve Rumeli ve Anadolu kadıaskerlik birleştirilmiştir ve bir kanunla şer'î bir mahkeme haline getirilmiştir.⁸⁵ *İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Kadılıkları*, İstanbul'un fethinden sonra kuruldu ve payitahtın asayiş ve güvenliğinden sorumludur.⁸⁶ *Kassâm-ı Umumî*, ölen kişilerin miraslarını taksim etmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca mirasın taksimini yapan kişi mirastan belli oranda bir hizmet payı alırlardı.⁸⁷

3) *Encümenler*; Osmanlılarda encümenlik makamı Şeyhülislamların çeşitli faaliyet ve çalışmalarını yapmak için kurulmuştur.⁸⁸ II. Meşrutiyet döneminin Şeyhülislamlık makamı *Hâkimlik Berât-ı Şerîf-i Encümen-i Mahsusu*, *Şûra'yı İlmiye*, *Encümen-i İntihap-ı Memurin-i İlmiye* ve *Dâire-i Celîle-i Meşihâtta Müteşekkil Islahat-ı İlmiye* olarak dört encümeninden oluşmaktadır.⁸⁹

4) *Huzûr-ı Hümayûn-ı Mülûkâne Ders-i Şerîf Hey'eti*; Osmanlı Devleti'nde Sultan IV. Mehmed ilk defa şeyhülislâm Minkarizâde Yahya Efendi'yi huzur dersi için görevlendirmiş.⁹⁰ Bu uygulama 1924 yılında şeyhülislamlık kurumu kaldırılana kadar devam etmiştir.⁹¹

5) *Medreseler*; Osmanlı Devleti'nde ilmî faaliyetler, medreselerde yapılırdı. Medreselerde eğitim alan talebelerin askerlik vazifesinden muaf tutulması, alâkası olmayan kişilerin medreseye gelmesine neden oluyordu, bu da medreselerdeki eğitim yapısının bozulmasını beraberinde getirmişti.⁹²

⁸⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 151-153.

⁸⁵ Bkz. İpşirli, Mehmet, "Kazasker", *DİA*, Ankara 2002, c. 25, s. 140-143; Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, s.280

⁸⁶ Şentop, Mustafa, *Şer'îyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf 19. ve 20. Yüzyıl*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 62.

⁸⁷ Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 128.

⁸⁸ Koçu, Reşad Ekrem, "Bilâd-ı Selâse Kadılıkları", *İstanbul Ansiklopedisi*, Neşriyat Kolektif, İstanbul 1961, c. 5, s. 2765.

⁸⁹ İpşirli, Mehmed, "İstanbul Kadılığı", *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, s. 306.

⁹⁰ İpşirli, Mehmed, "Huzur Dersleri", *DİA*, İstanbul 1998, s.441-442.

⁹¹ Ebü'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951, c. 1, s. 62; Mustafa Sabri Efendi, "Huzûr-ı Hümayûn Dersleri", *Beyanül-Hak*, S. 2, İstanbul 1326, c. 1, s. 3.

⁹² Bkz. Ergün, Mustafa, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 30/1-2, Ankara 2017, s. 59-60.

II. Meşrutiyet dönemi medreselerle ilgili çok ciddi ve köklü yenilikler yapılmıştır.⁹³ Bu bağlamda Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi çıkarıldı ve ders programları yenilendi. Bu düzenleme ile medreselerde dini ilimlerin yansıra matematik, fizik, kimya, astronomi, tarih ve coğrafya gibi müspet ilim dersleri eklenmiştir.⁹⁴

Osmanlı Devleti'nde medreseler *Tâlî Kısmı-ı Evvel*, *Tâlî Kısmı-ı Sâni* ve *Kısmı-ı Âli* olmak üzere üç bölüme ayrıldı ve her bölümün eğitim süresi dört yıl olarak belirlendi. Bu medreselerin eğitimini başarıyla tamamlayan talebelere “*Şehâdetnâme*”, toplamda on iki yıllık eğitimi tamamlayan talebelere de “*icâzetnâme*” verilirdi. Eğitimi tamamlayıp icâzet alan her talebe “*müderris*” unvanını kazanırdı.⁹⁵

Bu medreseler Şeyhülislamlık makamına bağlı olan teftiş heyeti tarafından denetlenmektedir. Mustafa Kazım Efendinin Şeyhülislamlığı zamanında Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medreselerinde bazı sorunlardan dolayı tekrar düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre kısımlarının isimlerini iptida-i hâriç, iptida-i dâhil ve sahn olarak değiştirmiş ve her bir kısmın eğitim süresi dört yıldan üç yıla düşürülmüştür.⁹⁶ Akabinde Medresetü'l-Mütehassısının adı “*Süleymâniye Medresesi*” olarak değiştirilmiş ve eğitim süresi iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır.⁹⁷

Medresetü'l-Kudât, Osmanlı Devleti'nde, şer'î mahkemelere kadı yetiştirmek amacıyla kurulan “*Muallimhâne-i Nüvvâb*” II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan kanunla bu okul “*Medresetü'l-Kudât*” adını almıştır.⁹⁸ Yapılan bu düzenleme ile medresenin idarî yapısı ve alınacak öğrencilerin özellikleri belirtilmiştir.⁹⁹

⁹³Sarıkaya, Yaşar, *II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde var Olma Mücadelesi*, Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi, S. 25 (2008), s. 49.

⁹⁴Aşkın, Deniz, “Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/2, (2017), s. 985; Dilaver, Hasan Hüseyin, *Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi*, Sincan Matbaası, Ankara 2014, s. 82.

⁹⁵Bkz. Kütükoğlu, Mübühâ S., “Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi”, *DİA*, İstanbul 1993, c.8, s. 507-508.

⁹⁶Öcal, Mustafa, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 66-67; Kahraman, *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 660.

⁹⁷Aşkın, “Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu”, s. 985.

⁹⁸Özcan, Mehmed Tevfik, “İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumsallaşmasının Tarihçesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Dergisi*, c. 61, S. 1-2 (2003), s. 105.

⁹⁹Hasekioglu, Ferda Esengün, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-Kudât*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 34.

BÖLÜM I

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE GÖREV YAPAN ŞEYHÜLİSLAMLAR

Şeyhülislâm, Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfının başı olarak din işlerine bakan ve toplumsal hayatı da dinî yönden düzenleyen, siyasi-dinî ağırlığı olan bir kişidir. Bu unvan, insanlar arasındaki ihtilaflı meseleleri çözüme kavuşturan âlim, ulema ve sofiler için kullanılmıştır. Şeyhülislam unvanı, İslam hukukunda uzmanlaşmış kişilerin dışındaki insanlara da verilmiştir. Daha sonraları sadece İslam hukukunda uzman olan kişilere bu unvan verilmiştir.¹⁰⁰

II. Meşrutiyet döneminde Sultan II. Abdülhamid, V. Mehmed Reşad ve VI. Mehmed Vahdeddin görev yapmış, bu dönemde yirmi üç hükümet kurulmuş ve 13 şeyhülislam bu hükümetlerde görev yapmıştır. Bu bölümde II. Meşrutiyet döneminde görev yapmış şeyhülislamların biyografileri *İlmiye Salnamesindeki* sıraya göre ele alınacaktır. II. Meşrutiyet döneminde Meşihât makamında Mehmed Cemâleddin Efendi, Mehmed Ziyâeddin Efendi, Pirizâde Sâhib Molla Efendi, Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi, Mûsâ Kâzım Efendi, Abdurrahman Nesîb Efendi, Mehmed Es'ad Efendi, Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, Ömer Hulûsi Efendi, Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Mustafa Sabri Efendi, Dürriizâde Abdullah Efendi ve Medeni Mehmed Nûri Efendi görev yapmıştır.

1.1. Mehmed Cemâleddin Efendi (ö.1337/1919)

Mehmed Cemâleddin Efendi, Osmanlı Devleti'nin Meşihât makamının 117. Şeyhülislam'ı olarak görev yapmıştır. Kazasker Ahmed Halid Efendi ile Mevhibe Hanımefendi'nin çocuğu olarak 1848 yılında İstanbul'da doğmuştur. II. Mahmut devri kazaskerlerinden Şeyh Yusuf Efendi'nin torunudur.¹⁰¹ Cemâleddin Efendi'nin İstanbul'da dünyaya gelmesinden dolayı bazı kaynaklarda "*İstanbullu Cemâleddin Efendi*" diye yâd edilmektedir. Ayrıca Cemâleddin Efendiye atfen bazı kaynaklarda

¹⁰⁰Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 174.

¹⁰¹*İlmiyye Sâlnâmesi*, (Yayına Hazırlayanlar: Kahraman, Seyit Ali v. dğr.), İşaret Yayınları, İstanbul 1998, s. 495; Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s. 218.

“Yusufzade” veya “Halidefendizade” gibi isimler zikredilmiştir. Mehmed Cemâleddin Efendi verdiği Fetvâlarında “Halidefendizade” unvanını kullanmıştır.¹⁰²

Cemâleddin Efendi, *Mekteb-i İbtidâî*'de Kur'an-ı Kerim, Fen ve Tecvit öğrenerek tahsiline başlamış, daha sonra devrin önde gelen âlimlerinden ve babası Ahmed Halit Efendi'den *Tertîp-i Ma'rûf* üzere Araplara özgü bilim ve fen ilimleri eğitimini almıştır. Ayrıca babasının memuriyeti sırasında Kayseri, Sivas, Diyarbakir, Şam, Mekke gibi farklı şehirlerde ileri gelen ilim ehlinde ders almış ve Mekke'de bulunduğu sırada Hac vazifesini de yerine getirmiştir. Konevî Ahmed Efendi'den 1283/1867 yılında *İbtida-i Hariç* rütbesi aldıktan sonra İstanbul müderrisliğine ataması yapılmıştır. 1288/1871 yılında *Hareket-i Harici* derecesine yükseldi ve aynı yıl içinde *Bâb-ı Fetvâ* Mektubu Kaleminde göreve başladı. İki ay sonra *Meşihât-ı Celile-i İslamiye* Mektupçuluğu yardımcılığına, ardından *İbtida-i Dâhil* derecesine yükseldi.¹⁰³ 1289/1872 tarihinde *Hareket-i Dâhil* derecesine yükseldi ve aynı yıl içinde Anadolu Kazaskeri Müteveffâ Arapzâde Ataullah Efendi'nin mektupçuluğuna getirildi. Akabinde Adliye Nezareti Dersaadet Birinci Ceza Dâiresi Muharrerât Şubesi yardımcılığına ataması yapıldı. Daha sonra 1293/1876 tarihinde *Dâire-i Mezkûre* kalemi müdürlüğüne getirildi. Akabinde gösterdiği ilmi başarıları ile *Mûsıla-i Sahn* derecesine çıktı. Devamında 1200 kuruş maaş ile *Dâire-i Merkûme* şube mümeyyizliğine, yine aynı yıl içerisinde 1200 kuruş maaşla Temyiz Hukuk Kalemi Mümeyyizliğine getirildi.¹⁰⁴ 1295/1878 yılında 3200 kuruş maaşla Dâire-i Meşihât-ı 'Ulyâ Mektupçuluğuna ataması yapıldı ve 1308/1891 yılında Şeyhülislam olana kadar bu vazifeyi yaptı.¹⁰⁵

Şeyhülislamlar genellikle Rumeli Kazaskerliği derecelerine yükselenler arasından seçilmiştir.¹⁰⁶ Cemâleddin Efendi 1890 senesinde bu dereceye yükselmiş, akabinde Şeyhülisamlık makamına getirilmesi için herhangi bir engel kalmamış ve çok geçmeden Bodrumlu Hacı Ömer Lütfi Efendi'den boşalan Meşihât makamına Sultan II. Abdülhamid tarafından 1308/1891 tarihinde şeyhülisamlık makamına görevlendirilmesi yapılmıştır. Sultan II. Abdülhamid, Cemâleddin Efendiyi şeyhülisamlığa atamasını yaparken “mizaç ve meşrep-i zamaneye tamamıyla vukûf peydâ etmiş olduğu”nu

¹⁰² Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.5, s. 189; Ekizoğlu, Bilal Osman, *II. Abdülhamid Han Dönemi Şeyhülislamları ve Yönetimi Üzerinde Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2020, s. 77.

¹⁰³ Yurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları Fetvahane-i Ali, Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi*, s. 69.

¹⁰⁴ Mümeyyiz: Bir dairede kâtiplerin yazılarını ve evraklarını inceleyip hataları düzelten memur. Bkz. Mümeyyiz, <https://www.egitimsistem.com/mumeyyiz-nedir-73931h.htm>, (Erişim: 28 Mart 2022).

¹⁰⁵ Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, Yapı kredi yayınları, c. 13, Ankara 1990, s. 58.

¹⁰⁶ Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülisamlık*, s. 165.

gerekçe göstermiştir.¹⁰⁷ İpşirli eserinde, Sultan II. Abdülhamid'in, Cemâleddin Efendi'yi mektupçuluktan Şeyhülislamlık makamına getirmesini, Şeyhülislamlık atama geleneklerine aykırı yapıldığını belirtmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Cemâleddin Efendi'nin on yedi yıldan fazla uzunca bir süre Meşihât makamında kalması, sultanın karakterini, huyunu, mizacını, hassasiyetini çok iyi bildiğini, son derece dikkatli davrandığını göstermiştir. Cemâleddin Efendi hakkında zaman zaman şüphelere düşürecek gizli bilgiler gelse de pek itimat etmemiştir. Sultan II. Abdülhamid, Meşihât makamına getirdiği Cemâleddin Efendi'ye Kuruçeşme'de bir dâire yaptırarak şeyhülislâmın Yıldız Sarayı'na yakın bir yerde oturmasını sağlamıştır.¹⁰⁸

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Cemâleddin Efendi istifa etmek istemiş fakat Sultan II. Abdülhamid Han, Cemâleddin Efendi'nin istifa etmesine engel olmuştur. Said Paşa'nın yedinci kabinesinde şeyhülislam olarak kalmış ve kabine ile birlikte 1908 tarihinde istifa etmiştir. Cemâleddin Efendi, 1325 /1908 tarihinde üçüncü defa sadrazam olan Kâmil Paşa kabinesinde ikinci kez şeyhülislam olarak tekrar göreve getirildi. Kâmil Paşa kabinesinin İttihat ve Terakkî cemiyeti tarafından düşürülmesi üzerine Kâmil Paşa'nın istifasıyla birlikte Cemâleddin Efendi 1326/1909 tarihinde ikinci defa Meşihât makamından ayrıldı. Sultan Abdülhamid Han, yerine kendisini aratmayacak bir şeyhülislam göstermesi şartıyla Cemâleddin Efendi'nin istifasını kabul etti ve kendinden sonra Mehmed Ziyâeddin Efendi şeyhülislâm oldu.¹⁰⁹

Cemâleddin Efendi şeyhülislamlık görevinden ayrıldıktan sonra Mülkiye Mektebi'nde arazi hukuku dersleri verdi. Gazi Ahmed Muhtar ve Kâmil Paşaların sadaretlerinde 1912 yılında tekrar şeyhülislâmlığa getirilerek altı ay görev yapmıştır. Cemâleddin Efendi İttihat ve Terakkî cemiyeti üyeleri ile anlaşamayıp, onların düşünceleriyle ters düştüğü için 1913 tarihinde gerçekleşen Bâb-ı Âli baskınından sonra siyasi ve idarî hayatı sona erdi. Cemâleddin Efendi, Meşihât makamındaki hizmeti 17 yıl 10 ay sürmüştür. Bâb-ı Âli baskını ile iktidara gelen İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyeleri, Cemâleddin Efendi'nin İstanbul'da bulunmasını sakıncalı görüp, Cemâleddin

¹⁰⁷ *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 615; Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, c. 3, s. 141; Ayrıca bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 218-219; Başar, Serhat, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Kültür A.Ş., İstanbul 2017, s. 220.

¹⁰⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 219; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 220; İpşirli, *Şeyhülislamlar*, s. 309; Şen, İsmail, *Kıbrıslı Kâmil Paşa*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 223-226; Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, s. 25

¹⁰⁹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 159; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 223.; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 247; Ayrıca bkz. Bayur, Hilmi Kâmil, *Sadrazam Kâmil Paşa Siyasi Hayatı*, Sanat Kitapevi, Ankara 1954, s. 295-301.

Efendi'nin üzerindeki baskıyı arttırarak yurt dışına çıkmasını sağladılar. Bunun üzerine Cemâleddin Efendi, önce Fransa'da yaşayan küçük oğlu Ahmed Muhtar Bey'in yanına gitti. Akabinde 6 ay sonra da Filistin'in Remle kasabasına yerleşti. Cemâleddin Efendi burada bulunduğu süre içinde anılarının yer aldığı *Hâtırât-ı Siyâsiye* adlı eserini kaleme aldı. Cemâleddin Efendinin vasiyeti üzerine cenazesi İstanbul'a getirilerek aile mezarlığına defnedildi. Mezarı daha sonra Edirnekapı Şehitliği'ne taşındı. Cemâleddin Efendi'nin, iki erkek ve bir de kız çocukları vardır, bunlar: Anadolu Kazaskeri Gelenbevi Mahmud Kemaleddin Molla Bey (1868-1954), Şûray-ı Devlet Başkanı olan Kevâkibî Ahmed Muhtar (1878-1943) ve Ayşe Aliye Topuzlu'dur (1872-1965).¹¹⁰

Cemâleddin Efendi, 17 yıl 10 ay süren şeyhülislamlık vazifesini yerine getirirken sekiz sadrazam ile çalışmıştır. Görev yaptığı sadrazamlar ve görev süreleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1.

Cemâleddin Efendinin Çalıştığı Yılları ve Sadrazamlar.

Sıra No	Sadrazam	Görev Süresi	Görev Tarihi
1	Ahmed Cevad Paşa	3 Yıl 10 Ay	Eylül 1891 - Haziran 1895
2	Mehmed Said Paşa	5 Ay	Haziran 1895 - Ekim 1895
3	Kâmil Paşa	2 Ay	Ekim 1895 - Kasım 1895
4	Halil Rifat Paşa	6 Yıl	Kasım 1895 - Kasım 1901
5	Mehmed Said Paşa	15 Ay	Kasım 1901- Ocak 1903
6	Avlonyalı Ferid Paşa	5 Yıl 6 Ay	Ocak 1903 -Temmuz 1908
7	Mehmed Said Paşa	1 Ay	Temmuz 1908 –Ağustos 1908
8	Kâmil Paşa	7 Ay	Ağustos 1908- Şubat 1909

Atamalara dair Hatt-ı Hümayûn suretleri şöyledir:

1) Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Ahmed Cevad Paşa hükümeti ile ilk defa şeyhülislam olarak tayin edilmiştir. Buna dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

“Vezir-i me’âl-i semîrim Cevad Paşa, Kâmil Paşa’nın hasbe’l-icâb azliyle sadakât ve ehliyetinize mebni mesned-i Sadâret uhdenize tevcih ve ihale kılındı. Meşihât-i İslamiye’

¹¹⁰ Bkz. Topuzlu, Cemil, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, haz. Hüsrev Hatemi, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982; Ekizoğlu, II. Abdülhamid Han Dönemi Şeyhülislamı ve Yönetimi Üzerinde Etkileri, s. 80.

ye tayin olunan Cemaleddin Efendi ve Vükelâyı Fihâm'ımızla hüsn-i ifayı vezaif-i memuriyete..." denilerek yapılmıştır.¹¹¹

2) Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Mehmed Said Paşa hükümeti ile şeyhülislam olarak ikinci defa tayin edilmiştir. Buna dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

"Vezir-i me'âl-i semîrim Said Paşa: Cevad Paşa'nın infisaline mebnî cülûsumuzdan beri müşahede olunan sadâkatinize ve ehliyet ve dirâyetinize binaen mesned-i Sadâret uhdenize tevcih olunup Şeyhülislamlık'ta bulunan Mehmed Cemaleddin Efendi'nin dahi mesai-i cemilesi cihetiyle mesned-i Meşihât uhdesinde ibkâ edilmiştir." denilerek yapılmıştır.¹¹²

3) Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin Kâmil Paşa hükümeti ile şeyhülislam olarak üçüncü defa tayini yapılmıştır. Buna dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

"Vezir-i me'âl-i semîrim Kâmil Paşa, Said Paşa'nın infisali vukuuna mebnî derkar olan tecrübe ve dirâyet ve sadâkatinize binaen mesned-i Sadâret uhdenize tevcih kılınıp, mesned-i Meşihât dahi Şeyhülislamlıkta bulunan Mehmed Cemaleddin Efendi uhdesinde ibkâ olunmuştur." denilerek yapılmıştır.¹¹³

4) Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin Halil Rifat Paşa hükümeti ile şeyhülislam olarak dördüncü defa tayin edilmiştir. Buna dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

"Vezir-i me'âl-i semîrim Rifat Paşa: Kâmil Paşa'nın azliyle derkar olan sadakat ve ehliyetinize binaen mesned-i Sadâret uhdenize ihâle kılınmış ve Şeyhülislamlıkta bulunan Cemaleddin Efendi mesned-i Meşihât'inde ibkâ olunmuştur." denilerek yapılmıştır.¹¹⁴

5) Mehmed Said Paşa hükümeti kurulmuş fakat Cemaleddin Efendi'nin şeyhülislam olarak beşinci defa tayiniyle alakalı kaynaklarda bilgilere rastlanmamıştır.¹¹⁵

6) Avlonyalı Ferid Paşa hükümeti kurulmuş, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi makamında kalmış fakat Ferid Paşa ataması ile alakalı Hatt-ı Hümayûn sûretinde adı geçmemiştir.¹¹⁶

7) Mehmed Said Paşa hükümeti kurulmuş, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi makamında kalmış fakat Mehmed Said Paşa ataması ile alakalı Hatt-ı Hümayûn sûretinde adı geçmemiştir.

¹¹¹ İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, c. 3, s.1479.

¹¹² İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 2, s. 1024.

¹¹³ İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 3, s. 1391.

¹¹⁴ İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 3, s. 1539.

¹¹⁵ İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 2, s. 1062.

¹¹⁶ İmzaoğlu, Beytullah, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi(1848-1919)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 30.

8) Kâmil Paşa hükümeti kurulmuş, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Sultan II. Abdülhamid döneminde son defa makamında kalmış. Buna dair Hattı hümayûn sûreti:

“*Vezir-i me’âl-i semîrim Kâmil Paşa, Said Paşa’nın vuku-ı istifası cihetiyle mesned-i Sadâret mücerreb olan sadakat ve ehliyetinize mebni uhdenize ihale ve tevcih ve mesned-i Meşihât dahi Cemâleddin Efendi uhdesinde ibkâ kılınmakla diğer Vükela’nın Kânûn-ı Esâsî’miz mucibince ba-teşkil memuriyetleri icra olunmak üzre arz...*” denilerek yapılmıştır.¹¹⁷

Şeyhülislam Cemâleddin Efendi’ye şeyhülislam olmadan önceki görevlerinde onurlandırmak için birçok nişan verilmiştir. Cemâleddin Efendi’ye 1879 yılında üçüncü, 1885 yılında ikinci ve 1889 yılında da birinci rütbeden *Mecîdî* Nişanları verilmiştir. Bununla birlikte 1883 yılında üçüncü ve 1890 yılında da ikinci rütbeden *Osmânî Nişan* verilmiştir.¹¹⁸ Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, Sultan II. Abdülhamid’in sultanlığı döneminde şeyhülisamlık yaptığı sürece de pek çok madalya ve nişan ile ödüllendirilmiştir. Bu ödüller sırasıyla 1891 yılında birinci Rütbe *Osmânî Nişan*, 1891 yılında *Murassa Osmânî Nişan*, 1892 yılında *Murassa Mecîdî Nişan*, 1893 yılında *İmtiyaz Nişanı* ve 1893 yılında *Murassa İftihar Nişanı*, verilmiştir. Şeyhülislam Cemâleddin Efendi’ye 1893 yılında altın *Liyakat Madalyası* verilmiştir.¹¹⁹ Ayrıca 1897 yılında Yunanlılarla yapılan savaşın kazanılmasından sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından bütün kabine üyelerine ve şeyhülislam Cemâleddin Efendiye de hususi bir madalya verilmiştir. Bunların yanı sıra Sultan II. Abdülhamid, verilen madalya ve nişanlardan farklı olarak Cemâleddin Efendiye sözlü taltiflerde bulunmuştur.¹²⁰

Cemâleddin Efendi, siyaset ve devlet yönetimiyle olan yoğun çalışmalarından dolayı fazla olmasa da birkaç eser ortaya koymayı başarmıştır. Bu eserlerinin en seçkini ve tanınanı “*Hâtırât-ı Siyâsiye*” adlı kitabıdır. Bunun dışında “*Lisan-ı Azbû’l-Beyân-ı Osmanî*” isimli yazma bir kitap telif etmiştir. Cemâleddin Efendi, “*Hâtırât-ı Siyâsiye*” eserinde 1908 ve 1913 yılları arasında karşılaştığı olayları kaleme almıştır. Cemâleddin Efendi hatıralarında, Sultan II. Abdülhamid han dönemindeki şeyhülisamlığının son aylarını, emeklilik zamanındaki yaşadıklarını ve Sultan V. Mehmed Reşad zamanında şeyhülisamlığı sırasında ortaya çıkan hadiselerden bahsetmektedir. Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, “*Hâtırât-ı Siyâsiye*” eserini 1330/1914 tarihinde Mısır’da

¹¹⁷ İmzaoğlu, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi(1848-1919)*, s. 30.

¹¹⁸ *İlmiye Sâlnâmesi*, s. 496; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 3, s. 63; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülisamları*, s. 221; Başar, *Osmanlı Şeyhülisamları*, s. 220; İpşirli, *Cemâleddin Efendi*, s. 309.

¹¹⁹ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 1513.

¹²⁰ İmzaoğlu, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi*, s. 66.

yazmıştır. Bu hatırat önce 1919 tarihinde Türkçe olarak İstanbul Gazetesi'nde yayınlanmış akabinde 1920 yılında İstanbul'da matbu olarak tabedilmiştir. Cemâleddin Efendi hatıralarında, hatıratın yazıldığı dönemde Said Halim Paşa'nın sadrazam olduğundan bahsetmektedir. Hatıratın diğer bir yerinde ise 1914 yılına ait bir gazeteyi kaynak olarak göstermektedir ve hatıratının son sayfalarına doğru, 1913 tarihinde gerçekleşen Mahmud Şevket Paşa'ya düzenlenen suikast saldırısından bahsetmektedir. Bu bilgiler ışığında hatıratın 1914 yılında yazıldığı anlaşılmaktadır. Cemâleddin Efendi'nin hatıralar kitabı İstanbul'da 1336/1920 yılında kitaplaştırılmış ve M. Hovagimyan Matbaası'nda bastırılmıştır. Cemâleddin Efendinin diğer kitabı ise Mısır'da yazdığı eser Osmanlıca “*Lisan-ı Azbû'l-Beyân-ı Osmânî*” dir. Bu eser Cemâleddin Efendinin el yazısı ile kaleme alınmıştır.¹²¹

1.2. Mehmed Ziyâeddin Efendi (ö.1336/1918)

Osmanlı Devleti'nin 118. Şeyhülislamı olan Mehmed Ziyâeddin Efendi, Fetvâhâne-i Âli'de Reisül-müsevvidîn olan Ezinelî Osman Nûrî Efendinin oğludur.¹²² Ağustos 1263/1847'de İstanbul'da doğdu. Eğitimini *Mekteb-i İbtidâî*'den sonra Şehzâdebaşı Rüştîye okulunda tamamladı. Kendisine 1275/1858 yılında büyük ulema çocuklarına bağlanan ruûs maaşı bağlandı. 1277/1861 yılında rüştiye okulunu en yüksek derecede tamamladı. İlk görevine 1278/1862 yılında Fetvâhâne'nin Pusula biriminde başladı. Memuriyetine devam ettiği sırada zamanın önde gelen âlimlerinden Fetvâ Emini Mehmed Nûrî Efendi'den ders aldı. 1280/1864 yılında Fetvâhâne'nin “*Müddei*” denilen kısmına yapılan sınav sonucunda memur olarak ataması yapıldı. 1283/1866 yılında mülâzim sınıfına terfi etti. Bu göreve ek olarak Fetvâ musahhihliği görevi de verildi.¹²³ 1284/1867'de müsevvidlikle beraber İ'lâmat-ı Şer'îyye odasında mümeyyizlik görevine getirildi. 1285/1868'de Osmanlı ilmiye teşkilatında müderrislik derecelerinden biri olan İstanbul ruûsuna ulaştı. 1287/1870'de Bâb nâibi olarak Mekke-i Mükerrreme'ye gönderildi ve aynı sene içerisinde Mûsıla-i Süleymâniye derecesine yükseldi. 1289/1872'de İstanbul'a döndükten sonra daha önceki görevine devam etti.

¹²¹Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 222.

¹²²Ekizoğlu, *II. Abdülhamid Han Dönemi Şeyhülislamı ve Yönetimi Üzerinde Etkileri*, s. 81.

¹²³Özcan, Tahsin, “Ziyâeddin Efendi”, *DİA*, İstanbul 2013, c. 44, s. 490-491.

1290/1873 yılında derslerine katıldığı Fetvâ emini Mehmed Nûri Efendiden “icazet” aldı.¹²⁴

1291/1874 yılında Urfa naipliği görevine getirildi. İki yıl bu görevi icra ettikten sonra istifa ederek İstanbul’a döndü. 1293/1876 yılında İ’lâmat-ı Şer’îyye Odası’ndaki kâtiplik görevi ile beraber pusulacılık görevi de tevdi edildi. Bununla birlikte 1294/1877’de İ’lâmat-ı Şer’îyye mümeyyiz yardımcılığına getirildi ve aynı yıl içerisinde başkâtipliğe terfi etti. 1297/1880’de Mûsıla-i Süleymâniye’de ders gördü ve 1302/1884’de Hâmise-i Süleymâniye rütbesini aldı. 1304/1886’da Bilâd-ı Mahreç derecesi ile Trabzon mevleviyyetine getirildi ve bir yıl sonra bu görevden ayrılarak İstanbul’a döndü. 1886 yılında Meclis-i İntihâb-ı Hükâmü’l-Şer’î üyeliğine getirildi.¹²⁵ 1305/1887’de Bilâd-ı Hamse derecesi ile ödüllendirildi ve Kassâm-ı Askeri memurluğuna getirildi. 1307/1889 yılının başında yüksek Fetvâhane-i Âli İ’lâmat-ı Şer’îyye mümeyyizliğine tayin edildi.¹²⁶

1309/1891 yılında Mekke-i Mükerrime kadısı oldu. Bir yıl sonra bu görevden ayrılarak Trablusgarp naipliğine tayin edildiyse de 1313/1895’de bu vazifeden de istifa ederek İstanbul’a döndü. 1314/1896 yılında Fetvâhâne-i Âli İ’lâmat-ı Şer’îyye mümeyyizliğine ikinci defa tayin edildi ve aynı yıl içerisinde Anadolu ve Rumeli müsteşarlığına ataması yapıldı. Bu göreve ek olarak Meclis-i İntihâb-ı Hükâmü’l-Şer’î üyeliği görevi de verildi. Yine aynı yıl içerisinde İstanbul kadılığı derecesine yükseldi. 1315/1897’de İstanbul kadılığına atandıktan sonra Anadolu Kazaskerliği derecesi verildi. 1327/1909 yılında Rumeli kazaskerliğine tayin edildi ve dört gün sonra Şeyhülislam Mehmed Cemâleddin Efendi’nin istifası üzerine boşalan Meşihât makamına 14 Şubat 1909 tarihinde yine Cemâleddin Efendi’nin tavsiyesi üzerine Mehmed Ziyâeddin Efendi Şeyhülisamlığa getirildi. Mehmed Ziyâeddin Efendinin Şeyhülislama getirildiği sıralarda Kâmil Paşa hükümeti sadareten çekildi yerine Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti kuruldu.¹²⁷ 14 Şubat 1909 tarihinde şeyhülisamlık görevine başlamasıyla alakalı Hatt-ı Hümayûn Sûreti;

Vezîr-i me’âl-i semîrim Hüseyin Hilmi Paşa,

Kâmil Paşa’nın hasbe’l-lüzûm vukû infisâline (!) mebnî mesned-i sadâret, sadâkât ve ehliyyetinize binâen uhdenize ve mesned-i meşihât dâhi Rumeli kadıaskeri

¹²⁴Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 36; Ekizoğlu, *II. Abdülhamid Han Dönemi Şeyhülislamı ve Yönetimi Üzerinde Etkileri*, s. 81.

¹²⁵Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 222; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 3, s. 378.

¹²⁶*İlmîyye Sâlnâmesi*, s. 489; Özcan, Tahsin, “Ziyâeddin Efendi”, c. 44, s. 490.

¹²⁷Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 223; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 3, s. 378.

*Ziyâeddin Efendi uhdesine ihâle ve tevcîh kılınmakla diğer vukelânın bi'l-intihâb me'muriyetleri icrâ olunmak üzere arzı ve Kânûn-ı Esâsî'nin muhafazası ve memleketin idâme-i asâyiş ve emniyyeti ve devlet-i aliyye ve memalik-i şahânemizin imrân ve terakkîsi ve kaffe-i tebeâmızın seâdeti hâlu refâhi esbâbının istikmâl-i matlûb-ı kat'î şahânemizdir. Cenâb-ı hak, tevfikât-ı ilâhiyyesine mâzhar buyursun. 22 Muharrem 1327.*¹²⁸

Mehmed Ziyâeddin Efendiye şeyhülislamlık görevi verildiğinde ilk önce sağlık durumunun iyi olmadığını ileri sürerek kabul etmedi, daha sonra fikrini değiştirdi ve tayininin yapılmasını istedi. Bu süre zarfında tereddüt etmesinden dolayı sadâret alayı ertelenmiş, şeyhülislamların giymesi gelenek haline gelen *Ferve-i Beyza* Cemâleddin Efendi'nin eşyaları ile beraber gönderildiği için Mehmed Ziyâeddin Efendi siyah lata üzerine nişan ve kordon takılarak sadaret alayına katıldı. II. Abdülhamid Han kendisine bir kupa (kapalı fayton) hediye etti lakin padişah tahttan indirilince faytonun atlarını saraya iade etti.¹²⁹

13 Nisan 1909'da sadrazam Hüseyin Hilmi Paşanın ilk kabinesinin istifasıyla Ziyâeddin Efendinin Şeyhülislamlığı sona erdi. Bir gün sonra kurulan Ahmed Tevfik Paşa kabinesinde ikinci defa Şeyhülislam olarak Meşihât makamına getirildi. Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi, 31 Mart olaylarının bastırılmasında, askerlerin ve halkın yatıştırılmasında önemli rol oynasa da başarılı olamadı. Ziyâeddin Efendi Meclis-i Mebûsan üyesi Elmalılı Hamdi Yazır'ın hazırladığı, Sultan II. Abdülhamid Han'ın tahttan indirilmesine neden olan Hâl fetvâsını istemeyerek de olsa imzalamak zorunda kaldı. Bu olayların öncesinde Hâl fetvâsını Fetvâ Emîni Hacı Nûri Efendi'nin yazması teklif edildi fakat Hacı Nûri Efendi bu teklifi, fetvâ verme yetkisinin şeyhülislama ait olduğunu söyleyerek kabul etmese de yapılan baskı sonucunda kabul etmek zorunda kaldı. Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi Hâl fetvâsını imzalamasının akabinde Meclis Başkanı Said Paşa'nın oylamaya sunmasıyla kabul edildi.¹³⁰

Ziyâeddin Efendi, Tevfik Paşa Hükümetinin 05.05.1909 tarihinde istifa etmesi üzerine ikinci defa getirildiği şeyhülislamlık görevinde 21 gün kaldı ve Meşihât makamında toplamda iki ay yirmi bir gün görev yaptı. Ziyâeddin Efendi, Meşihât makamından ayrılınca Meclis-i Ayân üyesi oldu, vefat edinceye kadar bu görevde kaldı.

¹²⁸ İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, c. 3, s.1665

¹²⁹ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 223; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 38.

¹³⁰ Bkz. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 376-377; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 37-38; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 223; Şimşirgil, Ahmet, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 222-223; Engin, Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultani II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 320-322.

Bununla birlikte göstermiş olduğu üstün hizmet karşılığı olarak kendisine, birinci Mecîdî ve birinci Osmânî nişanları verildi. Ziyâeddin Efendi'nin Mürşide ve Ayşe Naime adlı iki kız çocuğu vardı, 11 Haziran 1917 de vefat etti ve vasiyeti üzerine Eyüp'ta bulunan aile mezarlığına defnedildi.¹³¹

1.3. Pirizâde Mehmed Sâhib Molla Efendi (ö.1327/1910)

Osmanlı Devleti'nin 119. Şeyhülislam'ı olan Mehmed Sâhib Molla Efendi, Pirizâdeler adı ile bilinen eski ve köklü bir aileye sahip olup 1254/1838 tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası sudûrdan Pirizâde İbrâhim İsmet Bey, dedesi sudûrdan Yahya Bey, dedesinin babası yine eski sadrazamlardan İbrâhim Bey, dedesinin dedesi vezirlerden Sarı Mehmed Paşadır.¹³²

Mehmed Sâhib Molla Efendi'ye “*Pirizâde*” unvanı dedesi Yahya Bey'in babasından gelmektedir. İlk tahsilini tamamladıktan sonra bir taraftan hat sanatıyla uğraşmış diğer taraftan Ulûm-i Âliye'ye devam etmiştir. 1270/1854 yıllarında zamanın meşhur hattatlarından biri olan Abdullah Zühdi Efendi'den ketebelik dersi aldı. Ayrıca Mâbeyn-i Hümâyûn ve Mekteb-i Nüvvâb (kadı okulu) hat hocası Mehmed Bahir Efendi'den de tâlik dersini aldı. Yüksek ilim derslerini Ulûm-i Âliye'de tanınmış âlimlerden Dağıstânî Abdullah Şâkir Efendi'den tahsil etmiştir. Bununla birlikte fıkıh ve usul-i fıkıh da Sadreyn Mustafa Zeki Efendi ile müzakere yapma sûretiyle tahsil etmiştir. Mevlevî tarikatına bağlanarak meşhur Mevlevî Şeyhi Nazîf Efendiden Kesb-i Rumûz-ı Hakikat dersi aldı ve Yenikapı Mevlevî Şeyhi şeyh Osman Efendinin sohbetlerine katıldı.¹³³ Kendisine 1260/1844 yılında İstanbul müderrisliği ruûsu verilmiştir. 1268/1852 yılında henüz on dört yaşında iken babasının Anadolu kazaskerliği sırasında Anadolu kazaskerliği tezkireciliği memurluğuna tayin edildi ve bir yıl sonra bu görevden ayrıldı. 1275/1858 yılında Meşihat-ı Ulyâ mektupçu yardımcılığına atandı ve daha sonra 1278/1861 yılında meşihât mektupçuluğuna terfi etti. Bu görevde iki yıl kaldıktan sonra 1280/1863 yılında şeyhülislam değişikliği sebebiyle istifa ederek mektupçuluktan ayrıldı ve bir süre sonra Eyyûp Kâdîlığına memur olarak atandı. 1281/1864 yılında İzmir naipliğine getirildi ve bununla birlikte dördüncü dereceden Mecîdî nişanı verildi. 1282/1865 yılında Evkâf-ı Hümâyûn

¹³¹ <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/Mehmed-Ziyâeddin-Efendi/1259> (Erişim Tarihi: 08. 03. 2022)

¹³² Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c.16, s. 25; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 500.

¹³³ Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c.16, s. 25; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 226.

Nezaret-i Celilesi'nde oluşturulan Mahkeme-i Teftiş üyeliğine getirildi ve aynı yılın içerisinde Dîvân-ı Muhâsebât Muhâkemât Dâ'iresi Mesâlih-i Umûmiyye üyesi oldu.¹³⁴ 1283/1866 yılında Mekke-i Mükerrreme derecesine yükseltildi ve üçüncü dereceden Mecîdî nişanı verildi. 1284/1867'de Dîvân-ı Muhâkemât-ı Maliye üyeliğine, 1285/1868'de Şuray Devlet üyeliğine, 1288/1871 yılında Trabzon iline müfettiş-i hükkâmlığına tayin edilmiş ise de bir mazeret beyan ederek son görevi değiştirilmiş ve Edirne'ye görevlendirilmiştir. Aynı sene içerisinde Müfettiş Hükkâmlığının kaldırılması üzerine Dîvân-ı Temyiz (Yargıtay) Başkanlığıyla beraber Edirne naibi oldu, daha sonra istifa ederek İstanbul'a geldi. 1290/1873 yılında maaşsız olarak Meclis-i İntihâb-ı Hükkâmü'l-Şer'î üyeliğine getirildi ve Kemer, Edremit arpalığı uhdesine verildi. Bir süre sonra İstanbul derecesine yükseldi ve ikinci dereceden Mecîdî nişanı aldı.¹³⁵ 1291/1874 yılında kendisine Karabiga, Nevrekop ve aynı yıl içerisinde İslimiye kazaları arpalıkları verildi. 1293/1876 yılında Askerî Kontrol ve Donatım Derneği üyeliğine tayin edildi ve aynı yıl içinde ikinci defa Danıştay üyeliğine yükseldi. Bu görevde bulunduğu sırada Bosna Hersek halkına yardım toplanması ve askeri tertip ile muhacirlerin oluşturulması için kurulan komisyonda fahri olarak görev yaptı. 1290 ile 1296 yılları arasında hazine ile diğer devlet daireleri arasındaki mali hesapların ve ihtilafların giderilmesi için araştırma komisyonunda ve ziraat odası üyeliğinde bulundu. 1295/1879'da Edirne kadılığına ataması yapıldı, bu görevi kabul etmeyerek istifa etti.¹³⁶ Şeyhülislam Uryanizâde ile aralarında geçen bir tartışma üzerine Bursa'ya gitti. Onun bu davranışı Sultan II. Abdülhamid Han'ı endişelendirdi. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid Han tarafından Edirne niyabetinden vazgeçen Pirizâde Mehmed Sâhib Efendiye Bursa ve Selanik niyabetliği teklifi yapıldı. Ayrıca Selanik veya İzmir niyabetini seçmesi yönünde teklif de sunuldu. Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi yapılan bu teklifleri kabul etmeyerek Konya'ya gideceğini ve orada padişaha dua ile meşgul olacağını bildirdi. Fakat devlet erkânınca onun ne Konya'ya gitmesi ne de Bursa'da kalması uygun görülmedi ve Şûrây-ı Devlet üyeliğine devam etmesi emredildi. Yaşanan bu hadise üzerine İstanbul'a dönerek eski görevine devam etti.¹³⁷ 1298/1881'de Balıkesir arpalığı verildi. 1301/1883 yılında Anadolu kazaskerliği derecesine yükseltildi ve birinci dereceden Mecîdî nişanı verildi. Kazaskerliği sırasında İttihat ve Terakkî

¹³⁴ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 3, s. 315.

¹³⁵ *İlmîyye Sâlnâmesi*, s. 500.

¹³⁶ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 3, s. 315; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 227.

¹³⁷ Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c.16, s. 33; Rivayete göre Pirizâde Mehmed Sâhib Efendinin İstanbul'dan çıkarılmak istenme nedeni Hayrettin paşanın Kanun-i Esasinin yürürlüğünün iadesi için bir girişimde bulunmasını teşvik etmesi içindi.

Cemiyetinin üyelerini köşkünde misafir ettiği yönünde sultan II. Abdülhamid'e gelen ihbar üzerine, Sultan Abdülhamid Çerkez Mehmed Efendiye köşkün aranması emrini verdi. Bu durum üzerine Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi Sultan Abdülhamid'in gözünde şüpheli durumuna düştü. Bundan dolayı Sâhib Molla Efendi'nin rütbesinin düşürülmesi istendi ise de sadrazam Mehmed Ferit paşanın isteği üzerine vazgeçildi. 1303/1886'da tahkikat için memur olarak Halep'e gönderildi ve beş ay sonra İstanbul'a döndü.¹³⁸

1314/1897 yılında oluşturulan teşkilat Şûrâ-yı Devlet mahkemesi başkanlığına naklen atandı, daha sonra 1317/1899'da Şûrâ-yı Devlet Mülkiye dairesi azalığına getirildi. Meşrutiyetin ilan edildiği sıralarda 1326/1908 senesinde kadrolarda yapılan değişiklikler sırasında Şûrâ-yı Devlet Mülkiye dairesinin ikinci başkalığına getirildi ve yine aynı yıl Heyet-i Âyan üyeliğine tayin olundu. 1327/1909 senesinde 31 Mart olaylarının ardından Hüseyin Hilmi Paşa'nın İkinci Kabinesinde Ziyâeddin Efendi'nin yerine Şeyhülislam oldu.¹³⁹ Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi'nin şeyhülislam olduğunu belirten Hatt-ı Hümayûn Sûreti:

“Vezîr-i me’âl-i semîrim Hüseyin Hilmi Paşa,

Tevfik Paşa'nın istifasına ve der-kâr olan ehliyetinize binaen mesned-i sadâret, uhdenize ve mesned-i Meşihât-i İslâmiyye, Heyeti âyan azasından Sâhib Bey Efendi uhdesine tevcih olduğundan Kanun-i Esasî hükmüne tevfikân diğer vükelânın intihâbı ila memuriyetleri icrâ olunmak üzere isimlerinin arzu inhâ edilmesine ve cülûsumuzu malin hatt-ı hümayûnumuzda tasrîh ve tekit olunduğu veçhile usul-ı meşrua-i meşrutiyetin ezher cihet teyidi ve emri meşrua-i meşrutiyetin müstelzim olacağı fevâid ve Terakkîyâtı maddiyye ve mâneviyyeden devlet ve memleketimizin hak ile ve kemal ile istifâde ederek sâdet-i hal ve asayiş ve intizam-ı umuminin cidden ve serian tesis ve takrir-i nuhbel amâl olmakla işbu makâsıd-ı Hayriye'mizin husûlüne vükela-yı devletimizle bi'l-umûm memurin cânibinden sarf-ı mesai olunması matlub-ı kat'î şahanemizdir. Cenâb-ı Hak, cümlemizi tevfikât-ı sübhâniyyesine mazhar buyursun.”¹⁴⁰

Şeyhülisamlık yaptığı sıralarda kabinenin yaptığı işlerin aceleye getirilmesine muhalefet ettiği için gerici olarak suçlandı. İttihat ve Terakkî Cemiyetinin tertip ettiği 31 Mart Vak'ası'nı bastırmak için oluşturulan hareket ordusunun kurduğu mecliste Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi için sunulan “hâl” fetvâsının oylamasına katılmıştır. Padişahın hâllinden sonra harbiye Nâzırı Salih Paşa tarafından 31 Mart

¹³⁸Bkz. Koçu, *Şeyhülislâm-ı Esbak Merhum Sâhib Bey, 1327 Sene-i Mâliyesine Mahsus Musavver Nevsal-i Osmânî*, İstanbul 1329, s. 193-202.

¹³⁹Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 275.

¹⁴⁰İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 3, s. 1671.

Vak'ası'nın müsebbibi olarak yargılanmak istendi ve bunun için Divân-ı Âlide bir mazbata hazırlandı. Hazırlanan mazbata Sadrazam Hilmi Paşa'ya bakanlar kurulunda okunması için sunuldu. Bu karara Sâhib Molla Efendi ve Adliye Nâzırı şiddetle karşı çıkınca yargılanması için verilen mazbata geri çekildi. Böylece üzücü bir olayın önüne geçilmiş oldu.¹⁴¹

Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi sekiz ay dokuz gün kaldığı Meşihât makamından 12.01.1910 tarihinde Hilmi Paşa hükümetinin düşmesi ile istifa etti. Fetvâ makamında iken siyasi düşüncelerini beyanname ile yayımlandı. Şeyhülislam iken Meclis-i A'yân üyeliğinden istifa etmek istedi ise de Sultan Reşad'ın isteği üzerine vazgeçti. 1328/1910 yılında İstanbul'da vefat etti. Üsküdar'da Karaca Ahmed mezarlığına dedesi 64. Şeyhülislam Pirizâde Mehmed Sâhib Efendinin yanına defnedildi. Ali Emiri Efendi, Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi hakkında şu mısraları dile getirmiştir.¹⁴²

*“Dedi tarihini matemzedegana Hatif
Gitti dar-ı ireme Mir Mehmed Sâhib”*

Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi'nin Paşa soyundan geldiği, kişilik olarak cömert, mütevazı ve şer-i hukuka bağlı bir kişi olduğu belirtilmektedir. Siyasi tartışmalarda taraf olmaktan çekinmediği ve gerektiğinde görüşlerini beyan ettiği söylenmektedir. Millet Meclisi'nin Çırağan sarayında açılmasına yangın çıkabileceği gerekçesiyle karşı çıkmış, fakat sözünü dinletememiştir. Saray tadilat yapıldıktan sonra 14 Kasım 1909 tarihinde Millet Meclisi olarak açılmış, ancak 19 Ocak 1910 tarihinde yangın çıkması sonucu bina kullanılamaz hale gelmiştir. Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi'nin üç evladı olmuştur, oğullarından İbrâhim Bey, Said Hilmi Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığında, Osman ve İsmail Beyler ise Adliye memurluklarında çalışmışlardır. Molla Sâhib Efendi'nin *Mecmûa-i Eş'âr* isimli bir eseri vardır.¹⁴³

1.4. Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi (ö.1328/1911)

Hüseyin Hüsnü Efendi, Osmanlı Devleti'nin 120. Şeyhülislamı olarak görev yapmıştır. Babası Mevâlî ve ulemâdan Erzurumlu Çelebizâde İbrâhim Rüştü Efendidir. Dedesi Ahmed Hamdi Efendidir. Çelebizâdeler unvanı büyük dedeleri Erzurumî Çelebi

¹⁴¹ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 276; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 500.

¹⁴² Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 3, s. 315; Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 16, s.33.

¹⁴³ İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 164.

Mehmed Efendi'den miras kalmıştır.¹⁴⁴ “*Türk hukukçuları*” adlı eserde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Soyunun Diyarbakır'dan geldiği belirtilmiş fakat oğlu Prof. Dr. Hüsnü Çelebioğlu, babasının hayatını kaleme aldığı eserinde Erzurumlu olduğunu belirtmiştir. Halilullah Molla Çelebi, Yıldırım Bayezid zamanında Anadolu'ya geçerek Diyarbakır'a gelmiş, burada altı ay kadar bir süre kaldıktan sonra Erzurum'a yerleşmiştir.¹⁴⁵ Bu tarihten sonra Çelebizâdeler Erzurumlu ismi ile anılmıştır. Hüseyin Hüsnü Efendi 1263/1849 da İstanbul Cerrahpaşa'da Doğdu.¹⁴⁶ Beş yaşına kadar babasının talim ve terbiyesinde yetişti ve kendisi için tutulan özel bir hocadan ders aldı. İlk eğitimini Mekteb-i Sıbyân'da tamamladı. Yedi yaşına gelinceye kadar Arapça, Farsça ve Fransızca diline ait geniş bilgiler öğrendi ve akabinde icâzet aldı.¹⁴⁷ Sıbyân mektebinde eğitimini tamamladıktan sonra Davut Paşa rüştiyesi'nde okuduğu sıralarda babasının Gelibolu niyâbetine tayin edilmesi ile beraber eğitimine Gelibolu rüştiyesi'nde devam etti. Cami-i Atik medresesinde, Gelibolulu müderris Osman Efendi'nin derslerine devam etti.¹⁴⁸ Bir yıl sonra İstanbul'a dönerek Dâru'l- Ma'ârif yazı hocası Hattat-ı şehîr Mehmed Hulûsî Efendi ile menşe-i küttâp hüsn-i hatt hocası olan Mehmed Şevki Efendi'den hat dersleri aldı. Aynı zamanda da Fâtih dersiamlarından Ahıskalı Mehmed Efendi'nin de derslerine devam ederek Ferâiz ilmini tamamladı ve icâzet aldı.¹⁴⁹ 1280/1864 yılında ders aldığı sürede mülazemet ile İstanbul bâb mahkemesine atandı. 1290/1873'de şer'î hasılatın hisse almak üzere mahkemenin vekâyi-i şer'îyye kitabeti yardımcılığına getirildi. Daha sonra da 1293/1876'da Rumeli ve Anadolu Kazaskerliğine müsteşar yardımcısı olarak atandı ve ibtidâ-i hâriç derecesini kazandı. 1296/1879'da vergi emaneti idarî meclis-i azaldığına hareket-i hâriç, 1297/1880'de mûsıla-i sahn, 1298/1881'de hareket-i altmışlı derecelerine ulaştı. 1299/1882 yılında vergi emaneti idare meclis üyeliğine getirildi.¹⁵⁰

¹⁴⁴ *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 503-505; Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 9, s. 104-106; Eraslan, *Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye*, s. 82.

¹⁴⁵ Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, s. 121; Tahir, Mehmed, *Osmanlı müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, s. 289.

¹⁴⁶ Çelebioğlu, Sarım Hüsnü, *Şeyhülislam Erzurum Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Hal Tercümesi*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1958, s. 7.

¹⁴⁷ İpşirli, Mehmed, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *DİA*, İstanbul 1998, c. 18, s. 342.

¹⁴⁸ Bkz. Çelebioğlu, *Şeyhülislam Erzurumî Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin hal tercümesi*, s. 7-21; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 230-232.

¹⁴⁹ Bkz. Turan, M. Fatih, *Erzurum'un Yüzleri-Şeyhülislam Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015, s. 1-10; Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk hukukçuları*, Şahis Yayını, İstanbul 1958, s. 333; Çelebioğlu, *Şeyhülislam Erzurum Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Hal Tercümesi*, s. 20.

¹⁵⁰ Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk hukukçuları*, s.333; Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, s. 121;

1300/1883 de mûsıla-ı Süleymâniye derecesine ulaştıktan sonra 1301/1884'de Bursa kadılığına getirildi. Bu göreve devam ederken aynı yıl içerisinde Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerine arâzî ve emlâk müfettişliği görevine tayin edildi. Bir yıl bu görevi yaptıktan sonra İstanbul'a geri döndü. 1303/1885'te Defter-i Hâkânî Senadât İdâresi umûr-ı şer'îyye görevine getirildi. 1305/1888'de Vergi Emaneti Meclisi kaldırılınca bir süre memuriyet görevine ara vermek zorunda kaldı. Ara verdiği süre içerisinde kendisine hazineden 2000 kuruş görevden ayrılma aylığı bağlandı. Aynı sene içerisinde Meclis-i Eytâm üyeliği ve daha sonra Evkâf-ı Hümâyûn beytûlmâl kassâmlığı görevine getirildi 1306/1889 yılında Mahkeme-i Teftiş-i Evkâf müsteşarı oldu. Bu göreve ek olarak Evkâf -ı Seniyye-i Mülûkâne memurluğu verildi.¹⁵¹

1307/1889'da Haremeyn derecesine yükseltildi ve kendisine üçüncü dereceden Mecîdî nişanı verildi. Akabinde Mektep-i Nüvvâb Evkâf dersleri ve 1308/1890'da arâzî kanunnamesi ve tapu nizâm-nâmesi dersleri ile beraber İslam hukuku ile alakalı bazı konuları okuttu. Aynı sene içerisinde kitabü'd-diyât, kitabü'l-kâdî ile'l-kâdî ve kitâbü's-şehâde ale's-şehâde derslerini de okuttu. Bu dersler uhdesinde kalmak sûretiyle kendisine Mekteb-i Mülkiye ahkâm-ı evkâf mu'allimliğine tayin edildi. 1313/1896'da Hüseyin Hüsnü Efendi İstanbul derecesine yükseltildi ve ikinci dereceden Mecîdî nişanı verildi.¹⁵² 1315/1898'de Mahkeme-i Teftiş-i Evkâf Müsteşarlığı bünyesinde kalmak kaydıyla 10.000 kuruş aylıkla Heyet-i İslâhiye (Reform Komisyonu) üyeliği ile Yemen'e tayin olundu ve beş yıl kadar burada görev yaptı. 1320/1902'de Heyet-i İslâhiye'nin dağıtılmasıyla asıl görevi olan Mahkeme-i Evkâf Müsteşarlığı'na devam etti.¹⁵³

1322/1904 yılında Anadolu kazaskerliği derecesi verildi, Aynı yıl içerisinde Yemen Bölgesi ıslah komisyon üyeliğine Sultan Abdülhamid Han'ın isteği üzerine görevlendirildi. 1323/1905 Mahkeme-i Evkâf müfettişliği uhdesine verildi. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra bu memuriyetin ismi değişerek Mahkeme-i Evkâf-ı Hümâyûn Kadılığı olmuştur. 1327/1910 yılında Şeyhülislam Mehmed Sahip Molla Beyefendi'nin istifa etmesiyle sadrazam İbrâhim Hakkı Paşa kabinesinde Şeyhülislam olarak göreve başladı. Kendisine Birinci Osmânîye nişanı verildi.¹⁵⁴

¹⁵¹ Baltacı, Cahit, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 36; Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, s.519.

¹⁵²Bkz. Çelebioğlu, *Şeyhülislam Erzurumi Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi'nin hal tercümesi*, s.7-21; İpşirli, *Hüseyin Hüsnü Efendi*, s. 343; Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık*, s.111-223.

¹⁵³*İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 624; Turan, *Erzurum'un Yüzleri "Şeyhülislam Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi"*, s.13-15.

¹⁵⁴ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 280.

Hüseyin Hüsnü Efendinin Şeyhülislamlığa getirildiğine dair görevlendirme yazısı aşağıda verilmiştir;

“Vezîr-i me’âl-i semîrim Hakkı Paşa,

Hüseyin Hilmi Paşanın istifasına mebnî mesned-i sadâret uhdenize ve makam-ı meşihât sudûrdan Hüseyin Hüsnü Efendi’ye tevcih kılınmıştır. Umûr idâre-i devletin ahkâmı celîle-i şer’iyyeye ve usûl-i meşrua-ı meşrutiyete tevfikân hüsnü temşiyeti ve usûl-ı mezkûrenin fevâid ve muhassenâtı delâil-i fiilîye ile irâe ve ispat edilerek sunûf-ı muhtelif-i ahâlî beyrinde hüsnî âmizişin bir kat daha takviyesiyle memleketin temini Terakkîyât-ı maddiye ve maneviyesine ve istihsâli refâhı âmmeye hadim kavânin ve tedâbirin bir an evvel ittihaz ve icrâsı ehass-ı âmâlî mülûkânemdir, Teşkil edeceğiniz heyeti vükelânın ol veçhile hüsnü temşiyeti umûra sarf-ı mezîd-i itina edeceğine itimâd-ı şahânem ber kemâldir. Cenabı hak, tevfikât-ı samadaniyesine mazhar eyleye. 30 Zilhicce 1327 Mehmed Reşad”¹⁵⁵

Hüseyin Hüsnü Efendi, kabinenin yanlış icraatlarından dolayı huzursuz olmuş ve 1328/1910 yılında altı ay bir gün görev yapmış olduğu şeyhülislamlık vazifesinden ayrılmıştır. Hüseyin Hüsnü Efendi, kabineye muhalif gruplarla iş birliği yapmış ve bu durum üzerine saraya getirilerek istifaya zorlandığı söylenmiştir. Hüseyin Hüsnü Efendi, Takvim-i Vakâî gazetesinde istifasının sağlık sebeplerinden dolayı olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Hüsnü Efendiye istifasından dolayı 5.000 kuruş memuriyetten çıkarılma maaşı bağlanmıştır. Hüseyin Hüsnü Efendi’den sonra şeyhülislamlık makamına Erzurumlu Mûsâ Kâzım Efendi getirilmiştir. 1330/1912 yılında dâr-ı bekâya irtihal etmiş ve Cerrahpaşa Cami-i şerifi kabristanında bulunan babasının mezarının yanına defnedilmiştir.¹⁵⁶

Hüseyin Hüsnü Efendi, Şeyhülislamlığı sırasında değişik konularda eserler kaleme almıştır. Bu eserleri, el-Ahsâf fi Ahkâmî’l evkâf, Arâzî Kânunnâmesi şerhi, Ahkâm-ı Evkâf, Mecellenin bazı aksamına şerhi, kitabü’l-kâdî ile l-kâdî ve kitabü’s-şehâdet ve ‘ale’s-şehâde meselesine ait risaleleri vardır.¹⁵⁷

1.5. Mûsâ Kâzım Efendi (ö.1336/1920)

Mûsâ Kâzım Efendi, Osmanlı Devleti'nin 121. şeyhülislamı olarak görev yapmıştır. 1275/1858 tarihinde Erzurum'un Tortum ilçesinde doğdu. Babası Erzurumlu

¹⁵⁵ İnal, *Son Sadrazamlar*, c.4, s. 1766.

¹⁵⁶ Bkz. Turan, *Erzurum'un Yüzleri Şeyhülislam Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi*, s. 15-20;

¹⁵⁷ *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 624; İpşirli, *Hüseyin Hüsnü Efendi*, s. 343.

İbrâhim Efendidir. Bir süre Nakşibendi şeyhi Mehmed Efendi'nin dergâhında bulundu. Eğitimine memleketi Tortum'da başladı ve daha sonra Balıkesir'de yaşayan dedesi Nurettin Efendi'nin yanına gelerek burada Mukaddemât-ı Ulûm derslerinden başlayarak Şerh-i Akâ'id'e kadar Balıkesir'in önde gelen ulemalarından Selahaddin Ali eş-Şu'ûrî olmak üzere, Lütî Efendi ve diğer âlimlerden ders aldı. Bir süre sonra İstanbul'a geçerek, önce Kazasker Eşref Efendiden ders aldı, sonra hoca Şakir Efendiden Şerh-i Akâ'id'in sıfat konusundan başlayarak tahsiline devam etti. 1306/1889 yılında Ulûm-ı Âliye'den icâzet aldı. 1309/1892 yılında açılan Ruûs imtihanından başarılı olması sonucu müderris olarak Fatih Cami'inde ders vermeye başladı. Bu durum genç yaşta olmasına rağmen ilmi seviyesinin yüksek olduğunu göstermektedir.¹⁵⁸ Mûsâ Kâzım Efendi, Nûsha-ı Mürettebeyi tamamlayarak icâzet dersi vermeye başladı. Bu sırada Türk edebiyatı yazarlarından Muallim Naci'ye Usûl-i Fıkıh'tan Molla Hüsrev'in Mir'ât dersini, Ahmed Midhat Efendi'ye de tefsir okutarak bu isimlerin yetişmesine katkı sağlamıştır. Mûsâ Kâzım Efendi tefsir dersinden En'âm suresine kadar ders verdikten sonra, Ahmed Midhat Efendi'ye bu dersleri yazdırarak Türkçe bir tefsir kitabının hazırlanmasını istemiş, fakat bazı nedenlerden dolayı bu kitap tamamlanamamıştır.¹⁵⁹

1313/1896 yılında İstanbul Ruûsluğuna ulaştı ve 1318/1900-1901 yıllarında Mekteb-i Hukuk Mecelle müderrisliğine getirildi. Bu görevde bulunduğu sıralarda önceki mutasavvıflardan olan Mehmed Cemâleddin Nûri Efendi'nin kaleme aldığı Arapça bir eser olan Vahdet-i Vücûda dair risaleyi tercüme etti. Bunu müteakip Mekteb-i Sultânî'de Akâid muallimliği ile Dârülfûnûn ve Dârülmualimîn'e tayin edilerek dört muallimliği de uhdesinde toplamıştır. Bu süre içerisinde Osmanlı fakîh ve mutasavvıflarından olan Bedreddin Semâvî'nin "*Varidât*" isimli meşhur kitabını 1322 yılında Arapçadan Türkçe'ye tercümesini yapmıştır.¹⁶⁰ 1322/1904 yıllarında Mahreç derecesine yükseltildi. 1325/1907 tarihinde Halep mevleviyeti verildi. Aynı sene içerisinde Bâb-ı Meşîhat Tedkîk-i Müellefât Meclisi başkâtipliğine getirildi ve daha sonra bu meclisin üyesi oldu. 1326/1908 yılında II. Meşrutîyet'in ilan edilmesinin ardından Maarif nezaretindeki Meclis-i Kebîr-i İlmî'ye üyesi oldu ve Meclis-i A'yân

¹⁵⁸ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 4, s. 390; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 524-526; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 281; Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1986, s. 118; Keskin, Şahin, *Son Osmanlı Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi (Yaşamı, Görüşleri ve Etkisi)*, (Yüksek Lisans Tezi), On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993, s. 51.

¹⁵⁹ Bakırcı, Selami, "Arşiv Belgeleriyle Şeyhülislam Musa Kazım Efendi", *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu*, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2014, s. 109.

¹⁶⁰ Koca, Ferhat, "Musa Kazım Efendi", *DİA*, c. 31, Ankara 2008, s. 222; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 247-249.

üyeliğine getirildi. 1328/1910 yıllarında oluşturulan sadrazam İbrâhim Hakkı Paşa kabinesinde Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin meşihât makamından çekilmesi üzerine Mûsâ Kâzım Efendi Şeyhülislam olarak atandı.¹⁶¹

Mûsâ Kâzım Efendinin şeyhülislam olarak görevlendirilmesi için yazılan Hatt-ı Hümayûn sûreti:

“Vezîr-i Ma'âlî-semîrim Hakkı Paşa,

*Hüseyin Hüsnü Efendi'nin esbâb-ı sıhhiyeden dolayı vukû'î istifasına mebnî mesned-i Meşihât-i İslamiye reviiyyet ve ehliyyeti cihetiyle hey'et-i âyandan Mûsâ Kâzım Efendi uhdesine tevcih olunmuştur. Cenab-ı Hak muvaffak buyura.*¹⁶²

1329/1911 yılında İbrâhim Hakkı Paşa hükümetinin istifa etmesi üzerine şeyhülislamlıktan ayrıldı. Mûsâ Kâzım Efendi'nin birinci şeyhülislamlığı bir yıl iki ay 18 gün sürmüştür. Sekizinci defa sadarete gelen sadrazam Said Paşa'nın oluşturduğu kabineye tekrar şeyhülislam olarak giren Kâzım Efendi üç ay kaldığı bu görevinde kabinenin istifa etmesiyle ayrılmıştır.¹⁶³ Mûsâ Kâzım Efendi, 1334/1916 yılında kurulan sadrazam Said Halim Paşa hükümetinde üçüncü defa şeyhülislam oldu. Sadrazam Said Halim Paşa hükümetinin düşmesi ile üçüncü defa şeyhülislam olduğu bu görevi de sekiz ay 26 gün sürmüştür. Aynı yıl içerisinde Talat Paşa'nın kurduğu hükümette Hayri Efendi'nin teklifi ile tekrar dördüncü kez şeyhülislam oldu. Bu göreve ek olarak Evkâf-ı Hümayûn nezareti vekilliği yaptı. 1918 yılında üyesi olduğu İttihat ve Terakkî Partisi'nin hükümetten çekilmesiyle meşihât makamından ayrıldı. Dört defa şeyhülislamlık görevi yaptığı meşihât makamında beş yıl bir ay dört gün görev icra etmiştir. Mûsâ Kâzım Efendi, şeyhülislamlık görevinden ayrıldığı yıllarda Medresetü'l-Kudât ve Medresetül Vâizîn'de muallimlik yaptı. Bununla birlikte Birinci rütbeden Mecidî Nişanı, yine Birinci rütbeden Osmanî Nişanı ve Altın Liyakat Madalyası almıştır.¹⁶⁴

¹⁶¹Sultan II. Abdülhamid'in iradesi ile 23 Aralık 1876'da yürürlüğe giren Kanun-ı Esasiye göre düzenlenen iki meclisten oluşur. Meclis-i A'yân üyeleri Padişah tarafından bizzat atanırdı. Meclis'in görevi, Millet Meclisine verdiği bütçe ve kanun tasarılarını, dinî değerler, genel ahlâk ilkeleri, Kanun-ı Esasi hükümleri, ülke çıkarları ve Padişah'ın hukuku açılarından incelemektir. Bir aykırılık tespit etmesi halinde tasarımı tûmden ret edebilir ya da düzeltilmesi için Millet Meclisine iade edebilirdi. Daha geniş bilgi için Bkz. Akyıldız, Ali, "Meclis-i A'yân", *DİA*, (Erişim: 20 Ağustos 2021); Bkz. Çetinkaya, Bayram Ali, "Musa Kazım Efendinin Dini Siyasi ve Felsefi Düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2, Sivas 2007, s. 75-141.

¹⁶²Özler, [Mevlüt](#), "Şeyhülislam Musa Kazım Efendinin Hayatı ve Fetvaları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, Erzurum 2014, s. 446.

¹⁶³Gürer, Ahmet Şamil, *Gelenekle Modernite arasında bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Mûsâ Kâzım Efendi*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 7.

¹⁶⁴Güllüce, Hüseyin, "Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kâzım ve Kur'an'ın İcazı Hakkındaki Görüşleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2002, s. 220.

Mûsâ Kâzım Efendi, I. Dünya Savaşı sonunda kurulan Damat Ferit Paşa hükümetinin İttihat ve Terakkî Partisi liderlerini tutuklatması üzerine Sait Halim Paşa ve diğer arkadaşlarıyla beraber Bekir Ağa bölüğüne hapsedildi. Nitekim bu kişiler 1919 yılında Dîvân-ı Harb-i Örfî’de yargılanarak 15 yıl kürek cezasına çarptırıldı. Ancak Sultan Vahdeddin bu kararı ağır buldu ve Mûsâ Kâzım Efendi’nin cezasını üç yıl sürgüne çevirdi.¹⁶⁵ Mûsâ Kâzım Efendi 1920 tarihinde Edirne’de sürgünde bulunduğu sırada vefat etti. Cenazesi Edirne Muradiye cami-i’nin avlusuna gömülmüştür. Mûsâ Kâzım Efendi’nin ağırbaşlı, olgun ve faziletli bir kişiliğe sahip olduğu söylenir. Meşihât makamında bulunduğu süre içerisinde birtakım reformlar yapmaya çalışmıştır. Mesela vakıfları bir genel müdürlük altında birleştirerek şeyhülislamlığa bağlanması noktasında çalışmaları olmuştur.¹⁶⁶

Mûsâ Kâzım Efendi diğer Şeyhülislam gibi Anadolu ve Rumeli kazaskerliği derecelerine erişememiştir. Ancak Mûsâ Kâzım Efendi’yi diğer şeyhülislamlardan farklı kılan, II. Meşrutiyet döneminde en uzun süre şeyhülisamlık görevinde kalmış olması, İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin yönetiminde görev alması, hakkında çıkan masonluk iddiaları ve İttihat ve Terakkî’nin gerçekleştirmek istediği yenileşme hareketinden dolayı ön plana çıkmış olmasıdır. Mûsâ Kâzım Efendi, başta tefsir, felsefe ve tasavvuf olmak üzere farklı alanlarda kıymetli eserler telif etmiştir. Ancak o asıl telifâtını devlet yönetimine dair görüşleri üzerine yoğunlaştırmıştır. Hürriyet, meşveret, adâlet ve müsavât ilkelerini topluma anlatmak ve bu ilkeleri benimsemelerini sağlamak için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Mûsâ Kâzım Efendi: *İslâm’da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet*,¹⁶⁷ *İslâm’da Cihad*,¹⁶⁸ *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri*,¹⁶⁹ *Safvetü’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, *Zevrâ ve Havrâ*, *Külliyât-ı Şeyhülislam Mûsâ Kâzım*, *el-Fetâvâ el-Kâzımiyye fî Islâhi’l-Fetâvâ et-Türkiye*, *Tercüme-i Vâridât*, *Tahkîk-i Vahdet-i Vücûd ve Rehber-i Tedris ve Terbiye* isimli eserler kaleme almıştır.¹⁷⁰ Ayrıca siyasi meseleleri de içeren eserler telif etmiştir. Nitekim *Muhît-i İdâre ve Siyâsât*, *Muhtıra-i Ricâl ve*

¹⁶⁵ Mûsâ Kâzım Efendi’nin Mütareke Döneminde İttihatçılık suçlamasıyla yargılandığı Divân-ı Harb-i örfi Mahkemesi tutanakları ve bu yargılama sonucunda verilen mahkûmiyet kararı için Bkz. Dîvân-ı Harb-i Örfî Müzakeratı Zabıt Cerîdesi, s. 1335.

¹⁶⁶ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 457.

¹⁶⁷ Kâzım, Mûsâ, *İslâm’da Usul-i Meşveret ve Hürriyet*, *Evkaf-ı İslamiye Matbaası*, İstanbul 1324, s. 310.

¹⁶⁸ Bkz. Kâzım, Mûsâ, *Külliyât-ı Şeyhülislam Musa Kazım-Dini İçtimai Makaleler*, *Evkaf-ı İslamiye Matbaası*, İstanbul 1336, s.310-322.

¹⁶⁹ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 236; Göztepe, Yüksel “Şeyhülislam Musa Kazım Efendi’nin ‘Sûre-i İhlâs ve Sûre-i Alak Tefsiri’ Adlı Çalışmasındaki Vahdet Anlayışı”, *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları-1*, İstanbul 2019, s.113-136.

¹⁷⁰ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 236.

Siyâsiyyûn ve Devr-i İstibdât Ahvâli ve Müsebbibleri isimli eserler bu cümleden olarak zikredilebilir.¹⁷¹

1.6. Abdurrahman Nesîb Efendi (ö.1332/1914)

Osmanlı Devleti'nin 122. Şeyhülislam'ı olan Abdurrahman Nesîb Efendi, Üsküp kadılarında Halil Fevzi Efendi'nin oğlu, Tırhala kadısı Ahmed Sadık Efendinin de torunudur. Abdurrahman Nesîb Efendi 1258/1842 yılında Üsküp'te dünyaya geldi. Babası henüz kendisi dünyaya gelmeden önce vefat etti. Babası ölmeden önce eğer çocuğu erkek olursa kendisinin ve Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hüdâyî Dergâhı'nın Şeyhi olan Abdurrahman Nesîb'in isminin konulmasını vasiyet etti. Babasının vasiyeti üzerine kendisine bu isim verildi. İlk eğitimini Libhova'da Yanyalı şeyh Ömer'den aldı, Mukaddemât-ı Ulûm derslerini de Kavâyenî Rüstem ve Yanyalı Abdullâtîf Efendi'den aldı. Bir süre sonra Ergiri kasabasına giderek medrese tahsiline burada devam etti.¹⁷² Güzel yazı yazma sanatını da Libhova'lı Süleyman Efendi'den öğrendi. Libhova'da Şeyh Mehmed Resmî Efendi'den Meşâyih-i Tarikat-ı Âliyye Derslerini ve tarikata giriş için izin aldı. Daha sonra İşkodra naibi amcası Ahmed Ferhat Efendi'nin üvey oğluyla beraber İşkodra'ya gitti. Burada Rüştîye Okulunu bitirdi ve diplomasını aldı. 1280/1864 yılında İstanbul'a gelerek Mütebahhirîn-i ulemâdan ve Fatih dersiamlarından Mustafa Şevket Efendi'nin derslerine katıldı. Daha sonra Muallimhane-i Nüvvâb'a dâhil oldu. İ'lâmât Musahhihliği yardımcısı olarak memur oldu ve buradan üçüncü sınıf diplomasını aldı.¹⁷³

Abdurrahman Nesîb Efendi, İ'lâmât Muhakkikliği yardımcılığında görevini maaşsız yaparken aynı sene içerisinde Edirne Ruûsluğuna getirildi ve Nevrekop Naipliğine tayin olundu. Daha sonra 1287/1870 yıllarında Bosna merkez naipliğine atandı ve bir süre sonra Travnik naipliğine getirildi. 1293/1876 yılında Harekât-ı Hâricî'ye yükseldi. Bunun akabinde Rodos naipliğine atandı. Bu süre zarfında yedi ay Meclis-i Temyîz riyâsetine görevlendirildi. Rodos'un il merkezi yapılmasından dolayı sekiz ayda Rodos Divan-ı Temyiz Başkanlığında bulundu. Görev süresini tamamladıktan sonra 1295/1878 yılında İstanbul'a döndü. Bundan sonra harekât-ı altmışlı rütbesine yükselerek Yanya Meclisi Temyiz-i Hukuk başkanlığına tayin oldu. Bunu müteakiben adli teşkilattaki bazı değişikliklerden sonra memuriyet unvanı bidayet

¹⁷¹ Güllüce, "Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kâzım ve Kur'an'ın İcazı Hakkındaki Görüşleri", s. 221.

¹⁷² <https://www.biyografya.com/biyografi/3064> (Erişim zamanı:02.01.2022)

¹⁷³ *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 630; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamaları*, s.238.

Mahkemesi başkanlığına dönüştürüldü. 1299/1882 yılında İzmir derecesine yükseldi. On sene bu görevi yaptıktan sonra ayrıldı. 1306/1889 yılında Diyarbakır merkez naipliğine tayini yapıldı. Diyarbakır merkez naipliğinde üç yıl kaldıktan sonra memuriyet müddeti sona erdi ve bu görevden ayrıldı. 1310/1893 senesinde Erzurum naipliğine tayin edildi ve bir yıl sonra bu görevden de ayrılarak İstanbul'a döndü. 1312/1895 yılında Bursa derecesi verildi ve aynı yıl içerisinde Yanya vilayeti naipliğine tayin edildi. 1314/1897 yılında görev süresinin tamamlanmasından dolayı Edirne Merkez hukuk başkanlığına tayin edildi.¹⁷⁴

1315/1898 yılında Haremeyn derecesine yükseldi. 1316/1399 yılında Selanik naipliğine ataması yapıldı. Nakil ve memuriyet süresi tamamlanınca görev süresi altı ay daha uzatıldı. 1320/1902 yılında Suriye naipliğinde bir yıl kaldıktan sonra 1323/1905 yılında Halep naipliğine getirildi. Halep'te dört ay görev yaptıktan sonra Rumeli müfettişliğinin talebi üzerine Meclîs-i İntihâb-ı Hükkâmî's Şer'î'nin kararıyla Halep naipliğinden alınması lüzumu görüldü ve bunun üzerine ikinci defa Selanik naipliğine getirildi. Aynı sene içerisinde İstanbul derecesi verildi. Abdurrahman Nesîb Efendi, 1327/1909 yılında İstanbul temyiz Mahkemesi üyeliğine naklen atandı. Daha sonra Mısır kadılığına tayin edildi. Altmış beş yaşına gelince yaş haddinden dolayı Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ kararıyla Mısır kadılığında bırakıldı. 1330/1911 senesinde şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin Meşihattan ayrılmasıyla 9. Sait Paşa hükümetinde 72 yaşında Şeyhülislam oldu.¹⁷⁵

Abdurrahman Nesîb Efendi'nin Şeyhülislam olarak görevlendirilmesi için Mehmed Reşad tarafından yazılan Hatt-ı Hümayûn sûreti;

“Vezir-i me’âl-i semîrim Said Paşa,

*Müsellem bulunan hamîyyet ve revîyyetiniz ve müşahed olan mesai-yi Cemile-i vatan perverâneniz cihetile mesned-i sadâret, tekrar uhdenize tevcih ve meşihât-ı İslâmiyye'ye Mısır kadısı Abdurrahman Nesîb Efendi ta'yin edilmiş olduğundan kanuni esasının muaddel yirmi beşinci maddesi mucibince hey'eti vükelâyı teşkil edecek zevâtın İntihâb ve arzını ifade ederim, Cenab-ı Hak, muvaffak bi'l-hayr buyursun âmin. 10 Muharrem 1330 Mehmed Reşad”*¹⁷⁶

Şeyhülislamlık görevinde 6 ay 27 gün kaldı. Sait Paşa hükümetinin istifa etmesi ile birlikte Abdurrahman Nesîb Efendinin Şeyhülislamlık görevi sona ermiş

¹⁷⁴ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 1, s. 125; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 238-239.

¹⁷⁵ *İlmîyye Sâlnâmesi*, s. 631; Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 1, s. 46.

¹⁷⁶ İnâl, *Son Sadrazamlar*, c. 2, s. 1087.

oldu. 1332/1913 yılında Bakırköy'deki evinde dâr-ı bekaya irtihal eyledi. Cenazesi Makriköy (Bakırköy) mezarlığında bulunan annesinin yanına defnedildi. Abdurrahman Nesîb Efendi'ye İkinci dereceden Mecîdî ve Üçüncü dereceden Osmânî nişanları verilmiştir. Şam'da görev süresi dolup ayrılırken oranın halkı elmas ve kıymetli taşlarla süslenmiş Tuğrâ-yı Garrâ ve Âl-i Emrî'nin iki beyti ile süslenmiş Gümüş bir muhafaza içinde Mecelle kitabı armağan edildi. Abdurrahman Nesîb Efendi İbnü'l Arabî'den yaptığı bazı tercümeleri derleyerek *Müntehabat-ı Tercüman-ı Hakikat* adı altında toplamıştır. Ayrıca *Fusûsu'l-Hikem*'den “salât” kısmını Türkçeye tercüme etmiştir.¹⁷⁷

1.7. Mehmed Es'ad Efendi (ö.1336/1918)

Mehmed Es'ad Efendi Osmanlı Devleti'nin 123. Şeyhülislam'ı olarak görev yaptı. 1263/1846 yılında İstanbul'da Şehzade Cami-i yanında Emin Nurettin Mahallesinde doğdu. Babası Saray dersi hocalarından Ahıskalı Numan Efendidir. İlk eğitimini doğduğu mahallesinin Sıbyân mektebinde tamamladı. Daha sonra Şehzâde Cami-i imamı Hafız Emin Efendiden Kur'an-ı Kerim dersleri alarak hafız oldu.¹⁷⁸ Akabinde yazı yazma, Arapça ve Farsça öğrenmeye başladı. Süleymâniye Cami-i'nde ders veren eski fetvâ emîni Mehmed Nûri Efendi'nin derslerine katıldı. 1280/1863 yılında İbtidâ-i Hârici derecesiyle İstanbul müderrisliğine atandı. 1285/1869 yılında Hareket-i Hârici, 1287/1871 yılında İbtidâ-i Dâhil ve 1288/1872 yılında Hareket-i Dâhil derecelerine ulaştı ve bunun sonucunda icâzet aldı. 1291/1874 yılında Süleymâniye Cami-i'nde ders vermeye başladı. Ruûs-ı Hümâyûn alarak aynı sene içerisinde Mûsıla-ı Sahn'a terfi etti.¹⁷⁹

1293/1876 yılında stajyer olarak Fetvâhâne-i Âli'ye de göreve başladı. Altı ay sonra İbtidâ-i Sahn, İbtidâ-i Altmışlı ve Mûsıla-i Süleymâniye derecelerine yükseldi. Aynı yıl içerisinde İ'âmât-ı şer'îyye Mümeyyizliği Mu'âvin-i Sânilğine ulaştı. Yine aynı sene içerisinde saraydaki huzur dersleri muhataplığı ile ödüllendirildi ve bu göreve on bir yıl devam etti. 1298/1881 yılında derecesi Hamse-i Süleymâniye'ye yükseltildi. 1301/1884 yılında İ'âmât-ı Şer'îyye mümeyyizliğine mu'âvin-i evvel oldu. 1308/1890 yılında Süleymâniye Cami-i'nde dersine katılan talebelerine icâzet verdi. Daha sonra Mahreç mevleviyyetine yükseldi ve İ'âmât-ı Şer'îyye mümeyyiz ve Trabzon mevleviyeti makamına yükseldi. 1309/1891'de bu göreve ek olarak Meclis-i İntihâb-ı

¹⁷⁷ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 3, s. 127.

¹⁷⁸ *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 512; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 241.

¹⁷⁹ http://www.turkcewiki.org/wiki/Mehmed_Es'ad_Efend (Erişim zamanı: 20.12.2021)

Hükkâmü's-şer'î üyeliği verildi. Bu görevde on yedi yıl çalıştı. 1310/1893 yılında Bilâd-ı Hamse, 1313/1895 yılında Haremeyn-i Muhteremeyn ve aynı yıl içerisinde İstanbul derecesine yükselmiştir. Bir süre sonra Defter-i Hâkân-î Şer'îye mümeyyizliğine getirildi ve Anadolu kazaskerliği derecesine yükseltildi. İ'lâmât-ı Şer'îye mümeyyizliği görevinde on bir yıldan fazla devam etti. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Meclis-i Tetkikât-ı Şer'îye başkanlığına atandı. 1331/1912 yılında Meclis-i Tetkikât-ı şer'îye kaldırılınca fetvâ emîni oldu. Daha sonra Mehmed Es'ad Efendi yaş haddini doldurmasından dolayı Meclis-i Vükelâ görevde kalmasına karar verdi. 1331/1912 yılında Mahmut Şevket Paşa kabinesinde şeyhülislamlık makamına getirildi.¹⁸⁰ Mehmed Es'ad Efendi'nin, Mahmut Şevket Paşa kabinesinde şeyhülislamlık makamına getirildiğine dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

“Vezîr-i Me'âl-i Semîrim Mahmut Şevket Paşa,

Dümkü Hatt-ı Hümayûnumuzla bildirildiği veçhile makam-ı sadâreti uzmâya memuriyetiniz icrâ olunmuş ve Meşihât-ı İslâmiyede ehliyyet ve fazîlet cihet ile Anadolu payelilerinden Fetvâ emîni Mehmed Es'ad Efendi uhdesine tevcih kılınmıştır. Cenab-ı Hak muvaffak bi'l-hayr buyursun âmin. 11 Kânunusani 1328 Mehmed Reşad”¹⁸¹

Mahmut Şevki Paşa'nın öldürülmesi üzerine kabinenin düşmesiyle Mehmed Es'ad Efendi Şeyhülislamlık görevinden ayrıldı. Mehmed Es'ad Efendinin ilk Şeyhülislamlık görevi 4 ay 18 gün sürdü. Bir süre sonra Said Halim Paşa'nın kabineyi kurmasıyla ikinci kez Şeyhülislam olan Mehmed Es'ad Efendi bu görevi de dokuz ay üç gün yaptıktan sonra istifa etti ve meşihât makamından ayrıldı.¹⁸² Mehmed Es'ad Efendinin ikinci defa şeyhülislamlık makamına getirildiğine dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

“Vezîr-i Me'âl-i Semîrim Mehmed Said Paşa,

Mesned-i sadâret bu kere asaleten uhde-i revviyetinize tefvîz kılınmış ve Meşihât-ı İslâmiyede dahi Mehmed Es'ad Efendi ibkâ edilmiş olması ile Heyet-i Vükelânın bitteşkil tasdikimize arzını irade eylerim. Nuhbe-i âmâlimiz, milletimizin selâmet ve sa'adetinden ibaret olduğundan Rabbimiz Teâlâ ve Takaddes Hazretleri bu maksadı temin edecek hidemâtı cümlemizi muvaffak buyursun âmin Bi-hürmeti'l-seyyidilmürselin. 30 Mayıs 1329 Mehmed Reşad”¹⁸³

Kendisine 5.000 kuruş ma'zuliyet aylığı bağlandı. Mehmed Es'ad Efendi ilmen yüksek bir kişiliğe sahipti. Arapça, Farsça dillerini bilirdi ve huzur dersleri muhataplığı

¹⁸⁰Bkz. *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 633-635.

¹⁸¹İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s. 1877.

¹⁸²Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 242; Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 6, s. 5.

¹⁸³İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s.1895

esnasında kendisine birinci, üçüncü ve dördüncü rütbeden Mecîdî, Osmânî nişanları ve Gümüş imtiyaz madalyası verildi. Mehmed Es'ad Efendi 1918 yılında İstanbul'da vefat etti.¹⁸⁴

1.8. Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (ö.1338/1921)

Mustafa Hayri Efendi, Osmanlı Devleti'nin 124. Şeyhülislam'ı olarak görev yaptı. Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri'nin yanında I. Dünya Savaşına girmesine gerekçe olan meşhur “*Cihad-ı Ekber*” fetvâsını veren, devletin çeşitli kademelerinde görev alan, İttihat ve Terakkî cemiyetinin önde gelen isimlerinden olan Mustafa Hayri Efendi, Trablusgarp ilinin Evkâf Müdürü Abdullah Avni Efendi'nin oğlu olarak 1283/1867 yılında Ürgüp'te doğdu.¹⁸⁵ Kökleri Karamanoğulları'na dayanan ve Karamanoğlu İbrâhim Bey'in Ürgüp'te bulunan Cami-i Kebîr'in müteveli heyeti olan ilmiye ailesindendir. Dedesi Ürgüp Kadısı İbrâhim Efendi, onun babası Nâkibü'l-Eşraf Kaymakamı Abdullah Efendi'dir. Annesi Ürgüplü Rabia hanımdır. Mustafa Hayri Efendi'nin asil bir aileden geldiği söylenir.¹⁸⁶

Mustafa Hayri Efendi, ilk eğitimini Ürgüp'te amcası Hacı Münib Efendi'den Mukaddemât-ı Ulûm'u, Molla Câmi'ye kadar okudu. Hüsn-i hat derslerini ise Hoca Mahmud Efendi'den aldı. Daha sonra, Sivas'ta Adliye müfettişi olan ağabeyi Hakkı Bey'in yanına giderek Sivas'ın önde gelen âlimlerinden Mor Ali Baba'dan Farsça, Sivas Uleması Âlim Efendiden Arapça derslerini aldı. 1300/1884 yılında ağabeyi Dersa'âdet'e gelince o da onunla beraber gelerek Fatih'te bulunan Başkurşunlu Medresesi'ne yazıldı ve burada Taşköprülü Abdullah Rüştü Efendi'nin derslerine katıldıktan sonra babasıyla beraber Ürgüp'e döndü. İki yıl sonra Kayseri'ye giderek Yağmuroğlu Medresesine yerleşti, Hoca Kasım Efendi'nin sabah, Karakimseli Hacı Efendi'nin akşam derslerine katıldı. Burada Meânî, Bedî, Beyan ve Mantık derslerini tahsil etti.¹⁸⁷ Diğer taraftan Hacı Torun Efendi'nin damadı, meşhur Emin Efendi ile

¹⁸⁴Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s.161; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 3, s. 128.

¹⁸⁵Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 9, s. 20; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 514; Uca, Alaattin, “Ürgüplü Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi”, *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir Üniversitesi Yayınları, c. 1, Ankara 2012, s. 140; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 243.

¹⁸⁶İpşirli, “Mustafa Hayri Efendi”, *DİA*, c.17, İstanbul 1998, s. 62-64; Güneş, Osman, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları ve Dönemin Siyasi Olayları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 21.

¹⁸⁷Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 9, s. 20; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 4, s. 74; Uzun, Efkân, “Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi”, *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür*

Hamurculu Osman Efendi'den cüz'ıyyat dersini okudu. Tatil zamanlarında Ürgüp'te bulunan dayısı Ürgüp Müftüsü Ahmed Tahir Efendi ve amcası Hacı Münib Efendi'den Adâb ve Tefsir dersleri aldı.¹⁸⁸

1304/1888 yılında ilim tahsil etmek için İstanbul'a dönen Mustafa Hayri Efendi, Fatih'te bulunan Başkurşunlu Medresesinde eski hocası olan Ahmed Rüştü Efendi'den yaklaşık sekiz yıl boyunca *Tasavvurat* dersine katılarak 1312/1895 yılında icâzet aldı. 1313/1896 yılında Hukuk Mektebinden en yüksek derece ile mezun oldu. Hukuk mektebini bitirdikten sonra 1313/1896 yılında İbtidâ-i Hariç derecesini aldı ve Bursa Ruûsluğuna yükseldi. 1315/1898'de İbtidâ-i Dâhil derecesi aldı daha sonra Musîle-i Süleymâniye'ye terfi etti. Aynı yıl içerisinde Maraş sancağı Bidâyet Mahkemesi Müddeî-i umûmî (Savcı) yardımcılığına ataması yapıldı. Akabinde 1317/1900 yılında Trablusşam Sancağı Bidayet Mahkemesi yardımcılığına getirildi. 1319/1901 yılında Lazkiye sancağı Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi Başkanlığına, 1320/1902 yılında Suriye ili Merkez Bidayet Mahkemesi savcılığına terfi etti, daha sonra 1322/1904 yılında Manastır ili Bidayet mahkemesi savcılığına getirildi.¹⁸⁹

Mustafa Hayri Efendi, II. Abdülhamid döneminde İstanbul, Suriye ve Selanik'te subay ve mekteplilerin kurdukları siyasi oluşumlara daima ilgi duymuş, bazılarında ise fiili olarak sorumluluk almıştır. Ceza Dairesi Başkanı olarak bulunduğu Selanik'te İttihat ve Terakkî Cemiyeti adına önemli hizmetler yapmıştır.¹⁹⁰ II. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra memleketi olan Niğde'ye gelerek yapılacak seçimlerde Mebus adaylığı başvurusunda bulunmuştur. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin seçimlerde başarılı olması üzerine 1326/1908 yılında Niğde'den Meclis-i Mebusan'a milletvekili olarak seçilmiş ve bundan dolayı Selanik'teki görevinden ayrılarak İstanbul'a gelmiştir. Meclis-i Mebûsan'da Dâru'l-fünûn Hukuk Şubesi'ne girerek Mecelle Müderrisliğine atanmıştır. 1909 yılında Medresetü'l-Kudât Tanzîm-i İ'lâmat-ı Cezaiyye müderrisliğine tayin olmuştur.¹⁹¹

Sempozyumu Bildirileri, Nevşehir Üniversitesi Yayınlar, Nisan 2012, c. 2, s. 378; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 243.

¹⁸⁸Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 9, s.20; Sucu, Nurgül, "Ürgüplü Bir Şeyhülislam: Ürgübî Mustafa Hayri Efendi", *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir Üniversite Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2012, s. 103; Uca, "Ürgüplü Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi", s. 140.

¹⁸⁹*İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 516; İpşirli, "Mustafa Hayri Efendi", c.17, s. 62-64; Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 9, s. 20.

¹⁹⁰Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 243; İpşirli, "Mustafa Hayri Efendi", c. 17, s. 62-64.

¹⁹¹*İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 617; İpşirli, "Mustafa Hayri Efendi", c. 17, s. 62-64.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirmek için gerçekleştirdiği 31 Mart Vâk'ası'ndan sonra, Tevfik Paşa'nın oluşturduğu kabinede Adliye ve Maliye Nezareti, Adliye Nezareti ve Maliye Nezareti olarak iki kısma ayrıldı. Bunun üzerine 1325/1909 tarihinde milletvekili Mustafa Hayri Efendi Adliye Nezaretine tayin edildi. Ancak mazeret beyan ederek göreve başlamadan istifa etti.¹⁹² Aynı yıl içerisinde Mustafa Hayri Efendi, Medresetü'l-Kudât Tanzim-i İ'lâmat-ı Cezâiyye Muallimliği'ne tayin edildi. Ardından Meclis-i Meb'ûsan birinci reis vekili oldu. 1326/1910 yılında Sadrazam İbrâhim Hakkı Paşa tarafından kurulan hükümette Evkâf-ı hümayûn nazırlığına getirildi. Hayri Efendi, dâhiliye Nâzırı Halil Efendi'nin yerine vekâlet ettiğinden dolayı görevinin yoğunluğunu belirterek Dâru'l-Fünûn'daki Mecelle öğreticiliği görevinden istifa etti. Hicaz Bölgesi'ndeki sağlık işlerinin düzeltilmesi, hacıların sağlıklarının korunması ve o bölgedeki Hayır müesseselerinin idaresi için Hicaz Sıhhiye meclis üyeliğine atandı. Mustafa Hayri Efendiye bu hizmetlerinden dolayı 1329/1911 yılında Birinci dereceden Mecîdiye nişanı verildi.¹⁹³

İbrâhim Hakkı Paşa'nın istifası üzerine, Küçük Said Paşa'nın kurduğu kabinede 1911 yılında adliye nezareti ile Şûrâ-yı Devlet Reisliği'ne asaleten, Evkâf-ı Hümayûn Nazırlığına vekâleten tayin edildi. Daha sonra her iki görevinden de istifa ederek, Evkâf Nezaretinde asaleten görev aldı. 1330/1912 yılında Maarif Nâzırı Emrullah Efendi'nin Kırklareli'ne gitmesinden dolayı o dönüncüye kadar yerine vekâlet etti. Said Paşa kabinesinin istifasını sunması üzerine Evkâf nezaretinden ayrıldı. 1331/1912 yılında Medresetü'l-Kudât Kânûn-i Cezâ muallimliğine tayin edildi. 1332/1913 yılında çıkan Bâb-ı Âli Baskınından sonra kurulan Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Evkâf-ı Hümayûn Nezaretine üçüncü defa tayin edildi. Mustafa Hayri Efendi sağlık sorunlarını sebep göstererek bu görevden ayrıldı. Aynı yıl içerisinde dördüncü defa Evkâf-ı Hümayûn nezareti görevine getirildi. Bununla birlikte Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslamiye Heyet-i Umûmiyyesi'ne seçildi. Bu görevinden dolayı kendisine Birinci dereceden Osmânî nişanı verildi. Mustafa Hayri Efendi 16 Mart 1914 yılında Mehmed Es'ad Efendi'den boşalan Meşihât makamına şeyhülislam olarak atandı.¹⁹⁴ Mustafa Hayri Efendi'nin Şeyhülislamlık makamına atandığını belirten Hatt-ı Hümayûn sûreti;

“Vezîr-i Me'âl-i Semîrim Mehmed Said Paşa,

¹⁹²Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 38.

¹⁹³Uca, “Ürgüplü Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi”, s. 143.

¹⁹⁴İlmiyye *Sâlnâmesi*, s. 639; İpşirli, “Mustafa Hayri Efendi”, c. 17, s. 63.

*Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin vuku'-ı istifasına ve makam-ı Meşihât bi'l-cümle mekârim-i şer'îyye ve medâris-i ilmiyyenin mercii olup, müessesât-ı mezkûrenin ahkâm-ı şer'îyye ve ihtiyacât-ı hâzıraya göre tanzim ve ıslah umûru lâbüd ve evkâf Hümayûnumuz nâzırı Hayri Efendi'nin müessesât-ı ilmiye ve hayriyye-i vakfiyenin hüsn-i idaresi emrinde mesai-i revîyyet mendânesi meşhûd olmasına ve kendisi esasen tarîk-i ilmîye mensub ve muamelât-ı şer'îyyeye vâkıf bulunmasına mebni Mesned-i Meşihat-ı İslâmiyye uhde-i istihâlâline tevcîh ve ihâle olunarak Babîâlimize i'zam kılınmıştır. Cenab-ı hakk tevfikat-ı samedaniyyesine mazhar buyursun. Âmin bi-hürmeti seyyidil mürselin. 3 Mart 1330, 18 Rebiulahir 1332*¹⁹⁵

Mustafa Hayri Efendi, Sultan V. Mehmed Reşad devri, Said Halim Paşa hükümetindeki Evkâf-ı Hümayûn Nezareti görevi ile şeyhülislamlığı bir arada yürütmüş ve görev süresince birçok yenilikler yapmıştır. Bununla birlikte dinî bilgilerin öğretilmesinde modern metotlarla eğitim yapılabilmesi için çaba göstermiş ve İslâmi ilimlerin yanı sıra pozitif bilimlerin de öğretilmesi için Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ni kurmuştur. Mustafa Hayri Efendi, şeyhülislamlık yaptığı sırada I. Dünya Savaşı başlamış ve bunun üzerine görevi sürecinde vermiş olduğu fetvâların en önemlisi olan “*Cihad-ı Ekber*” fetvâsını yayınlamıştır. Mustafa Hayri Efendi, günün değişen şartlarına ve durumuna göre çeşitli meselelerde birçok konuda fetvâlar vermiştir. Verdiği fetvâlar hakkında zaman zaman olumlu ve olumsuz fikirler ileri sürülmüş, kabul edilenler olduğu gibi eleştirilenler de olmuştur. Görevi boyunca vermiş olduğu fetvâların en önemlisi, dünya çapında yankı uyandıran ve ümmetin tamamını yakından ilgilendiren “*Cihad-ı Ekber*” fetvâsıdır.¹⁹⁶

I. Dünya Savaşı, milyonlarca insanın ölümüne, birçok ülkenin haritasının değişmesine ve haritadan silinmesine sebep olmuştur. I. Dünya Savaşının çıkmasını gerektiren en önemli sebeplerden birisi siyasi sebeplerdir. Avrupalı devletlerin ilim ve teknolojik anlamda ilerlemesi, artan sanayileşme ve ham madde ihtiyaçlarının karşılanması için aralarında rekabet ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ülkeler arasında zaman zaman çatışmalar çıksa da genellikle birbirlerinin hâkimiyet alanlarına müdahale etmemiş ve başka arayışlara girmişlerdir. Osmanlı Devleti son dönemde birçok cephede mücadele etmesinden dolayı yorulmuş, yıpranmış ve toprak kaybetmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin bu durumu Avrupalı devletlerin dikkatini çekmiş ve harekete geçmesine neden olmuştur. Avrupalı Devletler Osmanlı Devleti'nin sahip

¹⁹⁵Güneş, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları ve Dönemin Siyasi Olayları*, s. 25; Uzun, “Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi”, s. 380; Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 9, s. 21.

¹⁹⁶Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 245; Güneş, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları ve Dönemin Siyasi Olayları*, s. 27.

olduğu yeraltı ve yerüstü bütün kaynaklarına sahip olmak ve geniş pazarlar bulmak amacıyla büyük bir savaş çıkarmak için her fırsatı deniyorlar, kendi aralarında Osmanlı Devleti'ne karşı ittifaklar kuruyorlardı.¹⁹⁷

1914 yılında kapıya dayanan I. Dünya savaşı nedeniyle kabine olağanüstü olarak toplanma kararı aldı. Kabine toplantısında I. Dünya savaşına girme düşüncesi ağır basması üzerine, Ziraat ve Ticaret Nâzırı, Posta ve Telgraf Nâzırı, Nafia Nâzırı ve Maliye Nâzırı savaşa karşı çıkarak istifa ettiler. Bunun üzerine Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa, Şeyhülislam ve Evkâf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi, Adliye Nâzırı İbrâhim Bey ve Maarif Nâzırı Şükrü Bey'ler durumun ehemmiyetine binaen tutanak tutma kararı aldılar. Kabine bu konu ile ilgili bir tutanak hazırlayarak Padişaha sundu. Böylece, kabinenin bu kararı üzerine Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, savaşı meşru kılan meşhur “*Cihad-ı Ekber*” fetvâsını verdi.¹⁹⁸ Mustafa Hayri Efendi'nin bu fetvası doğrultusunda Padişah'ının ilan ettiği Cihad-ı Ekber'le bütün Müslümanların malları ve canlarıyla savaşa katılmasının farz-ı ayn olduğu açıklandı. İslâm dünyasının her yerine cihad bildirileri gönderildi.¹⁹⁹

Mustafa Hayri Efendi Meşihât makamında iki yıl bir ay yirmi bir gün kaldı ve 1916 tarihinde şeyhülislamlık görevinden istifa etti. I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Sultan Vahdeddin zamanında kurulan İzzet Paşa kabinesinde Adalet Bakanlığı görevi verildiyse de bu görevden de istifa etti. Mustafa Hayri Efendi, 1919 yılında bazı kabine üyeleriyle birlikte Malta'ya sürgün edildi. Hayri Efendiye verilen bu sürgün bir buçuk yıl kadar sürdü, sağlık durumunun kötüleşmesi üzerine Roma'ya gönderildi ve burada tedavi ettirildi. Anadolu'ya dönen Hayri Efendi ömrünün kalan kısmını memleketi Ürgüp'te geçirdi. 1921 yılında vefat eden Hayri Efendi Ürgüp'teki Cami-i Kebir bahçesindeki aile mezarlığına defnedildi.²⁰⁰

¹⁹⁷Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 559; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 245; Uca, “Ürgüplü Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi”, s.154.

¹⁹⁸Cemal Paşa, *Hatıralar*, Çev. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şefik Matbaası, İstanbul 2001, s. 161-162.

¹⁹⁹Cihad fetvaları ve İstanbul'da düzenlenen sevinç gösterileri için bkz. Şakir, Ziya, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1944, s. 96-102; Çabuk, Mustafa, “Cihan Harbi'nde Sudan'daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam'ın Cihad Mektubu”, *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, İstanbul 2017, ss. 101-120.

²⁰⁰İpşirli, *Mustafa Hayri Efendi*, s. 63; Sucu, “Ürgüplü Bir Şeyhülislam: Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi”, s. 105.

1.9. Ömer Hulûsi Efendi (ö. 1338 / 1920)

Ömer Hulûsi Efendi, Osmanlı Devleti'nin 125. Şeyhülislam'ı olarak görev yaptı. Dağıstan ulemâsından Mehmed Ali Efendi'nin oğlu olup, 1274/1858 yılında Dağıstan'da doğdu. İlk eğitimini Dağıstan'da aldıktan sonra tahsilini tamamlamak için İstanbul'a geldi. Ömer Hulûsi Efendi, Fatih Cami-i dersiâmlarından Meclis-i Âyan üyesi olan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin derslerine katılarak icâzet aldı. 1303/1887 yılında Bursa'daki Dâru'l-Muallimîn'den yüksek derece ile mezun oldu. Aynı yıl içerisinde Kirmastı Mekteb-i Rüştîyesi ikinci muallimliğine tayin edildi. Fakat bir süre sonra bu görevden ayrıldı.²⁰¹

1309/1892 yılında sınava girerek Mekteb-i Nüvvâb'dan üçüncü sınıf niyabet tezkeresi aldı ve Gümüşhane Sancağında Şer'î hâkimliğine tayin oldu. Ömer Hulûsi Efendi, sırasıyla 1312/1895 yıllarında Genç, 1316/1899 tarihinde Kerkük, 1317/1900 Basra naipliğine ve 1320/1903 yılında da Siirt Sancağı niyabetine ataması yapıldıysa da istifa ederek ayrıldı. 1322/1905 yılında tekrar göreve dönerek Musul vilayeti Merkez niyabeti görevinde bulundu. 1325/1908 yılında Musul'daki görevini tamamladıktan sonra sırasıyla Meclîs-i Tedkîkât-ı Şer'îye üyesi, 1326/1909 yılında Mahkeme-i Evkâf kadısı oldu. 1327/1910 tarihinde Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îye başkanlığına getirildi. Bu memuriyetleri sırasında kendisine 1312/1895 yılında İbtidâ-i Dâhil Edirne müderrisliği, 1320/1903 yılında İzmir ve 1325/1908 yılında Edirne derecesine yükseltildi. 1317/1900 yılında dördüncü rütbeden Mecîdî, 1320/1903 yılında ise Nikel Hicaz madalyası ile ödüllendirildi.²⁰²

Ömer Hulûsi Efendi'ye, padişahın isteği üzerine 1331/1913 yılında İstanbul derecesi verildi. 1332/1914 yılında Anadolu kazaskeri oldu. Bu görevlerde 10 yıldan fazla hizmet yaptı. Kânûn-ı Esâsî'nin 81. maddesine göre on yıldan fazla görev yapanlara berat verilirdi. 1333/1915 yılında Birinci dereceden Mecîdî nişanı verildi ve yine aynı sene içinde Tevhid-i Kazâ kanununa göre Mahkeme-i Temyiz-i Şer'îye Dairesi başkanlığına tayin edildi. 1334/1918 yılında Talat Paşa'dan sonra sadrazamlığa gelen Ahmed İzzet Paşa'nın kurduğu kabinede şeyhülislam olarak atandı.²⁰³ Ömer Hulûsi Efendi'nin Şeyhülislamlık makamına getirildiğine dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

“Vezîr-i me'âl-i semîrim İzzet Paşa, Talat Paşa kabinesinin vuku-ı istifasına ve sizin derkâr olan ehliyet ve kifayetinize binâen mesnedi sadâret rütbe-i samîyei vezaret

²⁰¹ Özcan, Tahsin, “Ömer Hulûsi Efendi”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007, s.71-72.

²⁰² Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 4, s. 221.

²⁰³ *İlmiyye Salnâmesi*, s. 522; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.4, s. 221.

ve müşiri ile uhdenize ve Meşihât-ı İslâmiyye dahi Mahkemeyi temyizi şer'îyye dairesi reisi sudûrdan Ömer Hulûsi Efendi uhdenize tevcih kılınmış ve kânun-ı esâsinin 27 inci maddesi mûcibince teşkil eylediğiniz heyeti cedide-i vükelâ tasdikimize iktirân etmiştir. Dört seneyi mütecâviz zamandan beri kemâl-i şiddetle devam eden harb-i hâzırın memleketimizin muamelat-ı umûmiyesine ve asayiş ve inzibatına irâs eylediği tesirâtın izâlesi ve sunûf-ı ahâlimiz arasında vîfak ve muhadeneti samimiyyenin tesisi ehass-ı mekâsıdımız olduğundan bu gayeye vusûl için bir taraftan icrasına ibtidâr eylediğimiz teşebbüsât-ı siyasiyenin netâyic-i haseneye iktirân-ı esbâbının istihsâline ve diğer taraftan şer'î kanunun hamiyetini temin ile emniyet ve asayişin istikrarı ve ahâlimizin esbâb-ı huzur ve rahatının istikmâli ve iaşe-i muamelatının bilâ ifate-i vakt tanzim ile ihtiyacat-ı umumiyetin tehvîni için tedbir-i kaviyye ve müessire ittihazına sarf-ı mezîd-i itina kılınması hamiyet-i müsellemlerinden müntezardır. Heman Cenab-ı Hak Muvaffak bi'l-hayr buyursun âmin bi hürmeti seyyidül- mürselin. 14 teşrini evvel 1331 Mehmed Vahidüddin”²⁰⁴

Ahmed İzzet Paşa kabinesinin istifa etmesi üzerine 8 Kasım 1918 tarihinde şeyhülislamlık görevinden ayrıldı. Ömer Hulûsi Efendi'nin Meşihât makamındaki görev süresi Yirmi beş gün sürdü. Bu tarihten sonra mazul sayılarak 5000 kuruş maaş ödenmiştir.²⁰⁵

Ömer Hulûsi Efendi, 1338/1920 yılında kurulan Salih Paşa kabinesine Evkâf Nâzırı olarak girdi. Fakat bir süre sonra İngilizler, Kuvâ-yi Milliye'nin dağılması için hükümete baskı yapmış, bunun üzerine Salih Paşa hükümetinin istifa etmesi üzerine Ömer Hulûsi Efendi'nin bu görevi de kısa sürmüştür. Ömer Hulûsi Efendi'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, kaynaklarda Fatih'deki Gülbahar Hatun türbesi yanında metfun olduğu belirtilmiştir. Ancak mezar taşında Hulûsi Efendi isminde bir zata ait olup 1913 tarihi yazılı olması, görev tarihi esas alındığında bu mezardaki kişinin Ömer Hulûsi Efendi olmadığı anlaşılmaktadır. Ahmed İzzet Paşa, Ömer Hulûsi Efendi'nin tatlı dilli, iyiliksever, istikameti düzgün bir kişiliğe sahip olduğunu söylemektedir. Kaynaklarda Ömer Hulûsi Efendi'nin herhangi bir eserine rastlanmamıştır. Ömer Hulûsi Efendi'nin iyi derecede Arapça ve Farsça bildiği kaydedilmiştir.²⁰⁶

²⁰⁴İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s. 2004.

²⁰⁵Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 250-251; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 4, s. 221.

²⁰⁶Bayrak, M. Orhan, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar*, Milenyum Yayınları, İstanbul 1979, s. 83; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 250; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 2, s. 221.

1.10. Haydarîzâde İbrâhim Efendi (ö. 1352 /1933)

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Osmanlı Devleti'nin Meşihât makamında 126. Şeyhülislam'ı olarak görev yaptı. 1281/1864 yılında Musul iline bağlı Erbil ilçesinde doğdu. Babası, Bağdat'ta ulema yetiştirmiş, meşhur ailelerinden olan Haydârîlerden Asım Efendi'dir.²⁰⁷ Haydârî ailesinin soyu, Şah İsmail'in gayretleriyle Safevî Devleti'ne dönüşen Safevîyye tarikatının piri Şeyh Safiyüddin el-Erdebîlî'ye dayanmaktadır. Abdülcebbâr Kavak'ın, Haydari ailesini ele aldığı makalesinde belirtmesi²⁰⁸ ve aynı zamanda Haydarîzâde İbrâhim Fasih tarafından kaleme alınıp aile hakkında detaylı bilgi veren eserde de Haydârîlerin soyunun Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hüseyin'den geldiği belirtilmektedir. *Unvânü'l-Mecd fî Beyân-i Ahvâl-i Bağdad ve'l-Basra ve'n-Necd* adlı eserin yazarı, meşhur âlimlerden Haydarîzâde İbrâhim Fasih (1824-1882), Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin amcasının oğludur.²⁰⁹

Şah İsmail'in İran'da Şîî Safevî Devleti'ni kurmasını takiben Safevî Devleti, Şii ve Sünni olmak üzere ikiye bölünmüştür. Şeyh Haydar Pîrüddin, Şii hareketinin ilerlemesine karşı gelen Sünni harekâtın lideri olmuş ve onun soyundan gelen aile Haydârî ailesi olarak anılmıştır. Aile ilk olarak İran bölgesinin şîileştirilmesi çalışmalarından dolayı o bölgeden göçerek Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Erbil ve civarına yerleşmiş, daha sonra ailenin bir kısım mensupları Bağdat ve Süleymânîye bölgelerine yerleşmişlerdir. Bu bölgelerde Sünni ilmîn koruyucusu ve taşıyıcısı olan aile mensupları, yaşadıkları bölgelerde medrese ve tekkeler kurarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.²¹⁰ İbrâhim Efendi, eğitimini Erbil'de bulunan Sıbyân mektebi ile medreselerde yaptı. Medreselerde okurken birçok müderrislerden tefsir, hadis, Hanefî ve Şafi'î fıkhi, sarf, nahiv, mantık, meâni, beyan, adap, akaid ve uruz derslerini tahsil ederek icâzet aldı. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin, Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe dillerini çok iyi derecede bildiğini ve hayatının ilerleyen yaşlarında Fransızca öğrendiği

²⁰⁷ *İlmîyye Salnâmesi*, s. 523; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 252.

²⁰⁸ Kavak, Abdulcebbâr, "Safevîlerin Şîileştirme Siyasetinin Mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 46, Konya 2018, ss. 38-53.

²⁰⁹ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, *Sebilürreşad*'ın, c.18, s. 4. S. 443 sayısında Vehhabilik isimli makalesinin 3. bölümünde Haydarîzâde İbrâhim Fasih'ten amcasının oğlu olduğundan bahsetmektedir.

²¹⁰ Bkz. Kavak, "Safevîlerin Şîileştirme Siyasetinin mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak'taki Faaliyetleri", s. 38-53; Atasoy, Osman, *Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri (1864-1931)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 7.

bilinmektedir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin 1303/1886 yılında Erbil'de doğan Davud Vehbi Efendi isminde oğlu vardır.²¹¹

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Medrese eğitimini tamamladıktan sonra Musul ili sınırları içerisinde bir şer'î mahkemede niyabetliğe talip olduğunu resmi makamlara bildirmiştir. 1302/1885 yılında naiplik görevi için sınava tabii tutulmuş ve imtihan neticesinde başarılı olarak şer'î mahkemelerde nâib olabilecek ehliyet ve liyâkate sahip olduğunu ispatlamıştır. Naiplik belgesini alarak bir göreve atanmak için beklemeye başlamıştır.²¹²

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, girdiği sınav neticesinde kadılığa atanabilecek ehliyet ve liyakata sahip olduğuna dair naiplik belgesini almış ve ilk görevini muvazzaf olarak 1304/1886 yılının 500 kuruş maaşla Musul vilâyetine bağlı Zaho kazasına Naip olarak atanmıştır. Bu görevde halkın isteği üzerine memuriyet süresi Meşihât tarafından uygun bulunarak uzatılmış ve 1307/1890 yılına kadar niyabette görevine devam etmiştir. Kanunen aynı yerde görev yapabileceği azami süreyi doldurduğu için görevine devam edememiş ve ma'zuliye ayrılarak yeni görevini beklemeye başlamıştır.²¹³ Haydarîzâde İbrâhim Efendi, İstanbul'a dönerek Ağa kapısında yer alan şeyhülislâmlık makamı Bâb-ı Meşihât'ta kurulan Meclis-i İntihâb-ı Hükâm'a bağlı, kadı adaylarının imtihana tabi tutulduğu ve atamalarının yapıldığı kurulda imtihana girerek başarılı olmuş, bunun üzerine 1308/1891 yılında 750 kuruş maaş ile Basra vilâyetine bağlı Hayy kazası niyabetine atanmıştır. Fakat sağlık durumu kötüleştiği için göreve başlayamamıştır. 1308/1891 tarihinde 500 kuruş maaşla Diyarbakır iline bağlı Cizre kazasına naib olarak ataması yapıldı. Cizre niyabeti, Haydarîzâde İbrâhim Efendi için hem kadılıkta deneyim kazanmasına hem de kaymakam vekilliği yaparak idarî alanda tecrübe kazanmasına vesile olup bu durum onun memuriyet hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Cizre'nin doğduğu coğrafyaya yakın olması ve bölgede konuşulan dili biliyor olması gibi birtakım sebeplerden dolayı mesleğine kolay uyum sağladığı söylenebilir.²¹⁴

1311/1893 tarihinde görev süresinin dolmasını beklemeden Mardin'e gitmiş ve geri dönemeyeceğini ilgili makamlara bildirmiştir. Bu olay üzerine 1311/1893 tarihinde

²¹¹Davud Vehbi Efendi, İlk eğitimini Musul'da aldıktan sonra babasının yanına İstanbul'a gelmiş, 1325/1908 yılında Hukuk Mektebinden mezun olup Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi muavinliğine atanmıştır.

²¹²Bkz. Atasoy, Osman, *Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri*, s. 19-30.

²¹³Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele 1 (Mutlakîyete Dönüş 1918-1919)*, s.148; Türkgeldi, s.162-163; Danişmend, s. 448-451.

²¹⁴Altunsu, Osmanlı Şeyhülislâmları, s. 253.

görevden alınmış ve Meşihât tarafından yerine başka bir naip atanmıştır. Bundan dolayı Cizre niyabeti Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin son naipliği olmuştur. 1311/1894 tarihinde örfi mahkemelerde görev alabilmek için İstanbul'da bulunan Mekteb-i Hukuk'ta kurulan komisyon huzurunda girdiği imtihan neticesinde başarılı olarak diploma almıştır. Bu diploma ile 1312/1894 yılında 2500 kuruş maaşla Cide Bidayet Mahkemesi başkanı olarak görevlendirilmiştir. Fakat bu görevde bir buçuk yıl kaldıktan sonra Cide Bidayet Mahkemesi başkanlığı görevinden de istifa etmiştir.²¹⁵

Haydarîzâde İbrâhim Efendi 1313/1895 yılında Kazım Efendi'nin yerine Halep Bidayet Mahkemesi'ne görevlendirildi. Daha sonra Musul Merkez Bidayet Mahkemesi savcı yardımcısı olarak ataması yapıldı. Bu durum Musul'un, doğup büyüdüğü yer olması ve Erbil'e yakınlığı ve dolayısıyla bölgeye olan aşinalığından dolayı buraya atanmak istemiş olduğunu göstermektedir. 1316/1898 yılında Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Musul'daki görevi sırasında, rüşvet alarak memuriyet vazifesini kötüye kullandığı yönünde resmi makamlara birçok şikâyet mektupları ulaşmıştır. Resmi makamların şikâyet mektuplarını dikkate alması üzerine yerine Havran savcı yardımcısı Edip Nazmi Efendi'nin ataması yapılmıştır. Bununla birlikte İbrâhim Efendi açığa alınarak hakkında soruşturma başlatılmıştır. Konuyu araştırmak üzere görevlendirilen Hey'et-i İtham-ı Mahsus'un yaptığı detaylı incelemeler sonucunda hakkındaki rüşvet iddialarına dair yeterli delil ve bulguya rastlanmamıştır. 1318/1900 yılında başka bir tetkikatı gerektirecek durum olmamasından dolayı yeniden memuriyete atanmasında herhangi bir engel teşkil etmediği yönünde karar verilmiştir.²¹⁶

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, 1319/1901 tarihinde Meclis-i Kebir-i Maarif azalığına tayin edilmiş olup yaklaşık yedi buçuk yıl boyunca azalık görevinde kalarak Sultan II. Abdülhamid Han dönemi eğitim politikalarının uygulanmasında ve gelişmesinde önemli pay sahibi olmuştur. İbrâhim Efendi'ye aynı yıl içerisinde İzmir derecesi verilmiştir. Akabinde 1320/1902 yılında Haremeyn-i Muhteremeyn derecesi ile birlikte üçüncü dereceden Mecîdî nişanı verildi, 1324/1906 yılında ise İstanbul derecesi kendisine tevdi edildi ve Mecîdî rütbesi ikinci dereceye yükseltildi.²¹⁷ Ayrıca 1323/1905 yılında fahri olarak satın alma komisyonu başkanlığı görevini de yaptı. Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Meclis-i Kebir-i Maarif üyeliğine ek olarak kendisine Darülhayr-ı Âli

²¹⁵Bkz. Kenanoğlu, M. Macit, "Nizâmiye Mahkemeleri", *DİA*, İstanbul 2007, s. 185-188.

²¹⁶Ünal, Uğur, *Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)*, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 106.

²¹⁷Devlet memurlarını ödüllendirme uygulaması ilk olarak 1832'de başlamış ve 1861 tarihlerinde Mecîdî ve Osmânî nişanlarının da verilmeye başlanması ile bu durum genişletilmiştir. Sultan II. Abdülhamid Hanın saltanatı döneminde bu uygulamalarda artış gözlenmiştir.

Mektebi müdürü olarak görevlendirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından ve Sultan II. Abdülhamid Han'ın tahttan indirilmesinden sonra 1327/1909 tarihinde çeşitli gerekçeler öne sürülerek Darülhayr-ı Âli Mektebi kapatılmıştır.²¹⁸ Meclis-i Kebir-i Maarif üyeliği ve Darülhayr-ı Âli Mektebi müdürlüğü görevlerini yürüten Haydarîzâde İbrâhim Efendi tensikat komisyonunca her iki görevden de el çektirildi. 1327/1909 tarihinde Meşihât tarafından liyakati göz önüne alınarak Diyarbakır Merkez Naipliğine atanmışsa da görevine başlayamadan Merkez Tensik Komisyonu tarafından yerine başkası atanıp kendisine mazuliyet maaşı tahsis edilmesine karar verilmiştir.²¹⁹ Meşihât kurumu en sonunda kendisinin almış olduğu diplomaları ve hüsnü-i hal belgelerini dikkate alarak “*erbab-ı fazilet ve liyakat ve şayan-ı istihdam*” olduğunu da vurgulayıp bir memuriyette istihdama layık olduğuna dair görüş bildirmiştir. Bundan dolayı 1328/1910 tarihinde Defter-i Hakânî Nezâret-i Umûr-ı Şer‘îyye memurluğuna atandı, bu tarihten itibaren İbrâhim Efendi için mazuliyet süreci sona ermiştir. 1336/1918 tarihine kadar Dâru’l-Hikmeti’l-İslamiye üyeliği görevini sürdürerek yaklaşık sekiz yıl boyunca bu göreve devam etmiştir. En uzun süreyle çalıştığı görev olan Defter-i Hakânî Umûr-ı Şer‘îyye memuriyeti sırasında, ilk kez manzum eseri “Rüya” başta olmak üzere çeşitli kitaplar yayınlamış, bunula birlikte Sırat-ı Müstakim ve Tasavvuf gibi çeşitli dergilerde ilmi ve aktüel konulara dair makaleleri yayınlanmıştır.²²⁰

1329/1911 yılında Defter-i Hakânî Umûr-ı Şer‘îyye Memurluğu görevine devam ederken, aynı nezarete bağlı Kadastro mektebi'nin Hukuk kısmının Mecelle muallimliğine tayin edildi. 1332/1916 yılında Medresetü'l-Vâizîn'de Mezâhîb-i İslamiye ve Turûk-ı Âliyye dersi muallimliğine getirildi. 1334/1918 yılında padişahın emri ile Dâru’l-Hikmeti’l-İslamiye üyeliğine getirildi.²²¹ Diğer üyeler ise Bedüzzaman Said Nursi, Muhammed Hamdi Efendi, Arapkirli Hüseyin Avni, Bergamalı Cevdet Efendi, Şevketi Efendi, Şeyh Beşir Efendi, Şeyh Bedreddin Efendi ve Mustafa Tevfik Efendi'dir. Başkâtipliğe de Türk Edebiyatı müderrisi olan Mehmed Akif Bey getirilmiştir. İbrâhim Efendi, Dâru’l-Hikmeti’l-İslamiye üyeliğinde iken I. Dünya savaşı mütarekesi sırasında sadrazam Ahmed Tevfik Paşanın kurduğu ikinci kabinede

²¹⁸Kapıcı, Hikmet Zeki , “Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Âli”, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012, s. 1.

²¹⁹İlmiyye Sâlnâmesi, s.190.

²²⁰Yıldırım, Mehmed ve Kadioğlu, Songül, *Defterhane'den Tapu ve Kadastro'ya*, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara 2010, s. 72; Afyoncu, Erhan, “Defterhane”, *DİA*, İstanbul 1994, s. 182.

²²¹İpşirli, “Haydarîzâde İbrâhim Efendi”, *DİA*, İstanbul 2000, s. 297-298.

şeyhülislam olarak görev yaptı.²²² Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin şeyhülislam olarak görevlendirildiğine dair Hatt-ı Hümâyûnun sûreti:

“Vezîr-i me’âl-i semîrim Teyfik Paşa,

Heyeti vükelânın istifası tarafımızdan kabul olunarak hakkınızda derkâr olan itimadımıza binâen mesned-i sadâret be-tekrar uhde intihalinize tevcih ve ihale ve Meşihâtı İslâmiye dahi. Haydarîzâde İbrâhim Efendi uhdesinde ibkâ edilmiş ve kanûn-i esâsinin yirmi yedinci maddesi mûcibince teşkil eylediğiniz heyet-i cedîdeyi vükelâ tasdikimiz iktirân eylemiştir. Nuhbe-i amalimiz, devlet ve memleketimizin selameti ve sunûf-ı ahalimizin temini refah ve saadeti olduğundan Cenâb-ı hak, cümlemizi bu gayeye matuf olacak mesaisini netayici haseneye makrun buyursun âmin bi-hürmeti seyyidil mürselin. 13 Kanun-i Sani 1335 Mehmed Vahdeddin”²²³

Tablo 2.

Şeyhülisamlık Yaptığı Hükümetler ve Tarihleri

Hükümetler	Başlangıç Tarihi	Bitiş Tarihi	Süre
I.Tevfik Paşa Hükümeti’nde	11 Kasım 1918	12 Ocak 1919	2 Ay 1 Gün
II. Tevfik Paşa Hükümeti’nde	14 Ocak 1919	24 Şubat 1919	1 Ay 10 Gün
III. Tevfik Paşa Hükümeti’nde	24 Şubat 1919	3 Mart 1919	8 Gün
Ali Rıza Paşa Hükümeti’nde	2 Ekim 1919	3 Mart 1920	5 Ay 1 Gün
Salih Paşa Hükümeti’nde	8 Mart 1920	2 Nisan 1920	26 Gün

1335/1919 yılında kabinenin istifası üzerine iki ay bir gün süren birinci Meşihât’ı son buldu. Yine Ahmed Tevfik Paşanın kurduğu üçüncü kabinede şeyhülislam olarak atandı. Tevfik Paşa’nın istifası üzerine yeni kabineyi kurma görevi Damat Ferit Paşa’ya verildi. II. Damat Ferit Paşa kabinesinde Heyet-i Vükelâ’ya bakan olarak atandı. Sadrazam Ali Rıza Paşa hükümetinde tekrar şeyhülislâmlık makamına getirilmiş ve bu görevdeyken kendisine birinci dereceden Mecidî nişanı verildi. Beşinci kez Salih Hulûsi Paşa kabinesinde şeyhülislâm olarak atandı. İbrâhim Efendi, şeyhülislâmlık haricinde de önemli devlet görevlerinde vazife almış ve resmi bir

²²² Albayrak, “Dâru’l-Hikmeti’l-İslamiye”, c. 8, s.169-172.

²²³ İnal, Son Sadrazamlar, c. 4, s. 1721.

görevde bulunmadığı zamanlarda dönemin siyasi meseleleri ile ilgilenmiştir. Bununla birlikte 1336/1920 yılına kadar şeyhülislamlık görevine devam etmiş, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesindeki son döneminde kabine değişiklikleriyle toplamda beş kez bu makama layık görülen ilk ve tek şeyhülislam olmuştur ve Meşihât makamında toplamda 9 ay 20 gün kalmıştır.²²⁴ 1338/1922 yılında saltanatın kaldırılmasıyla Irak'a gitti ve 1352/1933 yılında Bağdat'ta vefat etti.²²⁵

1.11. Mustafa Sabri Efendi (ö. 1372/1954)

Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı Devleti'nin Meşihât makamında 127. Şeyhülislam'ı olarak görev yaptı. 1286/1869 yılında Tokat'ta dünyaya geldi. Babası ulemâdan Kâdı Ahmed Efendi'dir. Eğitimini memleketinde yapan Sabri Efendi on yaşını tamamlamadan hafız oldu. Sabri Efendi, Tokat'ta fıkıh âlimi Zülbiyezâde Ahmed Efendi'den ders aldı. Daha sonra yaşının küçük olmasına rağmen Kayseri'ye gitti. Kayseri'nin meşhur âlimlerinden Divrikli Hoca Emin Efendiden sarf, nahiv, mantık, meanî, kelam, fıkıh, fıkıh usulü, tefsir, hadis ve kıraat gibi dini dersleri aldı. Bu dersleri tamamladıktan sonra icâzet aldı ve hocasının tavsiyesi üzerine İstanbul'a gitti.²²⁶ İstanbul'a gelen Mustafa Sabri Efendi, Fatih cami-i medresesinde eğitime başladı ve huzûr dersleri muharrirlerinden²²⁷ Gümölcineli Ahmed Asım Efendi'den dersler alarak tekrar icâzet aldı. Bu sırada Ahmed Asım Efendinin kızı Ulviye hanımla evlenerek İstanbul'a yerleşti.²²⁸ Bu evliliklerinden İbrâhim Sabri adında bir oğlu ile Sabiha ve Nezahat adlarında da iki kızları olmuştur.²²⁹

1307/1890 yılında Ruûs imtihanını kazandı ve Fatih Cami-i Baş Müderrisliğine tayin edildi. Fatih Camii müderrisliği sırasında yaklaşık olarak 50 öğrenciye icâzet verdi. 1314/1896 yılında Beşiktaş Âsâriye Cami-i İmam-Hatipliği sınavı kazanarak atandı. 1315/1897 yılında huzûr derslerine katılmaya başladı ve sonrasında dördüncü dereceden

²²⁴ Kazıcı, Ziya, “Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi”, İslam Medeniyeti Mecmuası, İstanbul 1981, s.39.

²²⁵ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s.252.

²²⁶ Kılıç, Yusuf, “Şeyhülislam Tokatlı Mustafa Sabri Efendi Hayatı-İlmi Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlili Tenkidi” *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 1986, s. 614.

²²⁷ Padişahın huzurunda bir konuyu geniş anlamda anlatan kişi.

²²⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 254; Akbulut, Ahmet, “Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri”, *İslam Araştırmaları dergisi*, 6/1, Ankara 1996, s. 32; İnal, *Son Sadrazamlar*, s.2071.

²²⁹ Bkz. Nam, Mehmet. “Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (Ocak-Haziran 2010), s. 95-118

Osmânî ve Mecîdî nişanları aldı.²³⁰ 1899-1904 yılları arasında Yıldız Sarayı kütüphanesinde, Sultan II. Abdülhamid'in Hâfız-ı Kütüb'ü olarak çalıştı. Yıldız Sarayı'ndaki bu görevi yerine getirirken Şeyhü'l-Kurrâ Köse Niyazi Efendi'den de kıraat dersi okudu ve icâzet aldı. Akabinde Medresetü'l-Vâizîn ve Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nde tefsir müderrisliği, Medresetü'l-Mütehassisîn ile Süleymâniye Medresesinde de hadis müderrisliği yaptı ve Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyyenin kurucuları arasında yer aldı. Bir süre Silistre Müftülüğü görevinde bulundu. Kadılık Teşkilatı'nın Kassâm-ı Umûmi bölümünün muamelât kaleminde görev yaptı. Kıraat ilminin önemli eserlerinden İbn-i Cezerî'nin Tayyibetü'n-Neşr adlı kitabından önemli yerleri ezberine aldı. 1322/1904 yılında ise tekrar Fatih Camii'ndeki müderrislik görevine geri getirildi. Bu görevde iken kendisine altın liyakat madalyası verildi ve Dördüncü dereceden Osmanî Nişanı ile ödüllendirildi. 1324/1906 yılında da Tedkîk-i Müellefât üyeliğine seçildi.²³¹

Mustafa Sabri Efendi, Fatih Camii'ndeki müderrislik görevini yerine getirirken, günlük siyasî olayları yakından takip etmiş ve gazetelerde çeşitli tartışma konularında makaleler yayınlamıştır. 1326/1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanından sonra Tokat milletvekili olarak Meclis-i Mebûsan'a girdi. Milletvekili olmasına rağmen Fatih Camii'ndeki müderrislik görevine de devam etti. Siyasete atıldığı ilk zamanlarda İttihat ve Terakkî Partisinin yanında olmuş fakat derin fikir ayrılığından dolayı karşı mücadeleye girişmiştir. 1328/1910 yılında ilk olarak Ahali Fırkasında, sonra Hürriyet ve İtilaf Partisinde, daha sonra da Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye Cemiyetinin kuruluşunda yer aldı. Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye yayın organı olan Beyânü'l-Hak gazetesinin de başyazarlığını yaparak, burada dinî, ilmî ve siyasi konu başlığı altında makaleler yazdı. Bu yazılarında İslâm'a yöneltilen itirazlara cevaplar verdi. Özellikle batılı fikir akımlarına karşı mücadele etti. Bu makaleleri daha sonra Meseleler adıyla kitaplaştırılmıştır.²³²

1327/1909 yılında Şeyhülislam Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin fetvâsıyla II. Abdülhamid Han tahttan indirilmiştir. Abdülhamid Han'ın tahttan indirilmesini Mustafa

²³⁰ Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi", s. 95-118; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 254; Mustafa Sabri, (Çev. Yılmaz Oktay), *Hilafetin İlgasının Arka Planı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi*, İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1998, s. 32; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 2071.

²³¹ Yahya, Tefik İslam, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Çizgi Kitabevi, Amman 2017, s. 28-29; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 254; Asarkaya, Halis Turgut, *Tokat Meşhurları*, Aksiseda Matbaası, Samsun 1949, s. 103; Serin, Rahmi, "Osmanlı Şeyhülislamları", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi yayınları, 1987, s. 505.

²³² Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 254; Akbulut, "Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri", s. 32.

Sabri Efendi ve diğer üyeler de desteklemiştir. Duygularını, düşüncelerini Beyânü'l-Hakkın Mesleği adlı makalesinde açıklamıştır. Bu makalesinde II. Abdülhamid Han'ın yönetimine son verdikleri için İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile orduyu tebrik etmiştir. Ancak zaman ilerledikçe İttihat ve Terakkî Cemiyetinin gerçek yüzü ortaya çıkmış, ümit havası yerini ümitsizliğe bırakarak, beklentiler boşa çıkmıştır ve İttihatçıların bu uygulamalarından Cemiyet-i İlmiye mensupları rahatsız olmuştur. İttihat ve Terakkî cemiyeti iktidarı ele geçirdikten sonra gün geçtikçe halk üzerinde baskıyı artırmıştır. 1331/1913 yılında İttihatçıların güçlenmesi, baskılarının artması ve gerçekleşen Bâb-ı Âli baskını üzerine kaçarak Mısır'a gitti. Daha sonra I. Dünya Savaşı sırasında Bükreş'e giderek Köstence'de yaşadı. Bir süre sonra ailesi de Köstence'ye geldi. Ancak Romanya'da bulunduğu sürede maddi sıkıntılarla karşılaşır ve Dobruca'da Türkçe hocalığı yaparak geçimini sağlar. I. Dünya savaşında Almanya'nın yanında savaşa giren Osmanlı ordusu, Romanya'yı işgal ederek Mustafa Sabri Efendiyi Bükreş'te tutuklayıp İstanbul'a gönderdi. 1918 yılında Osmanlı Devleti'nin yenilmiş sayılması üzerine Talat Paşa kabinesi istifa etti. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla İttihatçılar yurtdışına kaçtı ve böylece Mustafa Sabri Efendi serbest kaldı. Mustafa Sabri Efendi, serbest kalınca İstanbul'a döndü ve tekrar siyasi ve ilmi faaliyetlerine devam etti.²³³

1334/1918 yılında Mustafa Sabri Efendi, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye üyesi oldu ve Medrese-i Süleymâniye Hadis-i Şerif baş müderrisliğine getirildi. İttihat ve Terakkî Partisinin dağılması üzerine hükümete Hürriyet ve İtilaf Partisi geçti ve 1335/1919 yılında yapılan seçimlerde ikinci defa Tokat'tan milletvekili oldu. Daha sonra Damat Ferit Paşanın ilk kabinesinde şeyhülislam olarak kabineye girdi ve sadrazam vekilliği yaptı.²³⁴

Mustafa Sabri Efendi'nin Şeyhülislamlık makamına getirildiğine dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

“Vezîr-i Me’âl-i Semîrim Ferit Paşa, Tevfik Paşa’nın vuku-ı istifasına ve sizin derkâr olan ehliyet ve dirayetinize binaen mesned-i sadâret uhde-i kifayetinize ve Meşihât-ı İslamiye dahi Dârü’l Hikmet-i İslamiye azasından Mustafa Sabri Efendi uhdesine tevcih kılınmıştır. Kanûn-ı Esâsinin 27. Maddesi mûcibince teşkil edeceğiniz heyet-i cedîde-i vükelânın tasdikımıza arzını irâde eylerim. Ahvalin ehemmiyet-i

²³³ Göztepe, Tarık Mümtaz, *Osmanoğulları'nın Son Padişahı Vahdeddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994, s. 76; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 4, s.117; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 255.

²³⁴ *İlmiyye Salnâmesi*, s. 526; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 255; Doğan, Hüseyin, “Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri'nin 'Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultânî'l-Kader' İsimli Eserinin Kelâm Açısından Bir Tahlili”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018, ss. 609-626, s. 612.

fevkalâdesi devletimizin temin-i selameti için o nisbetde gayret ve faaliyet ibrazini îcab etdirmekde olduğundan rüfekânızla bi'l-ittihad bu oğurda bezl-i mechûd etmeniz matlûb-ı kat-ı şahanemizdir. 4 Mart 1335 Mehmed Vahidüddin”²³⁵

Aynı yıl içerisinde Damat Ferit Paşa kabinesinin istifa etmesi üzerine âyân üyeliğine atandı ve kabine ile birlikte istifa ederek Meşihât makamından ayrıldı. Mustafa Sabri Efendi’nin, ilk şeyhülislamlığı iki ay on üç gün sürmüştür. 1335/1919 yılında Damat Ferit Paşanın ikinci kabinesinde yeniden şeyhülislam olarak kabineye girdi.²³⁶

Mustafa Sabri Efendi’nin ikinci defa şeyhülislamlık makamına getirildiğine dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

“Vezîr-i Me’âl-i Semîrim Ferid Paşa, Hey’eti vükelânın isti’fası kabul olunarak mesned-i sadâret tecdîden uhdenize tevcih ve Meşihât-ı İslâmiyye dahi Mustafa Sabri Efendi uhdesinde ibkâ edilmiş ve Kanûn-ı Esâsînin 27. maddesi mûcibince teşkil eylediğiniz hey’eti vükelâ tasdikımıza iktirân etmiştir. Şu an-ı mühimde başlarında milletin sinasinden tahassul etmiş altı buçuk asırlık bir hanedânın reîsi bulunan ve nehsince her dürlü fidakârlıka âmade olan halifeleri ve padişahları bulunduğu halde bilumum efrad-ı milletin emel-i yegânesi hukuk-ı devlet ve milletin temami-i mahfuziyetinden ibaret olduğundan bu emel-i kudsi-i millinin tatmini için son derecede fidakârane ve azm perverane sarf-ı mesai etmenizi sûreti kat’iyyede ihtâr ile her halü kârde tevfiât-ı ilahiyyeye istinad ve ruhaniyet-i risalet penahiden istimdâd eylerim. 19 Mayıs 1335 Mehmed Vahidüddin”²³⁷

Bu ikinci şeyhülislamlığı da iki ay iki gün sürmüştür. Daha sonra Damat Ferit Paşa hükümetine üçüncü kez şeyhülislam olarak girmiş ve iki ay on bir gün sonra istifa ederek ayrılmıştır. 1920 yılında Damat Ferit Paşa hükümetinde dördüncü defa şeyhülislam olarak atanmış ve Şûra-yı Devlet Reisliği görevi verilmiştir. Fakat Anadolu’daki milli mücadeleye karşı sert tedbirlerin alınmasını istedi ama kabinenin bu teklifi kabul etmemesi üzerine şeyhülislamlık görevinden ayrılarak ülke dışına çıktı. Oğlu İbrâhim Sabri ile birlikte 150’likler listesinde yer aldı.²³⁸

Mustafa Sabri Efendi, Meşihât makamında 8 ay 25 gün görev yaptı. Lozan barış antlaşmasındaki bazı maddelerden dolayı alınan bir kararla 1924 yılında vatandaşlıktan

²³⁵ İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s. 2038.

²³⁶ Pakalın, *Sicilli Osmânî Zeyli*, c. 12, s. 111.

²³⁷ İnal, *Son Sadrazamlar*, c.4, s. 2040.

²³⁸ Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983, s. 253.

çıkartıldı. Tutuklanacağını anlayınca ailesi ile birlikte İskenderiye oradan da Kahire'ye geçti. Ayrıca almış olduğu müderrislik maaşı da kesildi. 1954 yılında Kahire'de vefat etti. Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı Devleti'nin son dönemine ışık tutan birçok Türkçe ve Arapça eserler yayımlamıştır. Bu eserler; *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*, *Dinî Müceddidler*, *İslâm'da İmamet-i Kübra*, *Savm-ı Ramazan*, *Din ve Milliyet*, *Türkün Başına Gelen Şapka Mes'elesi*, *Mes'ebetü Tercümeti'l-Kur'an*, *El-Kavlü'l-Fasl*, *Kavl Fi'l-Mer'et*, *Mevkifu'l-Beşer Tahte Sultânî'l-Kader*, *En-Nekîr alâ Münkirin-Ni'meti mine'd- Dîni ve'l-Hilâfeti ve'l-Ümmet*, *Mes'eleler Hakkında Cevaplar*, *İman*, *Namaz ve Oruç Risalesi ve Mevkifu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemin ve İbadihi'l-Mürselin*.²³⁹

1.12. Dürrîzâde Abdullah Efendi (ö.1339 /1923)

Dürrîzâde Abdullah Efendi, Osmanlı Devleti'nin Meşihât makamında 128. şeyhülislam'ı olarak görev yaptı. 1285/1869 yılında İstanbul'da doğdu. Abdullah Efendi, Dürrîzâde ailesi mensubu olup, bu aileden çıkan altıncı ve son şeyhülislamıdır. Babası vezirlerden Rumeli Kazaskeri Dürrîzâde Mehmed Dürri Efendidir. İlk dini bilgilerini ve Kur'an okumasını babasından öğrendi. Daha sonra Fatih'te Demirköşe ve Sultan Selim rüşdiyelerinde dini ve fenni ilimler tahsili yaptıktan sonra ruûs diplomasını aldı. Akabinde özel öğretmenlerden Arapça ve Farsça dersleri alarak kendisini geliştirdi. Ayrıca Fatih Cami-i dersiâmlarından İbrâhim Hakkı Efendiden Arapça ve Şer'î bilgilerini öğrendi ve bir süre sonra icâzet aldı.²⁴⁰

1300/1884 yılında henüz 15 yaşında iken İbtida-î Hariç derecesine yükselerek İstanbul müderrisi oldu. 18 yaşına geldiğinde 1303/1887 yılında Bâb-ı Fetvâ Mektûbî Kalemî'ne yardımcı olarak girdi. 1306/1890 yılında İstanbul müderrisliğinden Hareket-i Hâricî, 1307/1891 yılında İbtida-î Dâhil, 1309/1893 yılında Musıla-i Sahn, 1310/1894 yılında İbtidâ-î Altmışlı, yine aynı sene içerisinde Musıla-i Süleymâniye ve akabinde Hamise-i Süleymâniye derecesine yükseldi. 1313/1897 yılında Bilâd-ı Hamse, 1315/1899 yılında Haremeyn Muhteremeyn derecesine yükseldi. Dürrîzâde Abdullah Efendi, babasının Rumeli kazaskeri bulunduğu sıralarda resmi olarak kethudâlık yaptı. Babasının istifası üzerine 1314/1897 yılında mektubi kaleminden ayrıldı. 1317/1901 yılında Meclis-i Tedkîkat-ı Şer'îyye (Şer'î araştırma meclisi) üyeliğine getirildi.

²³⁹Pakalın, *Sicilli Osmânî Zeyli*, c. 12, s. 113.

²⁴⁰Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 260.

Akabinde sırasıyla 1318/1902 yılında İstanbul derecesine, 1320/1904 yılında Anadolu derecesine yükseldi.²⁴¹

1326/1908 yılında II. Meşrutiyetin ilan edilmesi üzerine Meclis-i Tetkikât-ı Şer'îyye üyeliğinden ayrıldı. Daha sonra Merkez Tensikat Komisyonu'nca Galata kadılığına tayin edildiyse de bir süre sonra Anadolu kazaskerliğine tayin edildi. 1327/1911 yılında bu görevden de ayrılarak mazuliyet maaşı almaya başladı. Bu devirde sivil hayata geçmiş olan Abdullah Efendi, babasının vezir rütbesinde olmasından dolayı bundan sonra "bey" sıfatını kullanarak "beyefendi" lakabı ile anıldı. 1334/1918 tarihinde tekrar memuriyete döndü ve Defter-i Hâkân-ı Emânet-i Âliyye memurluğuna tayin edildi. 1335/1919 yılında padişah emriyle Tetkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi reisliğine ataması yapıldı. Bu görevde bulunduğu sırada Meşihât makamı müsteşarlığı görevine getirildi. Dürrîzâde Abdullah Beyefendi 1336/1920 yılında Damat Ferit Paşa'nın kabinesinde şeyhülislam olarak yer aldı.²⁴²

Dürrîzâde Abdullah Beyefendi'nin, şeyhülislamlık makamına getirildiğine dair Hatt-ı Hümayûn sûreti:

"Vezîr-i me'âl-i semîrim Ferid Paşa, Selefîsiz Salih Paşa'nın vuku'ı isti'fası cihetile mesned-i sadâret, derkâr olan ehliyyet ve revviyyetinize binaen uhdenize tevcîh kılınmış ve Meşihât-i İslâmiyye dahi Dürrîzâde Abdullah Bey uhdesine ihâle edilmiştir. Kanûn-ı Esâsinin 27'nci maddesi mücibince teşkil eylediğiniz hey'eti cedide-i vükela tasdikımıza iktirân etmiştir.

Mütarekenin akdinden bedi ile bittedric nokta-i salaha tekarrüb eden vaziyet-i siyasiyyemizi milliyyet namı altında îka edilen iğtişâşât, vahîm bir hale getirmiş ve buna karşı şimdiye kadar ittihazine çalışılan tedâbir-i muslihâne faidesiz kalmıştır. Âhiren tebarüz eden vekâyia göre bu hali isyanın devami meazallahü teâla daha vahim ahvale masdar olabileceğinden iğtişâşât-ı vakıanın malum olan mürettib ve müşevvikleri haklarında ahkâm-ı kanuniyyenin icrâsı ve fekat muğfel olarak bu kıyame iltihak ve iştirak etmiş olanlar hakkında afv-i umumi ilanı ve bütün memalik-i şahanemizde asayiş ve intizâmın îade ve te'yidi tedâbirinin kemali sür'at ve kat'îyyetle ittihaz ve ikmalî ve bilumum tebea-i sâdikamızın bu suretle de mekam-ı hilafet ve saltanata muhakkak olan merbûtiyyet-i tegayyür na pezirinin teşyidi ve bu cümle ile beraber düvel-i muazzama-i mütelif ile gayet samimi revâbıtı it'minan kârane te'sisine ve menafi-i devlet ve milletin hak ve adalet esasına istinaden müdafesına ihtimam olunarak şerait-i sulhiyyenin

²⁴¹ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 1, s. 67; Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 1, s. 18.

²⁴² Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 1, s. 18; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 1, s. 67.

kesb-i itidal etmesine ve sulhun bir an evvel akdine sarf-i makdiret edilmesi ve o zamane kadar her dürlü tedabir-i maliyye ve iktisadiyyeye tevessül edilerek müzayeka-i ammenin mehmâ emken tehvîni kat'iyen matlûbumuzdur, Cenab-ı hak, tevfikâtı ilahiyyesine mazhar buyursun. 5 Nisan 1336 Mehmed Vahidüddin”²⁴³

Dürrîzâde Abdullah Beyefendi, Millî Mücadele saflarında yer alan kişileri ve önderlerini vatan haini sayan ve idamlarını isteyen fetvâ yayımladı. Millî Mücadele kazanıldıktan sonra Abdullah Beyefendi 1338/1922 yılında Rodos’a kaçtı ve oradan İtalya’ya geçti. 1340/1923 yılında Hacca gittiği Mekke’de Haremi Şerifte vefat etti. Abdullah Beyefendi Mustafa Sabri Efendi gibi 150’likler listesine dâhil edildi. Abdullah Beyefendi kişilik olarak fakiri gözeten nazik misafirperver her zaman ikna edici olarak bilinirdi.²⁴⁴

1.13. Medeni Mehmed Nûri Efendi (ö.1345 /1927)

Osmanlı Devleti’nin son şeyhülislamı olan Medeni Mehmed Nûri Efendi 1277/1859 yılında Üsküdar’da doğdu. Babası Rumeli kazaskeri, Meclis-i Tetkîkâtı Şer’iyye ve Meclis-i İntihab Hükûâm-ı Şer’î Başkanı, aynı zamanda saray müneccimbaşısı Tarsusîzâde Hacı Osman Kâmil Efendidir. Hacı Osman Kâmil Efendi, Medine’de görev yaptığı sırada annesi Hatice Hanım kendisine hamile olduğundan dolayı doğumunda Mehmed Nûri Medeni ismini vermiştir. Dedesi Tarsus ulemâsından müderris Hacı Mehmed Raşid Efendidir. Dedesinden dolayı Tarsusîzâde adıyla da anılmaktadır.²⁴⁵

1285/1868 yılında Şeyh Ebu’l-Vefa Mahallesi Atıf Kütübhânesi yakınlarında bulunan bir mektepte öğrenimine başladı. Daha sonra okuduğu okulun kız mektebine dönüştürülmesinden dolayı buradan ayrılmak zorunda kaldı. Bu durum karşısında Mektebin halifesi/belletmeni her gün eve gelerek hatim-i şerif, tecvit ve ilmihal dersi okuttu.²⁴⁶ 1289/1873 yılında babasından ilmi ve fıkhi dersler okudu. Sonraki yıllarda çeşitli hocalardan kelam, tefsir, usul-i fıkıh, hadis, ferâiz, hesap, belâgat, sarf, nahiv, arûz, âdab, mantık, hikmet dersleri alarak icâzet diploması aldı. Mehmed Nûri Medenî Efendi, dönemin tanınmış hocalarından Şehzâde Cami-i Şerifi dersiamlarından, Mantıkî Ahmed Sıdkı Efendi’den ilm-i adab ve mantık derslerini aldı. 1301/1883 yılında Fatih Cami-i dersiamlarından Hafız Ahmed Şâkir Efendi’nin derslerine de katıldı ve

²⁴³İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s. 2052.

²⁴⁴Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 1, s. 67.

²⁴⁵Pakalın, , *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 13, s. 18.

²⁴⁶Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 2, s. 68.

1308/1890 tarihinde Celâlî'yi bitirip icâzet diploması aldı. Yine huzur dersleri müderrislerinden İlyas Efendi ile Fatih müderrislerinden İbrâhim Efendi'den Kur'an'dan bazı cüzleri okudu. Dersgâhcılar Mektebi Müderrisi Niyazi Efendi'den Hat sanatı dersine başladı fakat icâzet diplomasını alamadı. Tahsilini yaptığı esnada Mekteb-i Nüvvâb'a girdi ve 1298/1881 yılında yapılan imtihanla 3. Sınıf niyabet diploması aldı.²⁴⁷

Medeni Mehmed Nûri Efendi, 1297/1881 senesinde İbtida-i Hariç derecesini aldı. 22 yaşında, 100 kuruş maaşla İstanbul müderrisi oldu ve sırasıyla, 1298/1883 tarihinde Rumeli Kazaskerliği Vakâyi-i Şer'îyye Kâtib yardımcılığı, 1301/1886'da Mahfel-i Şer'îyyât yardımcılığı, daha sonra 1303/1887'de Kassâm-ı Askerî yardımcılığına ataması yapıldı. İstanbul Müderrisliği yaptığı sırada, 1304/1888 tarihinde İbtidâ-i Dâhile, 1305/1889'da Hareket-i Dâhile ve 1307/1890'da İbtidâ-i Altmışlı derecesine yükseldi. Yine 1308/1891 yılında Mahreç derecesi, 1312/1895'de Haremeyn ve 1317/1901 yılında İstanbul derecesi verildi. 22 yaşında hizmete başlayan Mehmed Nûri Efendi, Osmanlı Hukuk Teşkilâtı'nın çeşitli kademelerinde adım adım yükseldi ve 1314/1898'de Evkâf-ı Hümayûn Müsteşarlığı yardımcılığına, 1319/1903'de Edirne Merkez Niyabet-i Şer'îyyesi'ne, 1321/1905'te Evkâf-ı Hümayûn müsteşarlığı'na yükseldi. Akabinde 1322/1906 yılında Emvâl-i Eytâm Müdürlüğü'ne, 1325/1909 tarihinde icra kılınan tensikatta Kassâm-ı Umûmîliğine, 1326/1910 yılında Mahkeme-i Evkâf Kadılığına ve Meclis-i Tetkîkât-ı Şer'îyye üyeliğine ataması yapıldı. Yine 1327/1911 senesinde Evkâf-ı Hümayûn kadılığından istifa ederek 1328/1912 senesinde Mısır hükümeti tarafından ödenen yıllık 1735 Mısır lirası maaşla Mısır kadılığına görevlendirildi ve yaklaşık 3,5 yıl Kahire'de yaşayarak Mısır kadılığı yaptı. 1331/1915 yılında Adana ili merkez kadılığına görevlendirildiyse de, bir ay sonra göreve başlamadan istifa ederek kadılıktan ayrılmıştır. 1336/1920 tarihide 6000 kuruş maaşla Anadolu kazaskerliği derecesine yükseltildi ve bu tarihte kazaskerliğe tayin edilmiştir.²⁴⁸

Mehmed Nûri Medenî Efendi, Sevr Antlaşması'nın müzakereleri yürütüldüğü sırada durumu görüşmek üzere 1336/1920'de toplanan II. Şûrâ-yı Saltanat'a katılan 46 kişinin içerisindeydi. Bu sebeple Ankara hükümeti tarafından vatan haini ilan edildi.

²⁴⁷ Işık, Ayhan, "Şeyhülislâmlık Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti'nin Son Şeyhülislâmı Mehmed Nuri Medenî Efendi", *Din ve Hayat TDV- İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S. 3, İstanbul 2009, s. 114.

²⁴⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 310.

Bununla birlikte 1336/1920 senesinde Damat Ferit Paşa'nın beşinci kabinesinden istifadeince Mustafa Sabri Efendi'nin yerine şeyhülislâm oldu.²⁴⁹

Mehmed Nûri Medenî Efendi'nin, şeyhülislamlık makamına getirildiğine dair Hatt-ı Hümayûn sureti:

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendinin vuku'ı isti'fası cihetile mesned-i meşihât, ehliyyet ve kifayetine mebni bilfiil kâd-ı askerlerimizden Nuri Efendinin uhdesine tevcîh edilerek Bâb-ı âlimize i'zam olunmuştur. Hak sübhanehu ve teâlâ hazretleri, cümlemizi avnü inayeti samadaniyyesine mâzhar ve her halü kârda tevfikât-ı ilâhiyyesini rehber buyursun âmin. Bi-hürmeti seyyidilmürselîn. 26 Eylül 1336 Mehmed Vahidüddin"²⁵⁰

Hükümetin istifası üzerine 1336/1920'de şeyhülislamlıktan ayrılmışsa da 27 Eylül 1920 tarihli Hatt-ı Hümayûn gereğince 1336/1920 yılında kurulan Ahmed Tevfik Paşa hükümetiyle birlikte ikinci defa şeyhülislamlık makamına geldi.²⁵¹

Mehmed Nûri Medenî Efendi'nin, ikinci defa şeyhülislamlık makamına getirildiğine dair Hatt-ı Hümayûn sureti:

"Vezîr-i me'âl-i semîrim Tevfik Paşa, Selefiniz Ferid Paşa'nın ahvali sıhhiyyesinden dolayı vuku bulan isti'fası kabul olunarak mesned-i sadâret uhde-i istihâlinize tefvîz ve meşihât-ı İslâmiyye dahi Nuri Efendi uhdesinde ibkâ edilmiş ve Kanûn-ı esâsinin yirmi yedinci maddesi hükmüne tatbikan teşkil eylediğiniz hey'eti cedîde-i vükelânın me'muriyetleri tasdikımıza iktirân etmiştir. Cenab-ı kâdir-i mutlak mesai-i masrûfenizde tevfikât-ı celîle-i sübhaniyyesini rehber ve muîn buyursun âmin. 21 teşrini evvel 1337 Mehmed Vahidüddin"²⁵²

1920-1921 yılları arasında Evkâf-ı Hümayûn Nezareti vekâletinde de bulunmuştur. Mehmed Nûri Medenî Efendi, yıkılmak üzere olan bir imparatorluğun sıkıntıyla geçen son günlerinde şeyhülislamlık görevini yürütmeye çalıştı, fakat 1341/1922 tarihinde T.B.M.M.'nin saltanatı kaldırması üzerine son Osmanlı Hükümeti ile birlikte şeyhülislamlık ortadan kaldırılmış ve şeyhülislamlık makamı da tarihe karışmıştır. Cumhuriyetin kurulmasından sonra Mehmed Nûri Efendi, kendisine işten çıkarılma maaşı bağlanması için müracaat yaptı, ancak Damat Ferit Paşa kabinesinde bulunduğu gerekçesiyle kendisine emeklilik maaşı bağlanmadı. Mehmed Nûri Medenî Efendi'nin vefatının ardından çocuklarının yaptığı müracaatlarda yine benzer

²⁴⁹Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c.13, s. 129.

²⁵⁰İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s. 2066.

²⁵¹*İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 532.

²⁵²İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s. 1733.

gerekçelerle reddedilmiştir.²⁵³ Mehmed Nûri Medenî Efendi'nin iki yıl bir ay sekiz günlük şeyhüislâmlığı süresince verdiği fetvâlar Tarsusîzâde Mehmed Nûri Medenî imzasıyla Cerîde-i İlmiye'nin bu döneme rastlayan sayılarında yayımlanmış ve bu süre içerisinde yapılan yazışmalara ve imzalarına Meşihât Arşivi şeyhüislâmlık evrakları içerisinde rastlanmaktadır.²⁵⁴

²⁵³Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 2, s. 266.

²⁵⁴Özcan, Tahsin, “Mehmed Nuri Efendi”, *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 503.

BÖLÜM II

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLAMLARIN SİYASETLE İLİŞKİLERİ

Şeyhülislamlar, devlet yönetimi içinde olmamasına rağmen önemli konularda kendilerine danışılmak amacıyla Divan-ı Hümâyûna çağrılırlardı. Özellikle Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamların verdiği fetvâlarla devlet yönetiminde ve siyasi alanda büyük bir etkisi bulunmaktadır. Ayrıca şeyhülislamlar, padişahların aldığı kararlara karşı görüş bildirebilmekte, kararlarını eleştirmekte, padişahların tahttan indirilmesine ve katledilmesine kadar fetvâ vermesi siyasi alandaki önemini ve gücünü göstermektedir.²⁵⁵

Yukarıda biyografileri verilen şeyhülislamların atamalarına dair, hatt-ı hümâyûn suretlerine bakıldığında, her bir şeyhülislamların kurulan kabine ile birlikte atandığı, kabinenin gerek istifası gerekse de düşmesi şeklinde olsun görevinin sona ermesiyle de şeyhülislamların görevinin sona erdiği anlaşılmaktadır. Aslında Sadrazamlar ve şeyhülislamların atamasına dair düzenleme Kânûn-ı Esâsî'de yer almakta olup, anayasa kapsamında teminat altına alınmıştır. Nitekim ilgili husus 27. maddede şu şekilde tanzim edilmiştir: “*Mesned-i sadâret ve Meşihât-ı İslâmiye taraf-ı Padişahiden emniyet buyurulan zâtlara ihâle buyurulduğu, misullû sair vükelânın memuriyetleri dahi ba-irâde-i şahâne icra olunur.*²⁵⁶ (Sadrazam ve şeyhülislâm bizzat padişah tarafından belirlenerek tayin edilir, diğer vekiller sadrazam tarafından belirlenip padişah tarafından tayin edilir.)” şeyhülislamların kabinenin bir bakanı gibi olmasa da kabine üyelerinden biriymiş gibi görevinin sona ermesi onların siyasi sistem içerisindeki yerini göstermesi açısından manidardır. Buradan hareketle şu söylenebilir: Şeyhülislamlar Osmanlı devlet yapısı içerisinde Devlet-i Âli'nin hiçbir döneminde II. Meşrutiyet döneminde olduğu kadar siyasi yapının içerisinde etkin bir şekilde yer almamıştır. Aşağıda da inceleneceği üzere bu yapı şeyhülislamların padişaha karşı ister lehte isterse aleyhte olsun siyasi bir tutum içine girmelerine zemin hazırlamıştır.

Meşrutiyeti savunanlardan bir kısmı, Osmanlı Devleti'ni siyasi ve ekonomik problemlerini çözmek; diğer bir kısmı Abdülhamid'in yönetimine karşı çıkarak eşitlik, hürriyet ve özgürlük düşüncesini savunarak Osmanlı Devleti'nin modernleşmesini sağlamak; bir kısmı da İslamiyet'in hâkim olduğu bir yönetim kurmak için

²⁵⁵ Arı, *Osmanlılar'da Şeyhülislamlık Müessesesi*, s. 174.

²⁵⁶ Gözübüyük, A. Şeref-Kili, Suna, *Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1982, s. 30.

desteklemişlerdir. Ulemâ ise modernleşme kisvesi adı altında İslamiyet'e saldırılması, batılılaşma ve batıya özentinin artması, medreselerin çağa ayak uydurmadığına dair algı oluşturulması, ilim adamlarının yetiştirilmesine özen gösterilmemesi, kurulan istihbarat teşkilatının amacının dışına çıkması gibi sebeplerden dolayı muhalif bir yapıya bürünmüştür.²⁵⁷ İttihat ve Terakkî Cemiyeti, meşrutiyetin ilan edilmesinde öncülük yapmış ve bu süreçte ulemanın desteğini görmek ihtiyacını duymuş, neticede de bu desteği büyük ölçüde yanlarında görmüştür. Nitekim aşağıda tek tek açıklanacağı üzere bazı şeyhülislamlar aktif şekilde İttihat ve Terakkî Cemiyeti içerisinde yer almışlardır. Bu desteği alan İttihat ve Terakkî Cemiyeti II. Meşrutiyetin ilan edilmesini sağlamış, bunun üzerine meclis açılmış ve Kanûn-i Esâsî devreye konulmuştur.²⁵⁸ Akabinde oluşan bu huzur ortamında şeyhülislamlar gerek verdikleri hutbe ve vaazlarla gerekse de çeşitli gazete ve dergi gibi yayın organlarıyla meşrutiyeti övmüşler ve İslamiyet'e uygun bir rejim olduğunu öne sürmüşlerdir.²⁵⁹ II. Meşrutiyet döneminde görev yapan şeyhülislamların her birinin siyasi düşünce ve faaliyetleri farklılık ihtiva ettiğinden dolayı şeyhülislamların siyasetle olan ilişkilerini genel olarak ele almaktansa her bir şeyhülislamın siyasetle ilişkisini ayrı ayrı ele almayı uygun gördük.

2.1. Mehmed Cemâleddin Efendi'nin Siyasetle İlişkisi

Cemâleddin Efendi, meşihât mektupçuluğunda bulunduğu sırada meşihât makamında olup bitenleri Abdülhamid Han'a bildirmesinden dolayı padişahın dikkatini çekmiştir.²⁶⁰ Yerleşmiş olan ilmi bir geleneğe aykırı olarak Cemâleddin Efendi "*mizaç ve meşrebi zamaneye tamamıyla vukuf peyda etmiş*" olduğundan dolayı mektupçuluktan Meşihât makamına atanmıştır. Cemâleddin Efendi, ilk şeyhülislamlık vazifesini Ahmed Cevad Paşa'nın sadrazamlıkta bulunduğu dönemde yapmıştır. Sonra Said Paşa, daha sonra Kâmil Paşa ve Halil Paşa ile Avlonyalı Ferit Paşa'nın sadaretlerinde görev yapmıştır. Zembilli Ali Efendi'den sonra şeyhülislamlık makamında en uzun süre görevde bulunmuştur. Bu durum onun sadaret ile uyum içerisinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Mehmed Cemâleddin Efendi, bir şeyhülislamın siyasi yönetimle ahenk içerisinde çalışmasının derecesini göstermesi açısından temayüz eden

²⁵⁷Döğür, Yakup, *Modernleşme ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, Tashih Yayınları, c. 5, İstanbul 2109, s. 174.

²⁵⁸Bkz. Hanioglu, "Meşrutiyet", c. 29, s. 388-393.

²⁵⁹Bkz. Kara, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi (1908-1914)*, s. 70-75.

²⁶⁰Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, s. 40.

bir örnek olmuştur. Cemâleddin Efendi uzun süre şeyhülislam olarak görev yapmasına rağmen tez konusu olan II. Meşrutiyetten sonraki siyasetle olan ilişkisi incelenecektir.²⁶¹

Meşrutiyetin 1908 yılında yeniden ilan edilmesiyle ilgili kararın görüşüldüğü toplantıya Şeyhülislam Cemâleddin Efendi çağırılmamıştır. Cemâleddin Efendi meşrutiyetin yeniden ilanı ile ilgili gelişmeyi gazeteden okuyarak öğrenmiştir.²⁶² Son toplantıya çağırılmayan Cemâleddin Efendi bir akşam yemeğinde damadına Rumeli’de isyan çıkaran askerleri ikna ve uyarmak için birkaç tabur askerle beraber gönderilen Şemsi Paşa’nın isyankâr askerler tarafından öldürüldüğünü ve Sait Paşa ve bazı milletvekillerinin yaptıkları muhalefete karşı Kanûn-i Esâsînin yeniden ilan edileceğini söylemiştir.²⁶³ Cemâleddin Efendi, meşrutiyetin yeniden ilanı ile ilgili yapılan toplantıya katılmamasına rağmen bazı kaynaklarda meşrutiyetin yeniden ilan edilmesini sağlayan kişi olarak gösterilmiştir.²⁶⁴

Meşrutiyetin yeniden ilan ediliyor olması halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Akabinde sevinç gösterileriyle Bâb-ı Âli, Harbiye Nezareti ve Bâb-ı Meşihât gibi üst düzey devlet dairelerini ziyaret etmişlerdir. Şeyhülislam Cemâleddin Efendi hatıratında, Meşrutiyet ilan edildiği zaman bir grup halkın Meşihât dairesinin avlusuna geldiklerini ve kendisinin halka yönelik bir konuşma yaptığını ifade etmektedir. Cemâleddin Efendinin konuşması şu şekildedir: “*Bey Efendi, nail olduğumuz Meşrutiyet nimetini çekemeyenler bunun iyice yerleşip devam etmesini istemeyenler vardır. Avrupalılar bugün bize hayret ve takdirle bakıyor, ne yolda hareket edeceğimizi dikkatle takip ediyorlar. Bu defa da Meşrutiyet’in kuruluş ve devamında muvaffak olamazsak kötü bir hâle düşer ve kabiliyetsizliğimizi bütün cihanın gözleri önüne sermiş oluruz. Hep birlikte kâmil bir düşünce ve hareketle gayemize ulaşmağa çalışalım, intikam hissi uyandırabilecek en ufak bir hadisenin meydana gelmesine sebep olduğumuzda o hadise çok büyüyebilir, Allah korusun kan dökülmesine sebep olur. Memleketimizde yabancıların çokluğu sebebiyle dış bir müdahale olabilir ve korktuğumuz başımıza gelir. Tamirine çalıştığımız bu büyük binayı kendi elimizle mi*

²⁶¹Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 158; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 219; İpşirli, “Cemâleddin Efendi”, c. 7, s. 309.

²⁶²Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, s. 30.

²⁶³Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002, s. 107.

²⁶⁴Arslan, Emir Şekip, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları Arapların Gözüyle Osmanlı*, Klasik Yayınlar, (çev. Halit Özkan), İstanbul 2005, s. 32.

yıkacağız.”²⁶⁵ Halkın içinde bulunan biri “Bu defa da hürriyetimizi elimizden alacak olursanız hepinizi paralarız” diye serzenişte bulunması üzerine onlara hitaben; “Efendiler esasen görüşüp konuşmalar şeriat hükümlerine uygun olup zamanımız dahi buna ihtiyaç göstermektedir. Ordunun ve bütün hamiyet Sâhibi kimselerin isteğine ve padişahımızın da bu ihtiyacı takdir ile umumun isteğini doğru bulmalarından dolayı kesin olarak yerleşmiş ve bundan böyle hiçbir suretle kaldırtmasına ve iptaline imkân kalmamıştır.”²⁶⁶

Halkı bu surette yatıştırmayı başaran Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, Aynı gün içerisinde saraya gitmek isteyenleri engellemiş ve ortaya çıkacak karışıklıkları önlemiştir. Akabinde şeyhülislam ahaliye şu şekilde hitap etmiştir; “Böyle bir toplulukla saraya gidilecek olursa padişah heyecanlanır. Bu da büyük sakıncalar doğurur. Bugün, Bab-ı Âli’de, Harbiye dairesinde ve burada göstermiş olduğunuz minnet ve şükranlarınızı padişahımızın vekilleri olarak kendilerine bizim bildirmemiz daha uygun olur.” diyerek halkın saraya gitmesini engellemiştir. Bu hadiseden bir gün sonra Meclis-i Vükelânın toplandığı sırada halk Bâb-ı Âli’ye gelmiş ve Cemâleddin Efendi’yle dışarıda görüşmek istediler. Cemâleddin Efendi de yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için aralarından sözcü seçmelerini istemiştir. Bunun üzerine seçilen dört sözcü Şeyhülislam Cemâleddin Efendi ile görüşmeye gelmiştir. Sözcüler, “halk dünkü konuşmanızı doğru buldu Yıldız sarayına gitmeden vazgeçip size geldik, hepimiz düzenlediğimiz teşekkür nameyi millet adına padişaha vermenizi sizden rica ediyoruz.” dediler. Cemâleddin Efendi bu istekleri kabul etmiş ve kapalı bir zarf içerisinde verilen mektubu iletmek için meclis odasına girmiş ve durumu vekillere anlatmıştır. Vekillerden bir kısmı zarfın içerisinde verilen mektubun içeriğini öğrenmek istemişler, Cemâleddin Efendi de bu zarfı getiren kişilerin zarfın okunmasında bir sakınca olmadığını belirttikleri için mektubu okumuştur. Mektubun içeriğinde teşekkürün yanında Mâbeyn-i Hümayûn’da olan bazı nüfuzlu kimselerin vazifeden alınarak Sultan etrafından uzaklaştırılmalarını istemekteydi. Bu sırada Cemâleddin Efendi’ye Said Paşa, böyle sıkıntılı bir dönemde Şeyhülislamın ne maksat taşıdığı bilinmeyen bir şey için padişahın yanına gitmesinin doğru olmayacağını söylemesine rağmen Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, kendisine güvenen halkın güvenini sarsmamak için sadrazam Said

²⁶⁵ Mehmed Said Paşa’nın Hatıratı, Ketebe Yayınevi, c. 2-3, (Der. Mustafa Gündüz), İstanbul 2019, s. 675; Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, Siyasi Hatıralarım, s. 30.

²⁶⁶ Okyar, Ali Fethi, Sultan II. Abdülhamid Han ile 113 Gün, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017, s. 66-67; Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, Siyasi Hatıralarım, s. 31.

Paşa'yı dinlemeyerek Sultan II. Abdülhamid Han ile bizzat görüşmek için saraya gitmiştir.²⁶⁷

Saraya giden Cemâleddin Efendi, sultanla bizzat görüşmüş ve bu surette mektubun içeriğinden haberdar olmuştur. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, Şeyhülislama; *“Maiyetimde bulunanlardan İzzet Paşa, çok konuşan bir kimse olduğundan sözlerine ehemmiyet vermem yalnız Hicaz Demiryolu işinde faydasını gördüğüm için çalıştırıyorum. Demiryolu hattının açılışında bulunmak üzere bu perşembe günü Şam'a gidecekti; daha evvel gitmesini söylerim. Ebülhüda Efendi ise, sarayda bir vazifede değildir. Belki iki ayda bir kendisini görüyorum. Diğerlerinin de hiçbir ehemmiyeti yoktur. Sizin karşınızda nutuk söyleyenler, biraderin parası ile söz söyleyenlerdir. Bunlar hep tahrik eseridir”* demiştir.²⁶⁸ Cemâleddin Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in aşırı şekilde evhamlandığını hissetmiş ve şöyle demiştir; *“Şahid olduğunuz bu coşkun heyecan ne biraderinizin ve ne de başka bir kimsenin tahriki neticesidir ancak ihsan buyurduğunuz hürriyetin meydana getirdiği sevincin neticesidir. Yıllardan beri tazyik altında olan Osmanlı umumi efkârının birdenbire böyle bir ferahlığa kavuşunca, sevinçle dolu bir heyecan göstermesi tabiidir. Nitekim bir yerde sıkışan hava başka bir yere cereyan ettiği sırada fırtına şeklini alması tabiat kanunu iktizasındandır. Efendimiz, bu bakımdan cemiyetin isteğini hakkıyla takdir ederek Meşrutiyet'i kan dökülmeksizin ihsan buyurduğunuz cihetle milletin kalbinde yeni bir mevki ve muhabbet kazandınız. Daha doğrusu bugün yeniden cülus buyurdunuz, üstün görüşünüz ve düşünceniz icabınca bu hakikati takdir ile yeni mevkiinizi muhafaza buyurunuz. Bu da Meşrutiyet'in oturması ve sağlamlaşması için iyi niyetli hareketinizin inandırıcı olacak şekilde umumi efkâra anlatılması ve halkla yeni baştan iyi münasebetler kurmanıza bağlıdır. Zira gördüğünüz heyecanın, geçmişte olduğu gibi Meşrutiyet'in devam edememesi zan ve düşüncesinden ileri gelmesi de ihtimalden uzak değildir.”*²⁶⁹ Sultan II. Abdülhamid, Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin bu sözleri üzerine bir süre konuştuktan sonra meşrutiyeti koruyacağına dair *“vallahi, billahi, tallahi”* sözleriyle yemin etmiş ve büyük devletlerin elçilerini çağırarak bu hususta kararlı olduğunu bildireceğini söylemiştir.²⁷⁰

Cemâleddin Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in yeminlerini pazartesi günü dairede duyurdu. Bir gün sonra Bâb-ı Meşihât'a geldiği binanın çevresinde itibarlı bir

²⁶⁷ Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, s. 21-22.

²⁶⁸ Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, s. 23.

²⁶⁹ Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, s. 24.

²⁷⁰ Mehmed Said Paşa'nın *Hatıratı*, s. 678.

kalabalığın olduğunu görünce Kur'an-ı Kerimi yeşil örtüyle sarıp sağ eline almış ve yüksek bir yere çıkarak Sultan II. Abdülhamid'in buyruğunu anlatmıştır. Kendisi de bu sözlerinin doğruluğunu güçlendirmek için Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etmiştir.²⁷¹ Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, meşrutiyeti güçlendirmek için öncesinde ilan edilecek Hatt-ı Hümayûn'da, sadrazam ve şeyhülislamın padişah tarafından seçilmesi gibi harbiye ve bahriye nazırlıklarının seçimi padişahın yetkisi ile olması gerektiğine dair bir madde içerdiğini görünce çok kızdı. Bu durum üzerine orada bulunan meclis üyeleri ile görüşerek böyle bir şeyin padişahın iradesine ve Kanûn-ı Esâsiye aykırı olduğunu halkın ayaklanmasına sebep olacağını, acil olarak padişahla görüşerek düzelttireceğini söylemiştir.²⁷² Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, uzun süre görev yaptığı Meşihât makamından, Said Paşa ile aralarında yaşanan Kanûn-ı Esâsî sorunu ile istifa ettiğini bildiren dilekçeyi padişaha sunmuştur. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid Han, Şeyhülislam Cemâleddin Efendiyi saraya çağırıştır. Cemâleddin Efendiyi görünce “*Aman Şeyhülislam Efendi, Böyle günde beni nasıl yalnız bırakıyorsunuz! İstifanızı kabul etmem! Mektubunuzu yırtıp yok ettim*” diyerek şeyhülislamın boynundan öpmüştür. Şeyhülislam Cemâleddin Efendi gösterilen nezaket nedeniyle kalbi yumuşamış ve sultana; “*Velinimetim size ve vatanıma olan sadakat ve bağlılığım dolayısıyla, yetimlerle olan maruzatıma niçin inanılmıyor? Sizin ve devletin selameti uğrunda kudretim nispetinde harcadığım gayret ve çalışmalarım, evham ve garaz mahsulü olan riyakârca telkinlerle çürütülüyor, yok ediliyor*” diyerek bir sitemde bulunmuştur.²⁷³

Abdülhamid Han, Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin istifasını kabul etmemiş fakat Said Paşa'nın istifasını kabul etmiştir.²⁷⁴ Abdülhamid Han'ın yanında Cemâleddin Efendi'nin itibarı sadrazam değişikliğine neden olacak kadar büyük olduğu gözlemlenmiştir. Bu da Cemâleddin Efendi'nin makul bir siyaset ile Sultan Abdülhamid Han'ın her zaman güvenini kazanan bir devlet adamı olduğunu göstermiştir. Said Paşa'nın istifası ile kurulan Kâmil Paşa hükümeti ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti arasında anlaşmazlıklar cereyan etmiş ve bunun akabinde Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin istifasını isteyen bu konuda Sultan Abdülhamid'e baskı yapan bazı kişiler

²⁷¹ Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, s.188; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 261.

²⁷² Pakalın, Mehmed Zeki, *Son Başvekiller ve Sadrazamlar*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1948, c. 5, s.170.

²⁷³ Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, s. 31-33.

²⁷⁴ Pakalın, *Son Başvekiller ve sadrazamlar*, c. 5, s. 516.

olmuştur.²⁷⁵ Daha evvel bahsi geçtiği üzere Cemâleddin Efendi bir defa istifa etmiş fakat Sultan Abdülhamid Han tarafından kabul edilmemiştir. Cemâleddin Efendi hatıratında bu konudan şöyle bahseder; *“Meşrutiyetin elde edilmesi için önceden beri yayın yoluyla ya da konuşarak kamuoyunu uyarmaya çalışan aydın düşünceli kimselerin, Cemâleddin’i iktidarı kazandıktan sonra tuttuğu bu yola uygun görmeyenlerin muhalefet etmeye başlamaları, cemiyetin ise her ne surette olursa olsun bunların gücünü yok etmeye çalışması sonucu meşrutiyetle yönetilen uygar ülkelerde yürürlükte olan tartışma yöntemi, bizde başka bir renk alarak, bir rahmed olan ümmetin ihtilafı, toplumda bozuşmalara ve karışıklıklara dönüştü. Muhalefet yanlış olanların bazılarında aynı şekilde karşı koyma düşüncesiyle siyasi rakiplerini maddi bir güce dayanarak susturmak için ulemayı elde etme girişimlerinde bulundular. Oysa öteden beri dış ihtiraslarla karşı karşıya kalan bu devletin, içeride de sürekli karışıklara maruz kalmaya tahammülü olmadığı inancında bulunduğumu ve bundan dolayı huzur ve barışın korunması için bölücü hareketlere göz yummanın mümkün olmadığı düşüncesini taşıdığını bildiklerinden Şeyhülislamlıktan düşürülmeme yardımı olur umuduyla dersiam Efendilerin şikâyet dilekçelerini hoca ve öğrencilerden kimilerine mühürleterek Padişah’a, Sadrazam’a ve Meclis-i Mebûsan reisliğine arz ettirdiler. Akıllarınca kamuoyunu aleyhime çevirmek için garaz ve bozgunculuğa alet olan kimi gazetelerde yalan yanlış yazılar yayınlamaya kalktılar.”* Meşrutiyetin böyle bir duruma sokulması Cemâleddin Efendiyi oldukça rahatsız etmiş ve şeyhülislamlık makamından ayrılmak istemiştir. İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile Kâmil Paşa hükümeti arasındaki mücadeleyi fırsat bilip, Meclis-i Mebûsan’a davet edildiği gün istifasını Sultan Abdülhamid’e sunmuştur. Fakat Sultan Abdülhamid, Cemâleddin Efendi’nin istifasını kabul etmemiştir. Aynı günün gece yarısı Kâmil Paşa kabinesi düşmüş yerine Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi kurulmuştur. Bunun üzerine Cemâleddin Efendi ertesi gün saraya giderek Hüseyin Hilmi Paşa’nın hazırlamış olduğu Heyet-i Vükelâ listesi ile beraber sağlık sorunlarını gerekçe gösterdiği bir istifa dilekçesi hazırlayarak Sultan Abdülhamid’e bizzat sunmuş ve istifa etmekte ısrar etmiştir.²⁷⁶

Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Cemâleddin Efendi’nin istifasını bir şartla kabul edeceğini belirtmiştir. Kendisinin yerine şeyhülislam olacak kişileri söylemesini istemiş Cemâleddin Efendi de Yahya Raşit Efendiyi, Es’ad Efendiyi ve Ziyâeddin Efendiyi tavsiye etmiştir. Akabinde Cemâleddin Efendi 14 Şubat 1909 yılında istifa

²⁷⁵ Türkgeldi, *Görüp İstiklaklerim*, s. 24; Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, s.33.

²⁷⁶ Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, s. 39.

etmiştir.²⁷⁷ Osmanlı Devleti bir taraftan Trablusgarp Harbi, diğer taraftan Çanakkale Boğazı'nın takviyesi ve Rumeli'ndeki askerlerin Arnavutluk'taki sorunlarıyla uğraşırken Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'nın aniden istifa etmesi herkesçe hayretle karşılanmıştır. Bunun üzerine Said Paşa meclisten güvenoyu aldıktan sonra istifa etmiştir. Said Paşa'nın bu karışıklık içinde istifa etmesi padişahı çok zor bir durumda bırakmıştır. Said Paşa'nın bu ansızın istifasıyla beraber İttihat ve Terakkî Cemiyeti de iktidardan düşmüştür.²⁷⁸

Said Paşa'nın kabinesinin düşmesinden sonra mabeyin kâtiplerinden birisi Cemâleddin Efendi'nin evine gönderilmiş ve Saraya çağırılmıştır. Saraya gelen Cemâleddin Efendiye, Sultan V. Mehmed Reşad yeniden şeyhülislamlık makamına geçmesi teklifinde bulunmuştur. Fakat sağlık sebeplerini bahane ederek bu işten af istemiştir. Bunun üzerine padişah Cemâleddin Efendiye şunları söylemiştir; *“Sakin bir zamanda şerefli bir memuriyeti korumak için verilen yüksek bir maaş ile senelerce fetvâ hizmetinde bulunup da devletin böyle sıkışık ve gâileli bir zamanında yardım ümit ederek teklif ettiğimiz, bir hizmeti kabul etmemeniz şimdi maaşın az olması ile beraber mesuliyeti yüklenmekten kaçmanıza hamledilir ki buna hamiyetiniz kat'iiyen müsaade etmez kanaatindeyim.”* der. Cemâleddin Efendi, bu duyduğu sözleri üzerine, sadrazam Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve diğer ileri gelen devlet adamlarıyla görüşme yapmak için Sultan V. Mehmed Reşad'tan izin alarak ayrılmıştır. Cemâleddin Efendi, hatıralarında şeyhülislamlık vazifesini tekrar kabul etmesini şu şekilde açıklamaktadır: *“Devlet'i kurtarmak niyetiyle ortaya atılan İttihatçıların dört beş senelik çalışmaları esnasında, yukarda uzun uzadıya anlatıldığı veçhile yapmış oldukları ters işleri, fevkalâde tedbirlerle dahi düzeltebilecek kudretli kimselerin bulunamayışı, bir hizmet yapabilmemiz ümidi ile Padişah tarafından bizlere verilmesi arzu buyurulan bu işi, bu güne kadar bütün ecdadımızla nimetlerinden faydalanmakta olduğumuz bu devleti, Allah korusun yok olmağa sürüklenmekte olan şu karışık hâliyle ve kararsızlık içinde bırakıp Padişah'ı daha güç ve tehlikeli bir duruma düşürmek, din duygusu ve vatan sevgimizle bağdaşamayacağından, yeni açılacak Mebuslar Meclisi'nin ilk toplantısında hükümetin mevkii anlaşılacak ve kendi düşünceme göre, o zaman işten ayrılmak üzere, Allah'ın inayet ve yardımına sığınarak, zarurî olarak bu ağır yükü üzerime almağa karar verdim”.*²⁷⁹

²⁷⁷ Türkgeldi, *Görüp İstittiklerim*, s. 24.

²⁷⁸ Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıraları*, s. 80.

²⁷⁹ Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, s. 88-89.

Sultan V. Mehmed Reşad döneminde Cemâleddin Efendi, iki ayrı kabinede görev yapmıştır. Bu kabinelerden sırasıyla birisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa, diğeri de Kâmil Paşa kabinesidir. Cemâleddin Efendi, bu kabinede Ocak 1913 tarihine kadar şeyhülislamlık görevini yerine getirmiştir. Cemâleddin Efendi, 1913 yılındaki Bâb-ı Âli baskınından sonra Mısır'a gitmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra da ölene kadar bir daha İstanbul'a dönememiştir. Mısırdaki önce Abidin Sarayında yaşamış. Daha sonra kısa bir süre Fransa'ya gitmiş ve Mısır'a geri dönmüştür ve vefatına kadar Filistin'in Remle kasabası'nda oturmuştur. Cemâleddin Efendi, burada Ocak 1913'den Nisan 1919'a kadar yaşamıştır ve 1919 yılında Mısırdaki vefat etmiştir.²⁸⁰

2.2. Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin Siyasetle İlişkisi

Mehmed Ziyâeddin Efendi, II. Abdülhamid döneminin son şeyhülislamı olarak görev yapmış bir kişidir.²⁸¹ Şeyhülislam Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin devlet yönetimiyle en büyük siyasi ilişkisini Sultan II Abdülhamid'in Hâl fetvâsını imzalayarak gerçekleştirmiştir denilebilir. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi de hâl fetvâsı önemli rol oynamıştır. 31 Mart Vak'asının meydana gelmesi ve bu durum üzerine Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin istifa etmesi üzerine, hiçbir partinin üyesi olmayan, doğruluğu, tarafsız kişiliği ile ön plana çıkan ve herkesin güvenini kazanmış Hariciye Nâzırı Ahmed Tevfik Paşa'ya 14 Nisan 1909'da hükümeti kurma görevi verilmiştir.²⁸² Ahmed Tevfik Paşa hükümeti kurmak için Şeyhülislam Mehmed Ziyâeddin Efendi ile birlikte at üzerinde ve üzerlerinden kurşun mermileri geçerek Yıldız sarayındaki Bâb-ı Âli'ye geldiler. II. Abdülhamid Han Ahmed Tevfik Paşa'yı sadrazam ve Ziyâeddin Efendi'yi de şeyhülislam olarak görevlendirmiş ve bu yeni hükümetten şeriatın ve Kanûn-ı Esâsî'nin korunmasını ve bu konuda gereken hassasiyetin gösterilmesi hususunda gayret gösterilmesini istemiştir. Abdülhamid Han Harbiye ve Bahriye nazırlarının kendisi tarafından belirlenmesi için başkâtip Cevad aracılığıyla Tevfik Paşaya iletilmesini istemiştir. Tevfik Paşa'da böyle bir madde yazılır ise sadâreti kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Abdülhamid Han bu isteğinden vazgeçtiğini bildirmiştir.²⁸³

²⁸⁰ Cemal Paşa, *Hatırat (1913-1922)*, s. 53.

²⁸¹ Altunsoy, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 223.

²⁸² Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 373; Beydilli, Kemal, "Ahmet Tevfik Paşa", *DİA*, İstanbul 1989, s.139-140.

²⁸³ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 31-32; İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 3, s. 1708-1709.

Şeyhülislam Mehmed Ziyâeddin Efendi ve Mabeyn Kâtibi Ali Cevad Bey, 31 Mart vak'asının yaşandığı sırada vakaya karışan halk ve askerlerin arasına girerek olayların yatıştırılmasında ve bastırılmasında büyük rol oynadılar.²⁸⁴ Hareket ordusu Yeşilköy'de bulunduğu zaman eski sadrazam Sait Paşa ve milletvekillerinden bir kısmı 22 Nisan 1909 Perşembe günü “*Meclis-i Umumi Milli*” adı altında gizli bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda hareket ordusu lehine bir beyanname yayınladılar. Ayrıca bu toplantıda Sultan Abdülhamid Han'ın hâl edilmesine karar verdiler.²⁸⁵ Meclis-i Umûmi azaları 26 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'a döndüler ve bir gün sonra Ayasofya'daki Meclis-i Mebûsan'da toplandılar. Meclisi başkanlığını Said Paşa yaptığı toplantıda, Meclis kürsüsüne Gazi Muhtar Paşa çıkararak padişah II. Abdülhamid'in değişmesi ve yerine Veliâht Mehmed Reşad'ın getirilmesi gerektiğini bildiren bir konuşma yaptı. Bu konuda Hüseyin Paşa, Şeyhülislam Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin fikrini beyan etmemesi üzerine kızarak “*Cemâleddin Efendinin yerine Şeyhülislam bulamadık*” diye serzenişte bulunmuştur.²⁸⁶ Akabinde Şeyhülislam Mehmed Ziyâeddin Efendi ile fetvâ Emîni Hacı Nûri Efendi meclise çağrıldı. Fetvâ Emîni Hacı Nûri Efendi bu fetvâya karşı çıkmış ve bu fetvânın itasının kendisine ait olmadığını şeyhülislama ait olduğunu söyleyerek imzalamadı. Ayrıca Fetvâ Emîni kendisinin yalnızca müsveddesini yazdığını şeyhülislamın imza etmesi gerektiğini ve kendisinin de Fetvâ Emînliği görevinden fetvâdan önce istifa ettiğini söyledi. II. Meşrutiyetin ilanının akabinde yapılan seçimlerde meclise Antalya milletvekili olarak giren Elmalılı Hamdi Yazır, Fetvâ Emîni Hacı Nûri Efendiye ikna etti ve hal fetvâsının müsveddesini yazdırdı. Elmalılı Hamdi bu konudaki düşüncesini; “*Bir ferd-i müslim size Fetvâ emîni sıfatıyla değil, memleketin ulemây-ı meşhuresinden bir zat sıfatıyla müracaat edip te bunun caiz olup olmadığını sorarsa cevab vermeğe şer'an mecbursunuz.*” şeklinde ifade etti.²⁸⁷

Şeyhülislam Mehmed Ziyâeddin Efendi, padişaha istinat edilen, 31 Mart Vak'asına sebep olmak, dini kitapları tahrif etmek ve yakmak, devlet hazinesini israf etmek gibi suçlar ile hazırlanan hâl fetvâsını imzalamaktan çekindi ve hastalığını bahane ederek meclise gitmek istemedi. Talat Paşa, Ziyâeddin Efendiye meclise gitmemesinin sebebini sormuş, Ziyâeddin Efendi de “*hastayım, idrarımı tutamıyorum*” demiştir. Bunun üzerine Talat Paşa'da “*Efendi iş bu hale geldikten sonra donuna da*

²⁸⁴ Özcan, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumsallaşmasının Tarihçesi*, s. 490.

²⁸⁵ Şimşirgil, Ahmet, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 207; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s.375

²⁸⁶ *Cemaleddin Efendi Siyasi Hatıratı*, s.13;

²⁸⁷ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s.42-43

*işesen ben seni zorla alıp götürceğim” dedi ve Ziyâeddin Efendi’yi tehdit edip zorla meclise götürdü. Hâl fetvâsını imzalamak istemeyen Ziyâeddin Efendiye, Mustafa Asım Efendi kulağına eğilerek imzalamadığı takdirde Padişahın öldürüleceğini söylemesi üzerine şeyhülislam Ziyâeddin Efendi imzalamak zorunda kalmıştır.*²⁸⁸

Sultan Abdülhamid’in hal fetvâsı meclise getirildi, bazı kaynaklara göre Sait Paşa, bazı kaynaklara göre de Elmalılı Hamdi Yazır tarafından meclis kürsüsünden okuduğu belirtilmiştir.²⁸⁹ Hâl fetvâsı mecliste okunduğu sırada meclisteki çoğunluk ayağa kalkarak hâli, hâli! Diye bağışdılar. Verilen bu Karar Meclis-i Umûmî-yi Milli de kabul edilmiştir. Said Paşa, mecliste bu karara karşı olanların ayağa kalkmasını istemiş fakat bu kişiler herhangi bir baskıya maruz kalacakları düşüncesiyle ayağa kalkmamışlardır.²⁹⁰ Sultan Abdülhamid Han tahttan indirilme kararına Rum mebuslardan Yorgi Yadis Efendi karşı çıkarak, “*Yapmayın, yazıktır, günahdır.... Kendisi feragat etsin bu adamı çok ararsınız*” demiştir.²⁹¹ Said Paşa hâl’i mecliste okuduğunda ayağa kalkmayanlara sert bir tavır gösterince onlar kalkmışlar, ayağa kalkmayanlara da “*Efendim birazda bu tarafa baksanız!*” demiştir.²⁹² Hal Fetvâsının verildiği günden bir gün sonra Ayastafonostaki(Yeşilköydeki) konakta Said Paşa, Ahmed Rıza Bey ve Ziyâeddin Efendi’nin de bulunduğu bir sırada sultan Abdülhamid Yıldız sarayından alınarak Selanik’teki Alatini Köşküne götürüldüğü haberi verilmiştir. Ali Fuat Türkgeldi eserinde “*bu haber üzerine Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi’nin benzinin kül gibi olduğunu, verdiği hâl fetvâsından çok pişman olduğunu*” anlatmıştır.²⁹³

2.3. Pirizâde Mehmed Sâhib Molla Efendi’nin Siyasetle İlişkisi

Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi, Ziyâeddin Efendi’den sonra şeyhülislamlık yapmış ve II. Abdülhamid’in tahtan indirilmesine karşı çıkmış ve meşrutiyetin dine uygun olduğunu savunmuştur. 31 Mart Vak’asından sonra II. Abdülhamid Han’ın tahtan indirilip yerine V. Mehmed Reşad’ın tahta çıkarılmasının akabinde Osmanlı’nın en karışık döneminde Ahmed Tevfik Paşa’nın görevinden ayrılmasıyla birlikte Hüseyin

²⁸⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 224-225; Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 41-42.

²⁸⁹ Kozan, Ali, *Bir Türk İslam mütefekkeri; Elmalılı Hamdi Yazır*, TTK Yayınları, Ankara 2014, c.3, s. 378.

²⁹⁰ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 768.

²⁹¹ Akpınar, Hakan, *Sultan II. Abdülhamid ve Bir Devrin Hikâyesi*, Mola Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2017, s. 267.

²⁹² Şimşirgil, Ahmet, *Osmanlı Tarihi Kayı-X II. Abdülhamid Han*, s. 224.

²⁹³ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 42.

Hilmi Paşa ikinci defa sadrazamlık makamına getirildi.²⁹⁴ Hüseyin Hilmi Paşanın kurduğu kabineden sonra Mehmed Sâhib Molla Efendi şeyhülislam olarak görevlendirildi.²⁹⁵

Pirizâde Sâhib Efendi, Anadolu kazaskerliği görevinde bulunduğu sıralarda Abdülhamid Han şüphelenmiş ve şüpheli bir kişi olarak görmüştür. Bunun sebebi iddialara göre Sahip Efendi, Paşabahçe’de bulunan köşkünü Mısır büyük vezîrine satması ve aldığı parayı padişah aleyhine kurulan komiteye vermesi olarak düşünülmektedir.²⁹⁶ Bununla birlikte İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyelerini bu köşkte misafir etmesi ve Rumeli’nde meydana gelen hadiseleri tertip edenlerin köşkte bulunduğu ile ilgili istihbaratın Abdülhamid Han’a gitmesi üzerine Çerkez Mehmed Bey tarafından köşk arandı. Yapılan bu aramada hiçbir delil bulunamamış fakat buna rağmen Abdülhamid Han Sâhib Efendi’nin rütbesinin düşürülmesini ve Halep’e sürgün gönderilmesini istemişse de Mehmed Ferit Paşa’nın ricası üzerine vazgeçmiştir.²⁹⁷

Tahsin Paşa hatıralarında, Abdülhamid han tahtan indirilince Çırağan sarayı boşaltıldı ve Ahmed Rıza Bey, Hüseyin Hilmi Paşa’ya Meclis-i Mebûsan’ı Çırağan sarayına taşımayı teklif etti. Bu konuşmalara şahit olan Sâhib Molla Efendi bu düşüncelerine karşı çıkmış ve münakaşa etmiştir. Masaya yumruğunu vurarak “*Bir takım... oraya el atacaklar; olmaz Efendiler olmaz, korkuyorsanız benim üzerime atın...*” İtirazlara çok sert cevap veriyor ve müdafaa ediyordu. En son “*bunu da halledersek nereye oturacağız*” demesine rağmen bu olayı engelleyememiş ve Meclis-i Mebûsan Çırağan sarayına taşınmıştır. Lütfü Simavi “*Sultan Mehmed Reşad Han ve Halifenin sarayında gördüklerim*” adlı eserinde Mebûsan Reisi Ahmed Rıza Bey bu teklifi Sultan Mehmed Reşad’a iletmış fakat Sultan Mehmed Reşad istişare yaparak bir karar vereceğini söylemesine rağmen ertesi gün gazetelerde Çırağan sarayının Meclis-i Milliye’ye verildiği duyurulmuştur. Akabinde tamirâtı yapılan sarayın elektrik tesisatından çıkan bir yangın üzerine saray kullanılamaz hale gelmiştir.²⁹⁸

31 Mart Vak’asının sonrasında hareket ordusu kumandanlığı meclise bir mazbata sunmuş, 31 Mart Vak’asına karışanların ortaya çıkarılması ve yargılanmasına dair bilgiler istenmiştir. Gönderilen mazbata mecliste okununca kimse sesini

²⁹⁴ Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 18, s. 550; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 159.

²⁹⁵ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 227; Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 46; İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 3, s.1671.

²⁹⁶ *Meskenet Mazeret teşkil eder mi*, s. 48

²⁹⁷ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 227.

²⁹⁸ İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1672-1768; Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 47.

çıkarmamıştır. En sonunda sadrazam, Harbiye nazırı Salih Paşa'ya “*ne buyurursunuz?*” diye sorar, Salih Paşa'da “*asla caiz olmaz*” söyledi. Salih Paşa'nın bu cevabından cesaret alan Şeyhülislam Sâhib Bey, yumruğunu masaya vurarak “*Altı yüz senelik Osmanlı Devleti'nde böyle bir durum asla görülmemiş, böyle bir mazbatanın yazılması ve okunması doğru değildir teessüf ederim*” demiştir. Bunun üzerine Ferit Paşa, Sâhib Molla Efendiye Millet Meclisinde “*istifa mı, hâl mi diye oylamaya sunulduğunda hâl, hâl diye bağırın siz değil misiniz dedi*”.²⁹⁹

Sâhib Molla Efendi, Sultan Abdülhamid Han'ın 31 Mart Vak'asından dolayı yargılanmak istenmesine karşı çıktığı gibi Millet meclisinin Çırağan sarayına taşınmasına da karış çıkmıştır. Ekrem Reşad Bey, Sâhib Molla Efendi ile ilgili bir hatırasında, Sultan Abdülhamid Han'ın saltanatının ilk yıllarında çıkan Rus savaşında İstanbul'a gelen muhacirlerin yerleştirilmesi için Sâhib Molla'nın da üyesi olduğu bir komisyon, herkesin ekonomik gücüne göre soğukta kalan muhacirleri evlere yerleştiriyorlardı. Böyle ağır şartlar altında fakir fukaralarda muhacirlere merhamet ettikleri halde Mahmut Nedim Paşa kabul etmemiş ve komisyonu evden kovmuştur. Bu duruma kızanlar olmasına rağmen Mahmut Nedim Paşa'nın mevkiinden dolayı kimse ses çıkarmamıştır. Sâhib Molla Efendi büyük bir cesaretle “*devletin, milletin başına bu felaketi getiren Mahmut Nedim paşadır, sebebi odur gidin konağının kapısını kırın muhacirleri yerleştirin*” der. Manyasızâde Reşit Bey bu emri alınca konağa gidip, kapıyı kırıp muhacirleri yerleştirmiştir. Sâhib Molla Efendi Şeyhülislam olmadan önceki görevinde Şeyhülislam Üryanizade Es'ad Efendi, Sâhib Molla Efendiyi yanına çağırır ve Edirne'ye atamasının yapıldığını söyler. Sâhib Molla Efendi mazeretinden dolayı oraya gidemeyeceğini söyleyince şeyhülislam ile aralarında tartışma çıkar. Bunun üzerine Sâhib Molla Efendi “*Memuriyeti kabul ettim, fakat hürriyetime de malik olduğum cihetle şimdi kabul ettiğim o görevden istifa ediyorum der.*”³⁰⁰

2.4. Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Siyasetle İlişkisi

Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi, II. Abdülhamid zamanından itibaren kendisine verilen ilmi ve dini görevleri hakkıyla yapmış olmasından dolayı Meşihât makamına liyakat kesp etmiştir. Bununla birlikte II. Meşrutiyeti ilan eden İttihat ve Terakkî Cemiyetinin ileri gelenlerinin de dikkatini çekmiştir. Hüseyin Hüsnü Efendi, Padişah V. Mehmed Reşad zamanında sadrazam İbrâhim Hakkı Paşa'nın kurduğu

²⁹⁹Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 48.

³⁰⁰İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1672-1768; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 47.

hükümette Mahkeme-yi Evkâf Hümâyûn kadılığında bulunduğu sırada 12 Ocak 1910 tarihinde şeyhülislamlığa getirilmiştir.³⁰¹

Padişah Mehmed Reşad, Hatt-ı Hümâyûn sûretinde Hüseyin Hilmi Paşa yerine vezir olarak atanan Hakkı Paşa'ya Meşihât makamına, bilgisi ve kişiliği ile öne çıkan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin şeyhülislam olarak atanması gerektiğini ve bu atamanın devlet kanun ve kaidelerine uygun olduğunu açıklayarak, memleketin maddi ve manevi gelişmesinde katkısı olacağını belirtmiştir. Akabinde oluşturacağı kabinede Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi'nin de olacağından emin olduğunu belirtmiştir. Lütfü Simavi Bey'in hatıratında *“istifaya mecbur edilen bir Şeyhülislam”* adı altında şunlar yazılmaktadır. *“Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi dâhil olduğu kabine aleyhinde muhalif milletvekiline müttefikan tahrikâtta bulunduğu Sarây-ı Hümâyûna celp olunarak istifaya mecbur edildi.”* Ertesi gün Takvîm-i Vekâyî'ye sağlık sebeplerinden dolayı Hüseyin Hüsnü Efendinin yerine Mûsâ Kâzım Efendi Makam-ı Meşihâta ataması yapılmıştır. Lütfü Simavi Bey Hüsnü Efendinin Sağlık sorunları sebebiyle değil şeyhülisamlık görevinden istifa ettirildiğini yazmaktadır.³⁰²

2.5. Mûsâ Kâzım Efendi'nin Siyasetle İlişkisi

Mûsâ Kâzım Efendi, II. Meşrutiyet döneminde en uzun süre şeyhülisamlık görevi yapmış bir kişidir. Mûsâ Kâzım Efendi, Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi'nin istifa ettirilmesi üzerine Hakkı Paşa hükümetinde şeyhülisamlık görevine getirildi.³⁰³

Mûsâ Kâzım Efendi'nin, İttihat ve Terakkî Cemiyetine bağlılığından dolayı Meclis-i A'yân üyeliğinden, cemiyet tarafından Meşihât makamına getirildi. Hakkında çıkartılan masonluk ve farmasonluk iddialarına rağmen Hüseyin Hüsnü Efendiden sonra şeyhülislamlığa getirilmesi şikâyetlere ve dedikodulara neden olmuştur.³⁰⁴ Mabeyin başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi'nin *“Görüp İştittiklerim”* adlı eserinde Sultan Reşad'ın Mûsâ Kâzım'ın farmason olduğuna dair saraya birden fazla istihbarat geldiğini söyleyerek bu yüzden onun şeyhülislam olamayacağını belirtmiştir. Sultan, Mûsâ Kâzım Efendi hakkında olumsuz bilgilerin geldiğini belirtmesine rağmen atamasını

³⁰¹Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 159-160; Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 120.

³⁰²Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 557.

³⁰³Altunsu, *Osmanlı Şeyhülisamları*, s. 234.

³⁰⁴Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 160; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülisamları*, s. 234.

yapmak zorunda bırakılmıştır. Kazım Efendi, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin baskısıyla uzun süre şeyhülislamlık makamında kalmıştır.³⁰⁵

Mûsâ Kâzım Efendi, 14 Kasım 1911 tarihinde yayımladığı bir beyannamede kendisi hakkındaki suçlamalara şiddetle karşı çıkmıştır.³⁰⁶ Bu beyannamede kendisi hakkında iddia edilen suçlamalar hakkında kendisini şu şekilde savunmuştur; *“Binaenaleyh, İslam dinine muhalif bana istinat olunan bir mezhep veya mesleği Kemal-i şiddetle reddeder ve memleketin selâmeti ve diyanetin sıyânati namına, bu gibi aldatmalara asla ehemmiyet vermemelerini ve o gibi bâtılları bütün kalpleriyle, lisanlarıyla reddetmelerini bütün İslam ümmetine tavsiye eyler ve bu beyânnameyi neşirden maksad mevkii muhafaza olmayıp hem bütün halkı duçar oldukları yanlış düşünceden hem de gerek bu âcizlerin yerine gelecek zâtı ve gerek sair mevkii iktidarda bulunarak devlet büyüklerine istinat olunacak bu gibi merdûd ve menfûr sözlere asla kulak asılmasının kati surette lüzûmunu, çünkü selamet-i din ve dünyanın ancak bu noktada bulunduğu hâlisâne ihtar eylerim.”*³⁰⁷

Mûsâ Kâzım Efendi, bu beyannameyi şahsına karşı yapılan suçlamalara cevap vermek için zorunlu olarak yazdığını, şahsına istinat edilen İslam karşıtı olan bir düşünce ve mesleği reddettiğini, beyannamesinde şeyhülislamlık makamını korumak amacıyla yazmadığını yanlış düşünceler, çeşitli dedikodular ve kötü sözlere itibar edilmemesi amacıyla yazdığını söylemektedir.³⁰⁸ Mûsâ Kâzım Efendinin bütün vakıfları bir çatı altında toplayarak Meşihâta bağlamak gibi önemli bir projesinin olmasından dolayı bundan zarar görecektir olan bir kısım insanların bu iftiraya başvurdıkları söylenebilir.³⁰⁹

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Mûsâ Kâzım Efendiyi şeyhülislamlık makamında tutma kararlılığı üzerine İbrâhim Hakkı Efendi 29 Eylül 1911 tarihinde istifa etmiş ve bunun akabinde kabine değişikliği yapılmıştır. Daha sonra Said Paşa hükümetinin kurulmasıyla Mûsâ Kâzım Efendi 30 Eylül 1911 tarihinde tekrar şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Said Paşa hükümetinin istifa etmesi üzerine Mûsâ Kâzım Efendi şeyhülislamlık görevinden istifa etmiştir. Mûsâ Kâzım Efendi sırasıyla 8

³⁰⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 160.

³⁰⁶ *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 223.

³⁰⁷ *Hatıralar vesikalar, resimlerle Yakın tarihimiz*, S.3, İstanbul 1962, s.94.

³⁰⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 234; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 120.

³⁰⁹ Koca, *Osmanlılar'da Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvâhane*, s. 53.

Mayıs 1916 yılında sadrazam Hilmi Paşa hükümetinde, 4 Şubat 1917 yılında Talat Paşa hükümetinde şeyhülislamlık görevini yapmıştır.³¹⁰

Mûsâ Kâzım Efendinin siyasi kimliği II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile ön plana çıkmış ve birlikte anılır olmuştur. Mûsâ Kâzım Efendi, “*İttihat ve Terakkî Cemiyetinin, Abdülhamid Han’ın yönetimdeki baskıyı kaldırarak, İslamiyet’in Meşveret usulü demek olan meşrutiyetin temellerini atmak ve İslami düşünceyi aslına çevirmek için uğraşan bir grup*” olduğunu ifade etmiştir. Mûsâ Kâzım Efendi, Abdülhamid Han’ı İslam karşıtı bir yönetim tarzı uygulamakla suçlamış ve onun karşısında yer almıştır. Abdülhamid Han karşıtlığı ülemâ kesiminin önemli bir kısmında görülmüştür. Mûsâ Kâzım Efendi ile Ahmed Midhat Efendi müşterek *Kur’an Felsefesi* adlı bir eser yazmış, bu eser İslamiyet’i Cumhuriyet tarzında gösterdiği için padişah II. Abdülhamid Han’ın iradesi ile basımı yasaklanmıştır.³¹¹

Tahsin Paşa hatıratında anlattığına göre, II. Abdülhamid Han’a Mûsâ Kâzım Efendi, Kalender Hasan Efendi ve tekke şeyhi ile beraber Cemâleddin Efendi’nin köşkünde padişah aleyhinde tartışmalar yapıldığı bilgisi geldi. Bu bilgi üzerine padişah Mûsâ Kâzım Efendi’yi saraya çağırmış, akabinde bu haberin asılsız olduğu ortaya çıkınca Mûsâ Kâzım Efendi serbest bırakılmıştır.³¹² Mûsâ Kâzım Efendi 1908 yılında Meclis-i A’yân üyesi olmak için adaylığını koymuştur. Fakat bazı engellemelere takıldığından dolayı, seçilmek için gerekli oy sayısına ulaşamamıştır. Buna rağmen İttihat ve Terakkî Cemiyeti Mûsâ Kâzım Efendi’yi Meclis-i A’yân üyeliğine getirmeyi sağlamıştır.³¹³ Meşrutiyetin ilanının hemen akabinde Mûsâ Kâzım Efendi 24 Temmuz 1908 tarihinde yayımladığı *İslam’da Usul-ü Meşveret ve Hürriyet* adlı eserinde “*İnsaniyet ve medeniyetin üssul esasını oluşturan meşveret usulü, müsavat, hürriyet ve adalet gibi meziyetlerin bütün insanlara verilmiş bir meşru hak olduğundan bahseder*”. Şurayı Ümmet hakkındaki görüşlerini de İslam’ın Nokta-i Nazarı adlı makalesinde anlatmıştır.³¹⁴

I. Dünya savaşı’da Hükümeti kurma görevi Damat Ferit Paşa’ya verildi. Damat Ferit Paşa hükümeti kurduktan hemen sonra İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin ileri gelenlerini tutuklattı. Mûsâ Kâzım Efendi, Said Halim Paşa ve arkadaşları Bekir Ağa

³¹⁰ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 161.

³¹¹ Gürer, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kazı Efendi*, s. 78.

³¹² Tahsin Paşa, *II. Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, s. 41.

³¹³ Gürer, *Gelenekle Modernite arasında bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kazım Efendi*, s. 84.

³¹⁴ Musa Kâzım Efendi’nin Meclis-i A’yân’daki İttihat ve Terakki yanlısı faaliyetleri için Bkz. Gürer, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kazı Efendi*, s. 83-86.

bölüğüne³¹⁵ hapsedildi.³¹⁶ Mûsâ Kâzım Efendi Divan-ı Harbi Örfide 13 Temmuz 1919 tarihinde yargılanarak On beş yıl kürek cezasına çarptırıldı.³¹⁷ Ali Fuat Türkgeldi, eserinde Sultan Vahdeddin'e Mûsâ Kâzım Efendi ile alakalı on beş yıl kürek cezası verilmesi ile ilgili bir kararname geldiğinde, Padişah bu cezayı ağır bularak üç sene sürgün cezasına çevirdiğinden bahsetmektedir. Mûsâ Kâzım Efendiyle birlikte yargılananlardan bir kısmı Malta'ya sürgüne gönderildikleri halde kendisi ve birkaç tanınmış kişiler bir süre İstanbul'da bekletildi.³¹⁸

Mûsâ Kâzım Efendi, hapsedileceği kararını öğrenince, onun verdiği üzüntü ile rahatsızlandı ve rahatsızlığının artması üzerine hastaneye yatırıldı. O dönemde dış işleri müsteşarlığında bulunan Galip Kemal Söylemezoğlu hatıratında Mûsâ Kâzım Efendi hakkında şu şekilde bahseder. “Bir gün Ferid Paşa beni çağırdı. *Vükelâ-yı sabıkadan Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi ile a'yân reis-i sabıkı Rıfat Bey ve Karasu Efendi ziyadece hasta olduklarından, hastaneye nakillerini talep ediyorlar. İngiliz fevkalade komiserliğine gidiniz de bu zevatın iddia ve taleplerinin muhik olup olmadığını anlamak üzere bulundukları mahalde muhtelit bir heyet-i tıbbiye tarafından muayene-i sıhhiyelerinin icrasıyla neticesinin ba-rapor bana bildirilmesini tarafımdan rica ediniz demişti. Tabii hemen General Didri görerek Sadrazam Paşa'nın arzusunu tebliğ ettim. Ertesi gün İngiliz, Fransız ve İtalyan tebaasından mürekkep bir heyet, tevkifhaneyi ve mevkufini ziyaret ve muayene edip, tercümesini atıye derç ettiğim şayan-i dikkat ve idaremi için mucib-i âr ve cehalet raporu vermişler ve hastalar da hastaneye nakledilmişlerdi*”.³¹⁹

Bu rapor üzerine Mûsâ Kâzım Efendi hastaneye nakli yapılarak tedavi edilir. Yapılan mahkeme sonucunda kürek cezası sürgün cezasına çevrilir ve Edirne'ye sürgüne gönderilir. 1857'de Osmanlı ceza kanunu gereğince kürek cezası; hapisanelerde mahkûmun ayaklarına demir bağlanır ve zor işlerde çalıştırılarak uygulanırdı. Ali Fuat Türkgeldi, Mûsâ Kâzım Efendi'nin mahkeme sürecini şu şekilde

³¹⁵Günümüzde, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin kullandığı bu bina Osmanlı döneminde önce Seraskerlik, sonra da Harbiye Nezareti'nin içinde cezaevi olarak kullanılmıştır. Binanın resmî adı İstanbul Muhafız Dairesi'dir. Bkz. <https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/bekir-aga-bolugu> (Erişim Tarihi: 05.03.2022)

³¹⁶Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 236.

³¹⁷Osmanlı Devleti'nde kürek cezası, en ağır cezalardan daha ağır bir ceza olarak kabul görmüştür. Hatta Reaya da bu cezanın şiddetinin çok yüksek olduğunu ve bu cezaya mahkûm olan bir kişinin artık sonunun ölüm olduğunu dahi iddia etmiştir. Bkz. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/227/tur> (Erişim Tarihi: 06.03.2022)

³¹⁸Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 247-248; Gürer, *Gelenekle Modernite arasında bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kazım Efendi*, s. 154.

³¹⁹Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c.12, s. 89.

anlatır; “Şeyhülislam Mustafa Kazım Efendinin On beş sene kürek cezasına mahkûmiyeti hakkında bir kararname geldi. Zat-ı şahane bu cezayı ağır görerek benim fikrimi sordu. Bende alelade bir Rum ve Ermeni papazını hapsi hükümetçe bir mesel-i mühimme addedildiği halde iki defa Meşihât-ı İslam’iyeyi ihraz etmiş efadıl-ı ulemadan bir zat divan-ı harpçe on beş sene Kürek cezasına mahkûm edilmesi memleketçe hüsnü tesir hâsıl etmeyeceğinden kanunen haiz oldukları salahiyetin istimali ile cezasının af veya tahfifi veyahut a’yân reisi Mustafa Asım ve reis vekili Abdurrahman Şeref Efendilerin celbiyle bir kerede onlarla istişare buyurulması muvafık olacağını arz ettim. Çünkü Asım Efendi, Mûsâ Kâzı Efendinin talebesinden Abdurrahman Efendi de senelerden beri a’yândan arkadaşları olduğundan kendilerinden şefa’at me’mul ediyordum. Zat-ı şahane bunları ayrı ayrı celp ile evrakı okuttu. Asım Efendi cezasının tahfifi yolunda idare-i kelam ettiyse de fakat bundan sonra o adamı aramızda görmeye tahammül edemeyiz diyerek hakk-ı talime riayet göstermedi. Abdurrahman Efendi ise işi mulatafaya dökerek Mûsâ Kâzım Efendi tekâliften sakit addolunacak bir adamdır; sarığını boynuna dolayıp hocam sen artık memleketinde otur demeli dedi. Velhasıl ikisi de ümit ettiğim derecede müzaherette bulunmadı” dedi.³²⁰

Mûsâ Kâzım Efendi’nin, Edirne’de sürgünde bulunduğu sırada hastalığı giderek arttı. Bunun üzerine sadarete bulunan Ali Rıza Efendiye bir telgraf çekti ve Edirne’nin havasının çok sert olduğunu, giderek yatalak bir hale geldiğini, bu konunun bir çaresine bakılması ve padişah’tan af talebinde bulunmasını istedi. Ali Rıza Paşa’da “Ah hocam, sen böyle başından büyük işlere ne karışırsın” diyerek padişahla görüşeceğini söylemiş fakat bir sonuç hâsıl olmamış ve Mûsâ Kâzım Efendi bir süre sonra vefat etmiştir.³²¹

2.6. Abdurrahman Nesîb Efendi’nin Siyasetle İlişkisi

Abdurrahman Nesîb Efendi, Mûsâ Kâzım Efendi’nin şeyhülislamlık vazifesinden ayrılması üzerine 31.12.1911 tarihinde Said Paşa’nın dokuzuncu hükümetinde şeyhülislam olarak vazifelendirildi.³²²

Lütfi Simavi’nin hatıratında Abdurrahman Nesîb Efendi ile ilgili olarak şöyle bir bilgiye rastlanmıştır; “Zatı şahane sultan Reşad bir gün Cuma selamlığında Şeyhülislam Abdurrahman Nesîb Efendiye Trablusgarp’a dair yeni bir gelişmenin olup olmadığını

³²⁰Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 249.

³²¹Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 249.

³²²Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 239.

sorması üzerine Şeyhülislam Efendi resmen bir haber olmasa da gayet iyi bir rüya gördüğünü ve yakında İtalyanları bir an önce denize dökceğimizi cevaben arz etti.”

“Saraya avdetimizde, şevket meab Efendi müşarun ileyhin sözlerini tekrar buyurduklarında Şeyhülislam Efendinin siyasi mevkiinden habersiz olduğunu ve rüya ve dua ile iş görülmediğini arz etti”. Bunun üzerine hiç cevap vermeden dairelerine çekildiler.³²³

Abdurrahman Nesîb Efendi, başta vali vekilliği olmak üzere devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunmuş ve Said Paşa hükümetinde kısa süreli şeyhülislam olarak kabinede yer almıştır. Genel olarak bakıldığında onun bu süreler içerisinde siyasi yönü öne çıkan icraatlarına rastlanmamıştır.³²⁴

2.7. Mehmed Es’ad Efendi’nin Siyasetle İlişkisi

Şeyhülislamların seçimleri ve tayinleri saltanata ait olmasına rağmen seçim konusunda Padişah ile sadrazam arasında ihtilaf yaşanmıştır. Sultan Mehmed Reşad, Cemâleddin Efendi’nin şeyhülislam olmasını istediği halde, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa Cemâleddin Efendi’nin aralarında bulunmasını istemediğini belirterek Şerif Ali Haydar Bey’in şeyhülislam olmasını teklif etmiştir. Sultan Reşad ise adı geçen bu kişiyi istemediği için bir türlü sadrazamla bu konuda anlaşamamıştır.³²⁵

Ali Fuat Türkgeldi, yaşanan bu hadiseyi eserinde şu şekilde anlatmaktadır; aralarındaki münakaşayı kısa kesmek için “*‘Ali Haydar Bey Tarik-i ilmiyeden olmayıp rütbe-i bala ricalinden olduğundan Meşihât’a tayini nasıl olur*” dedim. Ali Fuat beyin bu konuşması üzerine şeyhülislam’ın tayini bir gün sonraya kalmıştır. Mahmut Şevki Paşa ertesi gün saraya Heyet-i Vükelâ listesini getirmiş, Makam-ı Meşihât’a Mehmed Es’ad Efendi’yi tayin ettirmiştir. Bunun üzerine Mehmed Es’ad Efendi, Mahmut Şevket Paşa’nın kurduğu hükumette şeyhülislam olarak 24 Ocak 1913 tarihinde atanmıştır.³²⁶

Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran 1913 tarihinde suikastta uğramış olup vefat etmesi üzerine Mehmed Es’ad Efendinin 4 ay 18 gün süren ilk meşihât görevi sona ermiştir. Mahmut Şevket Paşa’nın suikastının olduğu gün Şeyhülislam Es’ad Efendi ile Adliye Nâzırı İbrâhim Bey saraya gelip padişahın huzuruna çıkmışlar ve sadâret makamının boş kalmayacağını Heyet-i Vükelâ’ya hazırlanan mazbatayı padişaha takdim

³²³Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c.1, s. 46.

³²⁴Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 240.

³²⁵Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 242; İnâl, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s. 1877.

³²⁶Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 90-92.

ederek sadâret'e Said Halim Paşa'nın atanmasını arz etmiştir. Padişahın arzusu ise Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadarete getirmektir, fakat Viyana'dan dönünceye kadar sadâret makamının boş kalmaması için Said Halim Paşanın hükümet kurmasını onaylamıştır. Kurulan Said Halim Paşa hükümetinde Mehmed Es'ad Efendi ikinci defa şeyhülislamlık makamına gelmiştir.³²⁷

Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi I. Dünya savaşı çıkmadan şeyhülislamlık görevinden 18 Mart 1911 tarihinde istifa ederek ayrılmıştır. Meşihât makamında kalma suresi toplamda 1 yıl 1 ay 21 gün sürmüştür. Ali Ulvi Kurucu "*Hatıralar*" adlı eserinde Mustafa Sabri Efendi'nin Mehmed Es'ad Efendi ile ilgili bir hatırasını şu şekilde anlatır; "*Mustafa Sabri Efendi, Es'ad Efendiye derki, Efendi hazretleri niçin şeyhülislamlığa talip olmuyorsunuz. İlminiz var, dünyayı da bizden daha iyi biliyorsunuz. Bakınız bendeniz de ilmiye mesleğinden olmama rağmen, mebus olup memlekete hizmet etmeye çalıştım diye sormuş. Es'ad Efendi de müstakar bir vazife değil Efendim... diye karşılık verir*". Bu konuşmalardan sonra Mustafa Sabri Efendi bir hayli ne demek istediğini düşünmüş: Acaba "*ortalık karışık, siyaset işe çok karışıyor; o ilmi makamda hakkıyla hizmet etmek zor.*" mu demek istemiş, yoksa "*ben rahat etmek isterim, endişe, üzüntü istemem, vaktinde yatar kalkarım. Çalkantılı zamanlarda vazife almam mı diye düşünmüş ve bu iki düşünceyi kendi kendine "hey ahmak, sen hizmet edeceğim diye böyle sürün, yerinden yurdundan kaçmaya mecbur ol, bakalım"* demiş. Memleket böyle bir haldeyken ben nasıl olurda kendi rahatımı düşünürüm diye kendi kendine hayıflanmış."³²⁸

Yukarıda geçen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi'nin siyasi tartışmalara dahil olmak istemediği, siyasi hayatın çalkantılarla dolu olup istikrar arz etmediği gerekçesi ile temkinli davrandığı düşünülebilir. Nitekim Mustafa Sabri Efendi'nin de Mehmed Es'ad Efendi ile ilgili bu hatırası bunu destekler mahiyettedir. Bununla birlikte Mehmed Es'ad Efendi'nin I. Dünya Savaşı başlamadan önce hükümet düşmeden şeyhülislamlık makamından istifa etmesi onun siyasetten uzak durmak istediğini göstermektedir.³²⁹

İttihat ve Terakkîciler, özellikle eğitim alanında yapılacak yenileşme çalışmalarında komisyon üyesi olan Zahit el-Kevseri'nin büyük gayret ve çalışmaları sonucu kanun çıkarılmış, bu kanun çok büyük hayal kırıklığına neden olmuştur. Zahid

³²⁷ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 161; Türkgeldi, *Görüp İstittiklerim*, s. 112.

³²⁸ Duzdağ, M. Ertuğrul, *Üstat Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 274.

³²⁹ Duzdağ, *Üstat Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*, s. 274.

Efendinin İstanbul'dan uzaklaştırılması ve ona sahip çıkan, Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi'nin görevden azli, yerine İttihat ve Terakkîci Ürgüplü Hayri Efendi'nin getirilmesi için büyük çaba sarf ettiyseler de o an için başarılı olamamışlardır. Ancak daha sonra türlü hilelerle Zahit Efendi'yi Kastamonu'ya tayin, Mehmed Es'ad Efendi'yi istifaya zorlayarak, Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'yi şeyhülislamlığa tayin ettirmişlerdir.³³⁰

2.8 Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Siyasetle İlişkisi

Sultan IV. Mehmed Reşad zamanında Evkâf-ı Hümâyûn nezaretinde görev yaptığı sırada bulunduğu görev uhdesinde kalmak şartıyla Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi'nin istifa etmesi üzerine Mustafa Hayri Efendi 16 Mart 1914 tarihinde şeyhülislam olarak görevlendirildi.³³¹

Hattı-ı Hümâyûn suretinde, bütün mahkemelere ve İslam medreselerine düzen vereceği,³³² bu kurumları iyileştireceği ve toplumun yararına hizmet vereceği, ayrıca dini bilgilere vakıf olması nedeniyle ulemeden Hayri Efendi'nin Meşihât makamına şeyhülislam olarak atamasının yapılmasının uygun olduğu belirtilmektedir.³³³ Mustafa Hayri Efendi şeyhülislam olmadan önce Adliye ve Evkâf Nezaret görevlerinde bulunurken zaman zaman sarıklı elbise giydiği, şeyhülislamlık makamına tayin olunca ilmiye kıyafetine girdiği söylenmektedir.³³⁴

Mustafa Hayri Efendi Meşihât makamında iken medreselerde önemli değişiklikler yaptırmış ve medreseleri şimdiki üniversiteler haline getirmiştir. Bu medreselerde dini ilimlerin yanı sıra pozitif bilimler ve modern metotlara dayalı bir eğitimin yapılması sağlanmış, bunu temin için “**Darul Hilafet-i Aliye**” medresesi kurulmuştur. Bu medreselerin kuruluş yılında I. Dünya savaşı çıkmış ve dört yıl sürecek bu savaşa Osmanlı Devleti'nin de girmesinden dolayı medreselerden beklenen sonuç alınamamıştır.³³⁵ Mustafa Hayri Efendi Meşihât makamında bulunduğu sırada 24

³³⁰ https://tr.wikipedia.org/wiki/Mehmed_Esad_Efendi (Erişim Tarihi:03.04.2022).

³³¹ *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 639.

³³² Osmanlı Devleti'nde hukuk sistemi iki kısma ayrılırdı. Bunlardan biri Şer-i hukuktur. Şer-i Hukuk, İslam dinine göre düzenlenmiş olan kanunlardır. Kaynağı ise, Kur'an, icma, sünnet ve kıyastır. Bu konuda din ve yasama işlerini ise, padişah adına Şeyhülislam'a yürütür. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanlı_hukuku (Erişim Tarihi:04.04.2022)

³³³ İpşirli, “Mustafa Hayri Efendi”, s. 63.

³³⁴ Bkz. Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, s. 130-134.

³³⁵ Uca, “Ürgüplü Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi”, s. 162; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 559; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 245; Kütükoğlu, *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi*, s. 508.

Temmuz 1913 tarihinde fetvâhane hakkındaki nizâmname ile fetvâ odasını “Te’lif-i Mesâil” ve “Taharrî-i Mesâil” adıyla iki bölüme ayırmıştır. Te’lif-i Mesâil şubesi şeyhülislam tarafından verilen fikhî meseleleri, dört mezhebe uygun olarak araştırıp konuyla alakalı teferruatlı bilgileri hazırlayarak fetvâ eminliğine verme görevini yerine getirmektedir. Taharrî-i Mesâil şubesi ise verilen fetvânın cevabını hazırlayıp şeyhülislamın onayından geçtikten sonra fetvâyı, fetvâ özel defterine kaydetme işini yapmaktadır.³³⁶

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, Evkâf nezareti alanında da önemli değişiklikler yapmıştır. Bu önemli değişiklikler sırasıyla, Evkâf mektebinin kurulması, vakıf muamelelerinin düzeltilmesi, hızlandırılması, imaretlerin yenilenmesi, vakıf kiralarnın artırılması, Tevcih-i Cihet nizamnamesi ile cihetlerin usulüne uygun verilmesi, Evkâf-ı İslâmiye müzesi ve Evkâf-ı İslâmiye matbaası kurulması ve kendine özgü mimarileri ile büyük vakıf hanları teşkil edilmesi, Gureba hastanesi yenilenmesi, vakıf kütüphaneleri tamir edilmesi, Fatih cami-ine elektrik tesisatı döşenmesi vb. birçok yenilikler hayata geçirilmiştir. Tecrübeli bazı devlet adamlarının vakıfların ıslahı ve geleceği konusunda yazılı ve sözlü görüşleri alınmıştır. Bu görüşler ışığında vakıflarda yeniden düzenlemeler yapılmak istenmiş fakat ülkenin savaş halinde olması ve idarî kadronun yetersizliğinden dolayı arzu edilen sonuçlar alınamamıştır.³³⁷

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, iki yıl bir ay kaldığı Meşihât makamında değişik konularda birçok önemli fetvâlara imza atmıştır. Vermiş olduğu fetvâlar içinde en önemlisi “*Cihad-ı Ekber*” fetvâsıdır. I. Dünya savaşı başlayınca Osmanlı Devleti de savaşa girmek için Almanya ile görüşmeleri başlattı. Şer’î Hukuk ile yönetilen Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesi için şeyhülislamın fetvâ vermesi gerekiyordu. 11 Kasım 1914 tarihinde olağan üstü toplanan hükümet I. Dünya savaşına girme görüşü ağır basınca bazı bakanlar bu duruma karşı çıkmışlar ve istifa ettikleri halde şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi savaşın gerekli olduğu üzerinde durmuştur. Akabinde kabinenin toplantısından sonra şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi meşhur “*Cihad-ı Ekber*” fetvâsını vermiştir.³³⁸

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendinin hazırlamış olduğu cihad fetvâsıyla İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Karadağ devletlerinde yaşayan müslümanları onlara karşı ayaklandırmak ve müslüman halktan toplayacakları askerlerin Osmanlı ve

³³⁶ Koca, “Fetvâhane”, s. 496.

³³⁷ İpşirli, “Mustafa Hayri Efendi”, s. 63; Sucu, “Ürgüplü Bir Şeyhülislam: Ürgübi Mustafa Hayri Efendi”, s.107.

³³⁸ İpşirli, “Mustafa Hayri Efendi”, s. 63; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 245.

müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmalarını engellemek için yayınlamıştır.³³⁹ Mustafa Hayri Efendi verdiği bu fetvâyla, Osmanlı şeyhülislamlık müessesesinin bütün İslam Âlemini kapsayan yetkisini ve şeyhülislamların Osmanlı Devleti'nin siyaset kurumunun içinde olduğunu göstermiştir. Bunula birlikte bu fetvâsıyla bütün İslam dünyasını hedef almıştır.³⁴⁰

Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin Alman basınına verdiği makalede I. Dünya savaşı ile ilgili görüşlerini ifade ettiği “*Cihâd-ı Ekber*” fetvâsının önemini ve mahiyetini haclı seferleri ile karşılaştırarak açıklamıştır.³⁴¹ Mustafa Hayri Efendi'den sonra şeyhülislam olan Mustafa Sabri Efendi verilen “*Cihâd-ı Ekber*” fetvâsının usul ve kaide açısından yanlış olduğunu dile getirmiş ve eleştirmiştir.³⁴² Mustafa Hayri Efendi'ye böylesine önemli konuda tek sorumlu ve tek karar verme makamında göstermek onu karşı yapılan büyük bir haksızlıktır. Çünkü o bu kararı verirken savaşın gerekli olduğunu ısrarla belirtmiş, fakat bu büyük fetvâ kabine üyelerinin kararıyla verilmiştir. Uca, kitabında Osmanlı Devleti ile Almanya'nın savaşa girmesiyle alakalı bir mutabakat imzalandığını ve bunun da bazı bakanlardan saklandığını, bu mutabakatın imzalanmasından sonra bilgi sâhibi oldukları yönünde iddialar olduğunu söylemiştir.³⁴³ Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, Sultan Mehmed Reşad'a düşmanlarla Allah yolunda savaştığı için “**Gazi**” olduğuna dair fetvâ yayınlamıştır. Mustafa Hayri Efendinin yayınladığı fetvânın aslı şu şekildedir;

“Bu mesele hakkında Hanefî İmamlarının görüşü nasıldır ki; Allahü Teâlâ dâim etsin Kulların Rabbinin Resulünün Halifesi, Beşinci Mehmed Reşad Han Efendimiz Hazretlerinin, bizzat teşhiz ederek, bu defa şeriat hükümlerine göre gerçekleşen seferi hümayûnları ile gönderdikleri Müslüman askerleri -Allah onların yardımcısı olsun- din ve milletimize düşman olan milletler ile Allah yolunda cihat etmek halis niyetiyle savaşmaları ve vuruşmaları sebebiyle ‘Men cehheze...’ hadisi şerifinin yüksek manası gereği sözü geçen Halife Efendimiz Hazretlerinin ‘‘Gazi’’ oldukları şeran gerçekleşmiş olmak sûretiyle, bütün işlerde ve bütün yerlerde minberlerde ve hususi olarak hutbelerde ‘Gazi’ unvanıyla, halifemizin isminin vasıflandırılması ve okunması meşru ve güzel olur mu?

³³⁹Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 402.

³⁴⁰Kramers, Johannes Heindrik, “Şeyhülislam”, *DİA*, M.E. B. Yayınları, Ankara 1978, s. 486.

³⁴¹İpşirli, “*Mustafa Hayri Efendi*”, s. 63.

³⁴²Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 4, s. 251.

³⁴³Uca, “Ürgüplü Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi”, s.155.

Beyan buyrula. El Cevap: Olur.”³⁴⁴

Bâb-ı Âli’de Meclis-i Vükelâda Padişah’a 31 Mart 1915 tarihinde “*Gazi*” unvanı verilmesine karar verildi ve Padişah’ın iradesi üzerine cuma günü ilan edildi.³⁴⁵ I. Dünya savaşı yaşandığı bir zamanda Sultan Mehmed Reşad bir rahatsızlık geçirmiş ve bu rahatsızlığından dolayı ameliyata alınmıştır. Ameliyat sırasında vükelâdan bazı bakanların köşkün büyük salonunda beklediği sırada Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi ile Enver Paşa arasında bir tartışma yaşanmıştır. Bunun üzerine Enver paşa Meşihât makamının boş işlerle meşgul olmaktansa İslamiyet’i yücelmekle meşgul olmasının daha faydalı olacağını söylemesi üzerine, Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi çok kızarak ‘*Bu fikir hep Türkçülerin zararlı eseridir.*’ diyerek cevap vermiştir.³⁴⁶ Bu hadisenin cereyan etmesi, İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyelerinin lüzumsuz ve ihtişamlı yaşamalarına dayanamayan Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi 6 Mayıs 1919 tarihinde 2 yıl, 1 ay, 21 gün süren şeyhülislamlık görevinden sağlık sorunlarını bahane ederek ayrılmıştır. İstifasını saraya sunduğu gün Sultan Reşad ile beraber Eyüp camiinde namaz kılmıştır. Bu durum Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendinin istifadan vazgeçtiği yönünde yorumlanmışsa da Mustafa Hayri Efendi, istifasından vazgeçmediğini, sadece Sultan Reşad ile son bir kez namaz kılmak için buraya geldiğini söylemiştir.³⁴⁷

Mustafa Hayri Efendi’nin şeyhülislamlıktan ayrılmasıyla alakalı birçok sebep sıralanmakla birlikte, bunlardan öne çıkan husus Hayri Efendi’nin İttihatçılarla aynı safta yer alması rağmen, çoğu zaman onlarla anlaşamamış olmasıdır. Bununla birlikte Hayri Efendi’nin mütevazı, çalışkan, vatanperver olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi’yi yakından tanıyan başkâtip Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında şu şekilde bahsetmektedir; ‘*Onun ahlakının salâbetine ve muhakemesin rezânetine (ağırbaşlılık, vakarlık, ciddilik) birçok ahvalde şahit oldum. Az söyler, daima uzun düşünür, harekete geçmek için acele etmez, fakat faaliyete geçince ağır yürüyor zannedilmesine rağmen çok iş çıkarır, pek vakur bir zât idi. Onunla pek anlaşmış birbirimizi çok sevmiştik*’ demektedir.³⁴⁸ Mâbeyn başkâtiplerinden olan Ali Fuat Türkgeldi, eserinde Mustafa Hayri Efendiyi istifasından vazgeçirmek için rica etmiş, istifasının gerekçesini sormuş, Mustafa Hayri Efendi de ‘*Geçen gün Enver Paşa’nın yalısının arkasındaki köşte vermiş olduğu ziyafette siz de vardınız. Gördünüz*

³⁴⁴ *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 641.

³⁴⁵ Uzun, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi*, s. 367.

³⁴⁶ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 122.

³⁴⁷ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 559. Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 135.

³⁴⁸ Pakalın, Mehmed Zeki, *Son Başvekiller ve sadrazamlar*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1948, s. 23; Sucu, “Ürgüplü Bir Şeyhülislam: Ürgübi Mustafa Hayri Efendi”, s. 108.

o masraflar, o ihtişamlar neyle oluyor? Ben artık onlarla birlikte bulunamam'' deyince Ali Fuat Bey istifa mektubunu kabul etmiştir.³⁴⁹

I. Dünya savaşının devam ettiği sırada askerler ve halk açlıktan kırılırken zevk ve sefa süren İttihatçıların bu tutumları kendi cemiyetlerine mensup şeyhülislamı bile kızdırmış, istifa etmekten başka bir seçenek bırakmamıştır. Bu hadiseden sonra Hayri Efendi bir daha şeyhülislamlık vazifesini kabul etmemiştir.³⁵⁰ Elde edilen bilgilere göre Mustafa Hayri Efendi'nin İttihat ve Terakkî Cemiyeti mensuplarıyla araları açılmış, İttihat yönetimi tarafından şeyhülislamlık makamına oturtulan Mustafa Hayri Efendi bu cemiyetin isteklerini yerine getirmemiş çoğu zaman yaptığı işlerde ve verdiği kararlarda adaletli uygulamalar yapmıştır. Bu durum da onu Meşihât makamına getiren İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ni büyük hayal kırıklığına uğratmıştır. Beklentilerinin boşa çıkması neticesinde İttihat ve Terakkî mensupları, Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin yetkilerini kısıtlayıp Meşihât'a bağlı bazı kurumları başka mercilere kaydırmışlar ve şeyhülislamı istifaya zorlamışlardır. Mustafa Hayri Efendi medreseli olmakla birlikte meşrutiyetten önce başındaki sarığı çıkarmış yıllarca Nizamiye Mahkemelerinde hâkim ve savcılık görevi yapmıştır. Onun Meşihât'a atanması İttihat ve Terakkî mensuplarını oldukça sevindirmiştir. İttihatçıların çoğu yeni atanan bu şeyhülislamın elbisesi ve feshini muhafaza ederek şeyhülislamlık makamına oturacağını düşünmüşlerdir. Bâbı-ı Âli caddesinden geçen şeyhülislamlık alayında Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülislam üniforması olan "*Ferve-i Beyzâ'yı*" giymiş olduğunu görünce hayal kırıklığına uğramışlar ve bundan dolayı Mustafa Hayri Efendi'nin geleneklere göre hareket edeceğini, İttihat ve Terakkî Cemiyetinin isteklerine göre hareket etmeyeceği anlaşılmıştır.³⁵¹

Mustafa Hayri Efendi, şeyhülislamların fikhî meselelerdeki görüşünü resen Padişah'a sunup iradesini alarak eski gelenekleri de uygulamıştır. Onun bu şekildeki uygulaması kabinedeki arkadaşları tarafından yasama meclislerin yetkilerine müdahale olarak algılanmış ve bundan dolayı itirazlara yol açmıştır. Mustafa Hayri Efendi'den şer'îyye mahkemelerini adliye nezaretine devredilmesi istenince Enver Paşa ile tartışmış ve bu iş için kendisinin şeyhülislamlığı zamanında olmasını istemediğini söyleyip istifa etmiştir.³⁵²

³⁴⁹Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 122.

³⁵⁰Danışmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 161.

³⁵¹Gürer, *Gelenekle Modernite arasında bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kazım Efendi*, s. 1196.

³⁵²Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 127.

Hayri Efendi'nin meşihât makamından ayrılması üzerine Evkâf nezareti Meşihât makamından ayrılmış ve Şurayı-ı Devlet reisi İbrâhim Bey vekâleten tayin olundu. Sultan Reşad, Mustafa Hayri Efendi'yi Meclis-i A'yân üyeliğine tayin etmiş tezkireyi sadrazama göndermiştir. Hayri Efendinin A'yân üyeliğine tayin edildiğinin haberini alan Talat Paşa ertesi gün saraya gelerek ‘ *‘Hayri Efendi'nin a'yânlığa tayinini tebliğ etmişsiniz. Bizce a'yânlığın ehemmiyeti olduğundan ba'dema bize malumat vermeden tebliğ etmeyiniz. İki üç ay tecrübe edelim. Hayri Efendinin bize karşı ne vaziyet alacağını görelim, ondan sonra yaparız. Hem kendisinin beş yüz lira parası olduğundan birkaç ay onunla idare eder.’* ’ diyerek Hayri Efendi'ye olan tavrını göstermiştir.³⁵³

Hayri Efendi'nin meşihatı döneminde medreselerin ıslahı çalışmasına Maarif Nâzırı Şükrü Bey karşı çıkmış bundan dolayı araları açılmıştı. Hayri Efendiye, Maarif Nâzırı Şükrü Bey'in medreselerle ilgili muhalefeti sorulunca “*Ben onu Cenab-ı Hakka Havale eyledim*” demiştir. 2 Şubat 1917 tarihinde Said Halim Paşa'nın istifası üzerine Talat Paşa hükümeti kurmuş ve Mustafa Hayri Efendi'yi şeyhülislamlık ve Evkâf Nezaretine vekâleten atamış, fakat Hayri Efendi bu görevi kabul etmeyince yerine Mûsâ Kâzım Efendi atanmıştır.³⁵⁴

Bir süre sonra Talat Paşa'da sadrazamlıktan istifa etmiş ve yeni kurulacak hükümette Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülislam olması teklif edilmiş, fakat İstanbul'da kurulmaya çalışılan hükümete sorunlar yaşanınca bir öneri de Mustafa Kemal'den gelmiş ve cepheden Sultan Vahdeddin'e 11-13 Ekim 1918 tarihlerinde mektup yazıp göndermiştir. Mektupta acilen bir hükümetin kurulmasını, kurulan hükümette hem kendisinin hem de Mustafa Hayri Efendi'nin bulunması gerektiğini yazmıştır. Böyle bir öneri sunmuş olmasına rağmen yeni kurulan hükümette Mustafa Hayri Efendi dâhil olmak üzere birçok isim yer almış ama Mustafa Kemal kabineye girememiştir.³⁵⁵

Mustafa Hayri Efendi 14 Ekim 1918 tarihinde kurulan Ahmed İzzet Paşa'nın kurduğu mütareke kabinesinde adliye nezareti görevine getirilmiştir. Mustafa Hayri Efendi, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesini imzalayan kabinde yer almıştır. Ahmed İzzet Paşa'nın kurduğu yeni hükümette şeyhülislamlık teklifini Fetvâ Emmini Gürcü Haydar Efendi ile Adliye Müsteşarı Şükrü Efendi'ye teklif etmiş fakat onlar bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Sultan Vahdeddin'e giderek “*Mademki Hayri*

³⁵³ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.136; Uca, “Ürgüplü Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi”, s.166; Uzun, “*Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi*”, s. 386.

³⁵⁴ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 137.

³⁵⁵ İpşirli, *Şeyhülislam*, s. 63.

*Efendi Adliye Nezareti ile kabineye alınacaktır, onu Meşihât'a tayin buyursanız adliyeye diğerini bulmak kolay olur” demiştir. Sultan Vahdeddin’de cevap olarak “Hayri Efendi ile aramızda vaktiyle bir macera oldu, ben sevmediğim adamı karşımda görmek istemem ama adliye nezaretine nasıl getiriyorsunuz dersiniz, adliye Nâzırı benim vekilim değil sadrazam paşa’nın vekilidir; ona karışmam” diye cevap vermiştir.*³⁵⁶

Mondros Ateşkes Anlaşması’nın imzalanmasından kısa bir süre sonra İttihat ve Terakkî Cemiyeti liderleri Talat, Enver ve Cemal Paşa bir gece Karadeniz üzerinden gizlice İstanbul’dan ayrılıp yurt dışına kaçtılar. Bu hareket hükümetin ve hükümette bulunan İttihatçıların mevkilerini sarstı. Bu olayın akabinde Sultan Vahdeddin Ahmed İzzet Paşa kabinesinde bulunan Mustafa Hayri Efendi, Fethi Efendi ile Cavid Efendilerin hükümetten ayrılmalarını istemesi üzerine 19 Kasım 1919 tarihinde Hayri Efendi ile Cavit Bey istifa etmişlerdir.³⁵⁷ Ancak sadrazam Ahmed İzzet Paşa söz konusu şahıslardan Hayri Efendi ile Cavit Beyin zaten istifa etmek istediklerini fakat Fethi Beyin değişmesinin münasip olmayacağını beyan etmiş olmasına rağmen Padişah Fethi Beyin istifa etmesini istemiş. İzzet Paşa Sultan Vahdeddin’i Kanûn-i Esâsî’yi uygulamamakla suçlayıp 8 Kasım 1918 tarihinde hükümetiyle beraber istifa etmiştir.³⁵⁸

I. Dünya savaşı sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi’nin ardından İngilizler İstanbul’u işgal etti. Bunun üzerine İzzet Paşa hükümeti istifa etti. 4 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa hükümeti kuruldu. Damat Ferit Paşa, I. Dünya savaşına girilmesine sebebiyet verdikleri gerekçesiyle Mustafa Hayri Efendi ve kabine arkadaşları Mûsâ Kâzım Efendi, Said Halim Paşa ve Fethi Bey tutuklanarak Divan-ı Harp mahkemesine sevk edildiler. Mustafa Hayri Efendi, Bekir ağa bölümünde bulunduğu sırada Divan-ı Harp mahkemesine gitmeden yazılı bir savunma göndermiştir. Divan-ı Harp Mahkemesinde Hayri Efendi aleyhine her hangi bir karar verilmemiştir.³⁵⁹ 28 Mayıs 1919 tarihinde İngilizler ve Fransızlar tarafından, aralarında Hayri Efendi’nin de bulunduğu 67 kişi Malta’ya sürgüne gönderildi. Hayri Efendi bu durumu mütareke günlüklerinde şöyle anlatır; “28 Mayıs 1919 Çarşamba sabahı Şâdi Bey isminde bir subay geldi. Altmış kadar zevat İngilizlerin rıhtımda arabyan hanına nakletmek üzere otomobiller göndereceklerini, orada daha ziyade istirahatimiz temin kılınacağını ve buradan hiçbir şey almaya ihtiyacımız olmadığını söyledi. O sırada İstanbul muhafızı

³⁵⁶Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 167.

³⁵⁷Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 173; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 247.

³⁵⁸İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1991; Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 174.

³⁵⁹Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 247.

Seyit Paşanın Bekir Ağa bölüğünde bulunduğunu haber aldım. Yanına gittim, bizlerin İngilizlere teslimine hükümetin onayının olup olmadığını sordum. Hükümetin onayı olmadan ben buradan bir adam bile teslim edemem hatta yazılı emir nezdinde mevcuttur dedi. Şu halde bir diyecek kalmadı vasati saat dokuz buçukta yük otomobillerine on beşer on altışar bindirdiler. Dışarıdan içerisi, içeriden dışarıya görülmeyecek surette otomobilleri sıkı sıkıya kapattılar. Doğru tophane saat kulesinin bulunduğu meydana dâhil olduk. Rıhtımda hazır bulunan ufak bir vapurla açıkta demirli diğer bir İngiliz vapuruna nakledildik. Sabah saat 10.00'da vapura dâhil olduk. Öğleden sonra altıya kadar vapurun baş tarafında muayyen bir silahlı askerlerin muhafazalarında ayakta bekledik. Yirmi sekiz Mayıs güneşinde adeta piştik, Malta'ya gidiyorsunuz dediler.”³⁶⁰

Hayri Efendi'nin Malta'daki sürgünü sırasında Müslüman âleminin ileri gelenleri tarafından lehine gösteri ve müracaatlar yapılmış, bir İslam âliminin sürgüne gönderilmesi kınanmış ve bu durumun sona ermesi istenmiştir. Mustafa Hayri Efendi, Malta'daki Salvator Kalesinin rutubetli ortamından çıkarılıp tedavi için gönderilmesi isteğinde bulunmuş, Osmanlı hükümeti ve İngiliz Genel Valiliğine kendisinin ve arkadaşlarının durumunun düzeltilmesi için müracaat etmiştir. İngilizler Hayri Efendi'nin hasta olmasını bahane göstererek Roma'ya muayene için gönderdiler. Böylece Hayri Efendi'nin sürgün hayatı sona ermiştir. Roma'ya gönderilen Hayri Efendi burada tedavi edildi. Tedavisi biten Hayri Efendiyi Papa Vatikan'a davet etti. Hayri Efendi, Papa'nın Anadolu'daki Yunan zulmünü engelleme konusunda bir teşebbüsü olursa görüşmeyi kabul edeceğini söylemiş, ancak Papa bu duruma sesiz kalınca görüşme gerçekleşmemiştir.³⁶¹ Mustafa Hayri Efendi'nin Roma'da bulunduğu sırada, Talat Paşa Berlin'e gelmişti. Talat Paşa Hayri Efendi'yi Almanya'ya çağırarak birlikte çalışmayı teklif etmiş ancak Hayri Efendi Talat Paşa'nın teklifini reddetmiştir. Mustafa Hayri Efendi Roma günlerinden sonra yurda dönmüş ve akabinde Ankara'da Mustafa Kemal ile görüşmüş, Mustafa Kemal Hayri Efendi'ye birlikte çalışmayı teklif etmiştir. Ancak Hayri Efendi sağlık sorunlarını öne sürerek İttihat ve Terakkî mensuplarının emrine girmek istemediği için teklifi reddetmiştir.³⁶²

³⁶⁰Bkz. Ürgüplü, Ali Suat, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.440-441.

³⁶¹Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 248; Uca, “Ürgüplü Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi”, s. 172-173.

³⁶²Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 248.

2.9. Ömer Hulûsi Efendi'nin Siyasetle İlişkisi

Ömer Hulûsi Efendi 1912 tarihinde Meclis-i Tetkikat-i Şer'îyye (Din İşleri İnceleme Komisyonu) Başkanlığı görevine getirildi. Akabinde Anadolu Kazaskerliği görevi verildi. Bu görevden sonra 1917 tarihinde Temyiz Mahkemesine atanarak Şer'îyye dairesi başkanı oldu. 14 Ekim 1918 tarihinde Ahmed İzzet Paşa kabinesinde Şeyhülislamlık görevine getirildi. 8 Kasım 1918 tarihinde Ahmed İzzet Paşa kabinesinin istifa etmesi üzerine Meşihât makamından ayrıldı. Akabinde 2 Mart 1920'de Salih Hulûsî Paşa kabinesinde Evkâf Nazırlığı görevi verildi. Salih Hulûsi Paşa'nın kabinesinin istifa etmesi üzerine Ömer Hulûsi Efendi'de bu görevden ayrıldı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılışından önce kendisine yazılı olarak milletvekilliği teklif edilmişse de sağlığının kötü olması sebebiyle kabul etmemiştir ve meclisin açılışından kısa bir süre sonra da vefat etmiştir.³⁶³

2.10. Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Siyasetle İlişkisi

I. Dünya savaşı sonunda 31 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros mütarekesi ile Osmanlı Devleti için yeni bir dönem başlamıştır. Ahmed İzzet Paşa hükümeti istifa etmiş yerine Tevfik Paşa ikinci defa hükümeti kurmuştur. Ahmed Tevfik Paşa'nın kurduğu hükümette şeyhülislam bulmakta güçlük çekilmiş iki gün sonra “*Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye*” üyesi iken Refik Beyin yönlendirmesi ile 11 Kasım 1918 tarihinde Haydarîzâde İbrâhim Efendi şeyhülislamlığa tayin olundu. Şeyhülislam İbrâhim Efendi, şeyhülislamlık dışında önemli devlet kademesinde görev yapmış ve her zaman dönemin siyasi meseleleri ile de ilgilenmiştir.³⁶⁴

Haydarîzâde İbrâhim Efendi, şeyhülislamlığa getirildiği sırada ülke siyasi buhran içerisindeydi. İttihat ve Terakkî Cemiyeti ülke yönetiminde uzun süre söz sahibi olmuştur. İttihat ve Terakkî'nin sadrazamı Talat Paşa 8 Ekim 1918 tarihinde görevinden istifa etmesi üzerine Sultan Vahdeddin hükümeti kurma görevini Tevfik Paşa'ya verdi. Tevfik Paşa İttihat ve Terakkîcileri kabineye almak istemediği için hükümet kurma görevinden vazgeçmiş ve yerine 14 Ekim 1918 tarihinde hükümeti kurma görevi İzzet Paşa'ya verilmiştir. İzzet Paşa göreve gelince Mondros mütârekesi için teşebbüslerde bulunmuş nihayet 30 Ekim 1918 tarihinde Limli adasının Mondros limanında mütareke şartlarını müzakere için İstanbul'dan Bahriye Nâzırı Rauf Orbay Bey, Hariciye

³⁶³ Özcan, “Ömer Hulûsi Efendi”, c. 34, s.71-72.

³⁶⁴ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 178.

Müsteşarı Reşad Hikmet Bey ve Erkân-ı Harp Kaymakamı Sadullah Bey'in temsil ettiği bir heyet katılmıştır. Mondros mütarekesinden sonra ülkenin genel durumu kötüye gidince Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa ülkeden gizlice kaçtılar.³⁶⁵

İttihat ve Terakkî Cemiyeti yaşanan bu mağlubiyetin sorumlusu olarak görülmüş ve Ahmed İzzet Paşa'nın onların ülkeden kaçmasına göz yumduğu fikri kamuoyunda oluşmaya başlamış ve hükümete karşı sert bir tavır sergilenmiştir. Bu durum karşısında Ahmed İzzet Paşa 8 Kasım 1918 tarihinde istifa etmek zorunda kalmıştır.³⁶⁶ İzzet Paşa'nın istifasından sonra Sultan Vahdeddin tarafından ikinci defa Tevfik Paşa'ya hükümeti kurma görevi verildi. Mondros mütarekesinin ardından itilaf devletleri tarafından ülkenin işgal edilmeye başlandığı bir dönemde Tevfik Paşa'nın kurduğu hükümet İttihatçılara karşı olduğu gibi Hürriyet ve İtilaf hükümeti sayılmamış daha çok padişah hükümeti olarak adlandırılmıştır.³⁶⁷

Tevfik Paşa'nın oldukça yaşlı olması şeyhülislamlığa kimin getirileceği konusunda problem yaşanmasına sebep olmuştur. Meşihât makamına eski Mısır kadısı Yahya Efendi önerilmiş ise de daha sonra onun iki yıl önce vefat ettiği söylenmiştir. Birkaç adayın ismi telaffuz edilse de Refet Bey'in yönlendirmesi ile Meşihât makamına Haydarîzâde İbrâhim Efendi getirilmiştir. Türkgeldi eserine bu konuyla alakalı şunları söylemiştir; *“Müşarünileyh henüz Meşihâtı ihraz edecek derecede irtikal etmemiş olduğu gibi esasen fukahâdan da değil ise de kadim bir hanedân-ı ilme mensup olup edebiyat-ı Şarkîye'ye ve İslâm tarihine vâkıf ve cerbeze-i lisana malik idi”* demektedir.³⁶⁸

Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin ilk şeyhülislamlığı, Tevfik Paşa'nın birinci hükümetinde iki ay bir gün, ikinci hükümetinde bir ay on gün ve üçüncü hükümetinde sekiz gün sürmüştür. Tevfik Paşa'nın istifası üzerine yeni kabineyi kurma görevi Damat Ferit Paşa'ya verilmiştir.³⁶⁹ İbrâhim Efendi 24 Mayıs 1919 tarihinde Vükelâ Heyeti'ne Meclis-i Aliye memuriyeti adı altında sandalyesiz bakan olarak atanmıştır.³⁷⁰ 2 Ekim 1919 tarihinde Ali Rıza Paşa'nın kurduğu kabinede beş ay üç günlük şeyhülislamlık yapmıştır. 3 Mart 1920 tarihinde Ali Rıza Paşa hükümetinin istifa etmesi üzerine 8 Mart 1920'de kurulan Salih Paşa Hükümeti'n de son kez şeyhülislam olmuştur. 2 Nisan 1920

³⁶⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 448.

³⁶⁶ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 173-174.

³⁶⁷ Beydilli, Kemal, “Ahmet Tevfik Paşa” *DİA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 297.

³⁶⁸ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 178.

³⁶⁹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 163.

³⁷⁰ Beydilli, “Ahmet Tevfik Paşa”, c. 2, s. 297.

tarihinde kabinenin istifasıyla 25 gün süren Meşihât makamındaki şeyhülislamlık görevi sona ermiştir.³⁷¹

İbrâhim Efendi Cide Bidayet Mahkemesi Müddeiumumi muavini iken rüşvet almakla suçlanmış fakat sonra resmi olarak aklanmıştır. Rüşvet meselesi olayının üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen rakipleri tarafından bu olay ile anılmıştır.³⁷² Cavid Bey, hatıratında Teyfik Paşa kabinesini değerlendirirken Haydarîzâde İbrâhim Efendi hakkında “irtikabiyle mâruf” şeklinde söz sarf etmiştir. Onun bu sözleri İttihat ve Terakkî Cemiyetinin önde gelenlerinden olması ve cemiyet mensubiyetinin etkisiyle ve İbrâhim Efendi’yi yeterince tanımamış olması ihtimalinden kaynaklı olabilir.³⁷³ İbrâhim Efendinin, İttihat ve Terakkîye karşı ılımlı ve tarafsız veya karşı olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.³⁷⁴

Şeyhülislam Haydarîzâde İbrâhim Efendi, Sultan Vahdeddin zamanında şeyhülislamlığa getirilmiş ve bu süre içerisinde Padişah değişmemiştir. Sultan Vahdeddin ile birçok kez bir araya gelmiş ve aralarında yaşanan olaylar hakkında dönemin tanıkları hatıralarında yer vermişlerdir. Ali Fuat Türkgeldi “Görüp İştiklerim” adlı eserinde şöyle anlatmaktadır; “Bir gün Harem dâiresinde huzura kabul olduğum sırada Sultan Vahdeddin elinde bir kitap ile mütehayyiç bir şekilde “bakınız, bizde ahlak ne dereceye kadar bozulmuş! Biz bu adama karşı ne yaptık? Hiçten bir adam iken iki defa Meşihâta getirdik” diye kızgınlığını dile getirdi. Padişahın bu kızgınlığının sebebi ise Haydarîzâde İbrâhim Efendinin “Mezahib-i İslamiye Tarihi” adlı eserin telif ederek bir nüshasını Sultan Vahdeddin, bir nüshasını da veliaht Abdülmecid Efendiye hediye etmek istemiş, fakat o sıralarda Şeyhülislamlık görevine son verilince eseri padişaha takdim etmekten vazgeçmiş daha sonra tekrar Şeyhülislamlığa tayin olununca hazırlamış olduğu nüshayı padişaha sunmuştur. Fakat bu nüsha Abdülmecid’e takdim edilecek olan nüsha olup girişinde “Hümâyûnları, Şahaneleri...” gibi tabirler kullandıktan sonra bu devlet ve milletin selameti bir yevmi mesudun hululüne mütevakkıftır. Bende o yevmi mesudun hululüne gece gündüz duacıyım diye” sözler yazmıştır.³⁷⁵

Sultan Vahdeddin bu ifadeleri okuyunca sinirlenmiş ve huzuruna Şeyhülislam Haydarîzâde İbrâhim Efendi’yi kabul etmemeye başlamıştır. Şeyhülislamın görüşme

³⁷¹Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 5, s. 164.

³⁷²Bkz.Tuncer, Polat, *İttihatçı Cavid Bey*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 5-11.

³⁷³Atasoy, *Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrahim Efendi’nin Hayatı ve Eserleri*, s. 30.

³⁷⁴Eroğlu, Nazmi, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 32.

³⁷⁵Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 276.

taleplerini her seferinde çeşitli bahanelerle geçiştirmiştir. Haydarîzâde İbrâhim Efendi “*Tarafı Şahaneye arz olunacak maruzatı mühimem var, acaba kendilerine karşı bir kusur mu ettim*” diyerek görüşme isteğinin reddedilmesinin sebebini merak etmiş, bunun üzerine Ali Fuat Bey Padişaha, İbrâhim Efendi’nin çok üzgün olduğunu ısrarla görüşmek istediğini bildirmesi üzerine Padişah, “*Gelsin, fakat sizde bulunun*” diyerek kabul etmiştir.³⁷⁶

Damat Ferit Paşa hükümetinden sonra Salih Paşa’ya hükümeti kurma görevi verilmiş ve Salih Paşa hükümetinde kimin şeyhülislam olacağı konusu tekrar gündeme gelmiş, Tevfik Paşa Haydarîzâde İbrâhim Efendi’nin tekrar şeyhülislam olması için rica etmiştir. Sultan Vahdeddin “*Onunla aramızda bir macera oldu, kendisine şahsen münfeil isem de ben infialât-ı şahsiyemi maslahata sirayet ettirmek istemem. İbkâsını münasip görüyorsanız kalsın ve aramızdaki macerayı başkâtip Bey size anlatsın*” dedi. Ali Fuat Bey durumu Salih ve Tevfik Paşa’ya anlatmış, bu duruma oldukça şaşırılmışlar ve o güne kadar Sultan ile kendisi arasında kalan bu meseleyi herkes öğrenmiş.³⁷⁷

Bir gün Sultan Vahdeddin, Haydarîzâde İbrâhim Efendinin de bulunduğu bir sohbet ortamında Anadolu’nun durumunu sorar, Şeyhülislam Haydarîzâde “*vahdeti vücut gibi vahdet-i cünud olmuş, buradaki askerlerle Anadolu’daki askerler birleşmişler eski sadrazamlar, padişah uğruna kendilerini feda ederlerdi. Efendimiz, sadrazam uğruna nefsi şahanenizi feda ediyorsunuz.*” diyerek mevcut sadrazamı Sultan Vahdeddin huzurunda eleştirmiştir.³⁷⁸

Haydarîzâde İbrâhim Efendi devletin içinde bulunduğu bu sıkıntılı dönemde birlik ve beraberliğin temini noktasında çok çaba sarf etmiş olup bu bağlamda “*Hilâfetin Osmanlı hânedanı elinde olmasının şer’an sıhhatinin her türlü şüphe ve tereddütten uzak olduğu*” kanaatini açıkça ızhâr ederek bunun Osmanlı Devleti’nin dağılması sürecinde etkili bir şekilde kullanılması siyasetini gütmüştür. Nitekim bu buhranlı yıllarda mezhep tefrikalarının sakıncalarını vurgulaması ve bu yönde yaptığı neşirler de onun Osmanlı hilâfetini takviye etme amacına dönük siyasetinin bir parçası olarak görülmelidir.³⁷⁹

1917 Kasım’ında Rusya’da Bolşevik devrimi gerçekleşmiş, tüm dünyada ve Osmanlıda büyük bir ilgi uyandırmıştır. Bolşevizm’in felsefesi bir doktrinde barındırması İslam ile benzer taraflarının olup olmadığı Osmanlı kamuoyunu uzun süre

³⁷⁶ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 277.

³⁷⁷ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 279.

³⁷⁸ İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s. 2071.

³⁷⁹ İpşirli, “İbrâhim Efendi, Haydarîzâde”, c. 21, s. 2 98.

meşgul etmiştir. Tartışmaların yaşandığı bu dönemde şeyhülislamlık makamında Haydarîzâde İbrâhim Efendi bulunmaktaydı.³⁸⁰ Teâli-î İslâm Cemiyeti, Bolşevizm'in İslâm ile uyumlu olmadığını ve Bolşevizm'e karşı şeyhülislâmlık makamında bulunan Haydarîzâde İbrâhim Efendi'den Meşihât makamı tarafından bu durumun deklare edilmesini isteyerek birkaç soru yöneltmiş ve cevap talep etmişlerdir. Sorulan soru şu şekildedir: *“Bir kişi, hilafet ve saltanatı, şeriatı, örtünmeyi, mülkiyeti ilga ve inkâr eden, şariat dâiresinde hareket edenleri öldüren, bunlara işkence eden ve bu yolda yeni bir mezhep şeklinde olan Bolşevizm namı altındaki fes'adçı harekette bulunursa şer' an haklarında ne lazım gelir?”* Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'de Bolşevizm hakkında yeterli malumat bulunmadığından dolayı bu konuda bir hüküm verilemeyeceğini belirtilerek bu soruya temkinli bir cevap vermiştir.³⁸¹

İbrâhim Efendinin Bolşeviklik hakkında temkinli davranması Bolşevizmin henüz yeteri kadar bilinmemesi ve üzerinden az bir zaman geçmiş olmasıdır. Diğer bir husus da Anadolu'da verilen mücadele ve devletin gidişatının belirsizliği bir devlet yetkilisi olarak, Rusya'da iktidarı elinde tutan Bolşevikler aleyhinde söz söylemesinin siyasi sonuçları olabileceğini düşünerek bu konuda sesiz kalmayı tercih etmiş olması ihtimalidir.³⁸²

Ülkede sıkıntının arttığı günlerde Mustafa Kemal, Sultan Vahdeddin tarafından 9. Ordu Müfettişliği görevi verilerek Samsun'a gönderildi. Mustafa Kemal Samsun'a gönderilirken, Anadolu'daki halkı örgütlendirmek için gönderildi fakat itilaf devletlerine Anadolu'daki örgütlenmeyi bastırmak için gönderildiği söylenilmiştir. Mustafa Kemal Paşa liderliğinde büyüyen Anadolu hareketi İngilizler ve işgal kuvvetlerini rahatsız etmiştir. Bu dönemde Salih Paşa hükümeti görevdeydi. Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'ye İngilizler, hareketin önderi konumundaki Mustafa Kemal Paşa ve Kuvâ-yi Milliye aleyhinde fetvâ vermesi için hükümete baskı yaptılar.³⁸³ Eşref Edip'in eserinde bu konu ile ilgili; işgal kuvvetleri bu fetvânın verilmesi için aşırı şekilde baskı yaptığını, fakat Haydarîzâde İbrâhim Efendinin fedakârlığı ve vatan sevgisinin çok büyük olduğunu ve bu fetvânın yayımlanmaması için Salih Paşa'nın ve İbrâhim Efendi'nin uzun süre direndiğini akabinde fetvâyı vermeden hükümet ve şeyhülislamın istifa ettiğini belirtmiştir. Damat Ferit Paşa

³⁸⁰ Akal, Emel, *Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, Tüstav Yayınları, İstanbul 2002, s. 75-98.

³⁸¹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele 2 (Son Meşrutiyet 1919-1920)*, s. 353.

³⁸² Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş savaşı günlüğü II*, Öğretmen Dünyası, Ankara 1986, s. 306.

³⁸³ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele 2 (Son Meşrutiyet 1919-1920)*, s. 465.

dördüncü defa hükümeti kurdu ve şeyhülislâm olarak göreve Dürrîzâde Abdullah Efendi getirildi. 11 Nisan 1920 tarihinde Dürrîzâde Abdullah Efendi, Anadolu hareketi ve Mustafa Kemal Paşa aleyhinde hazırlanmış olan fetvâyı baskılara dayanamayarak imzalamıştır.³⁸⁴

2.11. Mustafa Sabri Efendi'nin Siyasetle İlişkisi

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı Devleti'nin son Padişahı olan Sultan Vahdeddin zamanında Sevr antlaşmasını imzalayan hükümette şeyhülislam olarak görev yapmıştır. Mustafa Sabri Efendi, II. Abdülhamid Han'ın kitapçılığını yaparken II. Meşrutiyetin ilanından sonra siyasi hayatına başlamıştır. Akabinde 1 Ocak 1908 tarihinde yapılan seçimlerde Tokat ilinden Meclis-i Mebûsan'a mebus olarak seçilmiştir.³⁸⁵

Mustafa Sabri Efendi, siyasi hayatına başladığı sırada, Meclis-i Mebûsan üyeliğinin yanı sıra Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin yayın organı olan Beyanü'l- Hak dergisinde başyazarlık yapmaktaydı. Aktif olarak rol aldığı siyasi hayatının başlangıcında İttihat ve Terakkî Cemiyetine ilgi duymuş fakat kısa bir süre sonra bazı nedenlerden dolayı İttihat ve Terakkî Cemiyetine karşı mücadeleye geçmiştir.³⁸⁶ Mustafa Sabri Efendi, *Beyânü'l- Hak* dergisinde dini, ilmi, siyasi ve sosyal konulardaki görüşlerini içeren makaleler yayınlamıştır.³⁸⁷

II. Meşrutiyetin ilan edilmesi Beyanü'l-Hak dergisi üyeleri ve ulemâ arasında büyük sevinçle karşılanmıştır. Mustafa Sabri Efendi'de Sultan II. Abdülhamid Han'a muhalefet edenlerin arasında yer almış ve yönetimini her fırsata çok ağır bir dille eleştirmiştir. Mustafa Sabri Efendi, Sultan II. Abdülhamid Han'ı tahtan indirmek için Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi'nin verdiği fetvâ kararını desteklemiştir. Bununla birlikte Beyanü'l-Hak dergisinin ilk sayısında II. Abdülhamid'i istibdadına son verdiği için İttihat ve Terakkî Cemiyetine teşekkür etmiştir. Fakat zamanla İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin uygulamaları Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye mensuplarını rahatsız etmeye başlamıştır. İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarafından Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye ulemasının camilerde vaaz vermeleri yasaklanmıştır. Bunun üzerine bir süre sonra Mustafa Sabri Efendi İttihat ve Terakkî Cemiyetinin II. Abdülhamid'in Hal'ine verdiği destekten pişmanlık duymuştur. Bundan sonra gerek meclis içerisinde gerekse meclis

³⁸⁴Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 253; Danişmend, *İlahî Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 464.

³⁸⁵Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 254-255; *Hilafetin İlgasının Arka Planı*, s. 23.

³⁸⁶Yavuz, Yusuf Şevki, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, c. 3, s. 351-352.

³⁸⁷Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi", s. 101.

dışında İttihat ve Terakkî'yi eleştirmiş ve cemiyetin yönetimini eleştiren yazılar yayınlamıştır.³⁸⁸

Mustafa Sabri Efendi, İslami meşveretin kayağına dönmenin gerekli olduğunu belirtmiş, Milliyetçilik ve Turancılık akımlarını eleştirmiş ve tekrar Kanûnu-ı Esâsî'nin yürürlüğe konmasını istemiştir. Akabinde Mustafa Sabri Efendi Kânûn-ı Esâsî'nin 35 maddesi³⁸⁹ üzerine mecliste 7 saat süren bir konuşma yapmış, İttihat ve Terakkî'nin meşruiyetini sorgulamış, Şer'î mahkemelerin Meşihât-ı İslamiye'den alınıp Adliye Nezâretine verilmesini ve İttihat ve Terakkî'nin orduyu siyasete alet etmesini eleştirmiştir.³⁹⁰

Gümölcine mebûsu İsmail Bey'in liderliğinde 21 Şubat 1910 tarihinde aralarında Mustafa Sabri Efendinin de bulunduğu bir grup ulema İttihatçılara karşı muhalefetlik yapmak için Ahali Fırkasını kurdular. Ancak bu parti varlığını uzun süre devam ettirememiştir. Daha sonra 11 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilaf fırkasına katılmıştır.³⁹¹ Hürriyet ve İtilaf fırkasına ikinci reisliğine getirilen Mustafa Sabri Efendi'nin Damat Ferit Paşa ile yakınlığı bu partinin kurulduğu döneme kadar uzanmaktadır. Mustafa Sabri Efendi partide önemli mevkilere gelmiş ve hitabetiyle dikkatleri üzerine çekmiştir.³⁹²

Parti zamanla II. Meşrutiyet döneminin en büyük ve güçlü muhalefet partisi olarak görevini yapmıştır. 1912 yılında "*Sopalı seçim*"³⁹³ olarak tarihe geçen seçimlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası arzu ettiği sonucu alamamış ama Hürriyet ve İtilaf Fırkasının nüfuzu artmıştır. Bu olaylardan sonra İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkasına karşı sert tedbirler alarak baskı kurmaya çalışmıştır. Gerek Meclis içinde ve gerekse meclis dışında Mustafa Sabri Efendi İttihat ve Terakkî Cemiyetine karşı ağır eleştirilerde bulunmaya devam etmiştir. 1913 yılında Bâb-ı âli baskını gerçekleşmiş ve Hürriyet ve İtilaf Fırkasının üyelerinden bazıları tutuklanmış, bazıları Sinop'a sürülmüş,

³⁸⁸Yahya, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, s. 20.

³⁸⁹Madde 35- Vükelâ ile Heyet-i Mebûsan arasında ihtilâf olunan maddelerden birinin kabulünde vükelâ tarafından ısrar olunup da mebûsan canibinden ekseriyeti ara ile ve tafsilen esbab-ı mûcibe meyânıyla katiyen ve mükerreren reddedildiği halde vükelânın tebdili veyahut müddet-i kanûniyesinde intihap olunmak üzere Heyet-i Mebûsanın feshi münhasıran yed-i iktidarı Hazreti Padişahidedir.

³⁹⁰Konu ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Mustafa Sabri, *en-Nekîr alâ Munkiri'n-Ni'meti mine'd-Dinî ve'l-Hilâfati ve'l-Ummeti*, Dâru'l-Kâdirî, Beyrut 1991, s. 41- 118.

³⁹¹Bkz. Tunay, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, c. 1, İstanbul 1984, s. 266-273.

³⁹²Akşin, Sinan, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 191-192.

³⁹³Hürriyet ve İtilaf partisinin Edirne Mebus Adayı Rıza Tevfik'in dövülmesi olayıyla bu durum açığa çıkmıştır. Bu bağlamda 1912 seçimleri, devrin muhalifleri tarafından "dayaklı" veya "sopalı" seçim olarak isimlendirilmiştir.

bazıları ağır cezaya çarptırılmış, bazıları da idam edilmiştir. Bundan dolayı Hürriyet ve İtilaf Fırkası geçici bir süre faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır.³⁹⁴ Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyelerinden ülke dışına kaçanlardan birisi de Mustafa Sabri Efendi'dir. Sabri Efendi evinde bulunduğu sırada güvenlik kuvvetleri tarafından baskın yapılnca, Sabri Efendi'nin kızı paniğe kapılmış ve babasını kurtarmak için evlerinin yan tarafında bulunan marangoz imalathanesinin çatısının üzerine inmesini sağlamıştı. Sabri Efendi, geceyi orada geçirmiş ve sabah olunca marangozhanenin Sâhibi Hoca Ahmed Efendi'nin yardımıyla kıyafet değiştirmiştir. Akabinde Fenerde bulunan bir Rum'un evine giderek orada gizlenmiş ve oradan da Köstence'ye kaçmıştır. Burada bir süre saklandıktan sonra Roman'ya vapuruyla Mısır'a geçmiştir.³⁹⁵

Osmanlı Devleti I. Dünya savaşında Almanya'nın yanında yer almış ve savaşmak için Romanya'ya girmiştir. Romanya'nın başkenti Bükreş'te bulunan Sabri Efendi burada yakalanarak Türkiye'ye gönderilip 5 yıl Bilecik'te mecburi ikamet ettirilmiştir. Akabinde Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşında yenilmesi üzerine Talat Paşa hükümeti istifa etmiş, İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyeleri ise Mondros ateşkes antlaşması imzalandıktan sonra yurt dışına kaçmışlardır. Bunun üzerine Mustafa Sabri Efendi'nin tutukluluk hayatı sona ermiştir. Akabinde İstanbul'a tekrar gelerek siyasi faaliyetlerine devam etmiştir.³⁹⁶

Mustafa Sabri Efendi, İstanbul'a gelince yeni kurulan Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'ye üye olmuştur. Aynı yıl içerisinde Medreseyi Süleymâniye'de Hadis Müderrisliğine getirildi. Bu arada Hürriyet ve İtilaf Fırkası yeniden siyasi faaliyetlerine başlayınca 1919 senesinde yapılan seçimlerde Mustafa Sabri Efendi Tokat'tan ikinci defa milletvekili seçilerek meclise girdi. Sultan Vahdeddin zamanında Tevfik Paşa kabinesinin istifa etmesi üzerine Damat Ferit Paşa kabinesi kurulmuş ve bu kabinede şeyhülislamlık makamına getirilmiştir.³⁹⁷

Sultan Vahdeddin'in fermanıyla Mustafa Sabri Efendi Osmanlı Devleti'nin en buhranlı, karışık ve yıkılmaya yüz tuttuğu bir dönemde şeyhülislamlığa getirilmiştir. Damat Ferit Paşa'nın 6 Haziran 1919 tarihinde Paris'e gitmesiyle onun yerine sadrazamlığa vekâlet etmiştir. Bu sırada Mustafa Kemal'in Sultan Vahdeddin tarafından geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderilmesine karşı çıktı. Aynı yıl kabinenin düşmesi

³⁹⁴Tunay, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınlar, İstanbul 1984, c. 1, s. 283

³⁹⁵Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 255; Kurucu, *Hatıralar*, s. 40.

³⁹⁶*Hilafetin İlgasının Arka Planı*, s. 23.

³⁹⁷Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 255.

üzerine padişah tarafından Âyan Meclisi üyeliğine getirildi.³⁹⁸ 31 Temmuz 1920 yılında yeniden kurulan Damat Ferit Paşa hükümetinde yeniden şeyhülislam olan Mustafa Sabri Efendi aynı zamanda Şurâ-yı Devlet reisliği kendisine tevdi edildi. Sultan Vahdeddin Sevr antlaşmasının şartlarını görüşmek maksadıyla topladığı Şura-yı Saltanat toplantısına Mustafa Sabri Efendi de katılarak görüşlerini beyan etmiştir. Bununla birlikte Dürrîzâde Abdullah Efendi’de anlaşmanın kabulü yönünde görüş beyan etmiştir. Mustafa Sabri Efendi, kısa aralıklarla dört defa meşihât makamına gelerek toplamda 8 ay 25 gün şeyhülislamlık yapmış.³⁹⁹ İttihat ve Terakkî hükümeti döneminde çıkan tehcir kanunu Yozgat’ta uygulandı. Bu kanun uygulanırken Ermenilere kötü muamele yapıldığı iddiasıyla yargılanan Yozgat’ın Boğazlayan ilçesi kaymakamı Kemal Bey’in idam fetvâsını Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi vermiştir. Mustafa Sabri Efendini verdiği fetvâ ile 10 Nisan 1919 tarihinde Kaymakam Kemal Bey idam edilmiştir.⁴⁰⁰

Anadolu’daki milli mücadele hareketinin nasihatle durdurulması yönünde vükela heyeti tarafından kararlar alındı. Fakat Mustafa Sabri Efendi ile Ticaret ve Ziraat Nâzırı Cemal Bey bu meyanda alınan kararların yeterli olmayacağını, daha sert tedbirlerin alınması gerektiği yönünde ısrar etmişlerdir. Görüşlerinin kabul edilmemesi üzerine Mustafa Sabri Efendi ve Cemal Bey istifa etmişlerdir. Daha önce Şeyhülislam Haydârizâde İbrâhim Efendi’den bu yönde bir fetvâ istenir, ancak Şeyhülislam Haydârizâde İbrâhim Efendi da böyle bir fetvâyı imzalayamayacağını söyleyerek istifa etmiştir. Yerine gelen Şeyhülislam Dürrîzâde Abdullah Efendi istenen fetvâyı vermiştir. Verilen fetvâda Anadolu’da bağımsızlık mücadelesi veren gurubun isyancılar olduğu belirtilmektedir ve bütün Müslümanların onlarla savaşmalarının bir vecibe olduğu ifade edilmektedir.⁴⁰¹

Mustafa Sabri Efendi, milli mücadeleyi durdurmak için verilen fetvâyı destekleyenler arasında yer almıştır. Mısır’da kaldığı dönemlerde “*Şer Fetvânın*” sâhibi diye eleştirilmiştir. Bunun üzerine o fetvâyı verenin kendisi olmadığını dile getirmiş ve bunu tekzip için bir karşı fetvâ yayınlamıştır. Akabinde yürütülen bu mücadelenin cihad olduğunu ilan etmiştir. Bu aşamadan sonra Mustafa Sabri Efendi’nin milli mücadele hareketine olan tavrı git gide sertleşmişti. Bazı kaynaklar Mustafa Sabri Efendinin sadrazam olmak için padişah ve devlet erkânına karşı birtakım teşebbüslerde

³⁹⁸Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, s. 384.

³⁹⁹Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, s. 253.

⁴⁰⁰Kandemir, Feridun, “Boğazlıyan Kaymakamı Nasıl Asıldı”, *Tarih Hazinesi dergisi*, 1/12, Temmuz 1951, ss. 575-577; Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s.247-249.

⁴⁰¹Bozarslan, Mehmed Emin, *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu*, Ant Yayınları, İstanbul 1969, s. 77-79;

bulunduğu, Ermenilerden ve Müslümanlardan bir ordu kurarak Türk ordusuna karşı savaşmak istediği ama başarılı olamadığı kaydedilmiştir.⁴⁰²

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması sonucu Mustafa Sabri Efendi, ailesi ile birlikte Mısra gitmiştir. Bundan sonra Mustafa Sabri Efendinin Türkiye Cumhuriyetindeki aktif siyaset hayatı sona ermiştir. Akabinde Roma'ya geçerek Osmanlı padişahı Abdülaziz'in torunu Nurettin Efendinin yanında yer almıştır. Burada 1,5 yıl kaldıktan sonra Yunanistan'a geçmiş ve Gümölcine'de bulunan kayınpederi Asım Efendinin yanına gelerek oğlu İbrahim'le birlikte dini, fikri ve siyasi faaliyetlerine devam etmiştir. Mustafa Sabri Efendi burada “*Yarın*” adlı dergi çıkardı ve bu dergide İslam Âleminin yöneldiği batılılaşma hareketini eleştirdi. Ankara Hükümetinin Yunan devletine yapmış olduğu baskıdan dolayı yarın gazetesinin basımı durduruldu. Daha sonra Mısır büyükelçisinin daveti üzerine ailesiyle birlikte Mısra gitti. Mısır'da Yaşadığı sırada birçok eser telif etti ve yazdığı “*el-Kavlu'l-Fasl*” adlı eserinden dolayı Mısır Evkâfı Bakanlığı tarafından müderrislik maaşı bağlandı.⁴⁰³

Mustafa Sabri Efendi yazılarıyla sürekli milli mücadelenin karşısında olmuş, bundan dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, Lozan'da Antlaşması gereğince alınan bir kararla ilk önce vatandaşlıktan çıkartıldı. Akabinde 150'likler diye bilinen listede Mustafa Sabri ve oğlu İbrâhim yer aldı. 11 Ocak 1924 tarihinden itibaren Mustafa Sabri Efendi'nin aldığı müderrislik maaşı da bundan dolayı kesilmiştir. 1938 yılında 150'liklere af çıkarılmasına rağmen Mustafa Sabri Efendi Türkiye'ye dönmedi. Hayatı boyunca zorluk ve mücadelelerle dolu bir yaşam sürmüştür. Mustafa Sabri Efendi hayatının son 30 yılını Mısır'da geçirmiş 12 Mart 1954 tarihinde Kahire'de vefat etmiştir.⁴⁰⁴

2.12. Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin Siyasetle İlişkisi

Dürrîzâde Abdullah Efendi, 1908 yılından sonra *Meclis-i Tetkikat-ı Şer'î* yye üyeliğinden ayrılıp bir süre mülkî görevleri yerine getirdiği için “Bey” lakabını almıştır. Akabinde Merkez Tensîk Komisyonu tarafından kendisine Galata Kadılığı verildi. Daha sonra bu komisyonca 1909 yılında Anadolu kazaskerliği görevine ataması yapıldı ve iki yıl sonra bu görevden de ayrıldı. Bunun üzerine Tensîk Komisyonu tarafından kendisine

⁴⁰²Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 258; Akbulut, “Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri”, s. 32.

⁴⁰³*Hilafetin İlgasının Arka Planı*, s. 110.

⁴⁰⁴Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 260.

mâzuliyet maaşı bağlandı. Anadolu'daki Millî mücadele hareketine anlayışla bakan Salih Hulûsi Paşa'nın istifası üzerine Hükümete Damat Ferit Paşa getirildi.⁴⁰⁵

Damat Ferit Paşa'ya 5 Nisan 1920 tarihinde Dördüncü defa hükümeti kurma görevi verilmesi üzerine Dürriîzâde Abdullah Efendi Şeyhülislamlık makamına getirildi. Damat Ferit Paşa İngilizlerin isteği üzerine dördüncü hükümetinde Kuvâ-yı Milliyecilerin hareketlerini sınırlamak ve engellemek için çalışmalar yürütmüştür. Millî Mücadeleyi inkîât'ya uğratmak için, Millî Mücadeleyi yürütenleri “İttihatçılık”, “Bolşeviklik” ve “Yalancı Milliyetçilikle” itham etmiştir.⁴⁰⁶

Millî mücadele faaliyetlerini akamete uğratmak için “Takvîm-i Vekâyî” gazetesini 11 Nisan 1920 tarihli Damat Ferit Paşa Hükümetinin bir beyannamesini yayınlamıştır. Bu beyanname, gazetelerde “Hükümetin pek Mühim ve Tarihi Bir Beyannamesi” ifadesiyle yer almıştır. Bu beyanname şu şekildedir; “Bir takım fitne-fes’ad, hırs ve menfaat düşkününü insanlar Teşkilât-ı Milliye adı altında toplanarak, ülkenin siyasi durumunu çok tehlikeli bir duruma soktukları. Bunların harp yıllarında yaptıkları suiistimal ve cinayetlerine mütarekeden sonra da devam ettikleri ve böylece Avrupa kamuoyunu aleyhimize çevirdikleri, bunun sonucunda da İstanbul’un işgal edildiğinden” bahsetmektedir. Devamında “Teşkilât-ı Milliye denilen harekât-ı bağıyânenin Anadolu’yu korkunç bir istilaya sokmaya ve devletin başını gövdesinden ayırmaya çalıştıkları.” belirtilerek, milli mücadeleye kalkışanları devletin en büyük düşmanları olduğu ilan edilmiştir.⁴⁰⁷

Damat Ferit Paşa yayınladığı bu beyanname ile milli mücadeleyi yürütenler aleyhine kamuoyu oluşturmaya ve halkın desteğini almayı amaçlamıştır. Akabinde Padişahın Hatt-ı Hümayûn’u ve Şeyhülislam Dürriîzâde Abdullah Efendi’nin verdiği “Fetvâ-yı şerife’yi” kullanarak milli mücadeleyi etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Şeyhülislâm Dürriîzâde Abdullah Efendi tarafından verilen fetvâda “başta Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları olmak üzere, Kuvâ-yı Milliye hareketi liderlerinin vatan haini oldukları ve öldürülmelerinin dinen meşru ve farz olduğunu” beyan etmiştir. Akabinde Ali Kemal, Peyâm-ı Sabah gazetesinde “Yalancı milliyet davâsı şer’-i şerîfe aykırıdır” şeklinde fetvâyı savunan bir yazı yazmıştır.⁴⁰⁸ Özellikle Dürriîzâde Abdullah Efendi’nin verdiği “Fetvâ-yı şerif” aracılığı ile Mustafa Kemal Paşa’yı ve arkadaşlarını dinsizlik, devlet ve millet düşmanlığıyla suçlayarak halkın gözünden düşürmeye çalışılmıştır.

⁴⁰⁵İpşirli, “Dürriîzâde Abdullah Beyefendi”, c. 10, s. 36.

⁴⁰⁶Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 209.

⁴⁰⁷Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, c. 1, s. 18.

⁴⁰⁸Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c. 1, s. 67.

fetvânın devamında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının öldürülmelerinin “*Dinen meşru ve Farz*” olduğu belirtilmiştir. Dürrizâde Abdullah Efendi’nin vermiş olduğu bu fetvâ ile halkın dinî duygularını siyasi hesaplar uğruna kullanmaya çalıştığı görülmektedir.⁴⁰⁹

Şeyhülislam Abdullah Beyefendi, 10 Haziran 1920 tarihinde Damat Ferit Paşa’nın antlaşma şartlarını görüşmek için Paris’e gitmesi üzerine hükümete vekâlet etti. Daha sonra 22 Temmuz 1920 tarihinde Sultan Vahdeddin’in emriyle Antlaşma şartlarını görüşmek için yapılan toplantıya kabine üyesi olarak katıldı. 31 Temmuz 1920’de Damat Ferit kabinesinin istifasıyla o da 3 ay 25 gün süren şeyhülislâmlık görevinden ayrıldı. Bir süre İstanbul’da yaşadktan sonra Millî Mücadele’nin kazanılmasıyla 1922 yılında Rodos’a kaçtı ve oradan İtalya’ya geçti. 23 Mart 1923 tarihinde Hac için gittiği Mekke’de 30 Nisan 1923 tarihinde vefat etti.⁴¹⁰

2.13. Medeni Mehmed Nûri Efendi’nin Siyasetle İlişkisi

Sevr Antlaşması’nın müzakereleri yapıldığı sırada durumu görüşmek üzere toplanan II. Şûra’yı Saltanata katıldı. Bu şûraya katılanlar Ankara hükümeti tarafından vatan haini ilân edildi. 27 Eylül 1920 tarihinde Damat Ferid Paşa’nın beşinci kabinesinden istifa eden Mustafa Sabri Efendi’nin yerine şeyhülislâmlığa getirildi. 21 Ekim 1920 tarihinde Damat Ferit Paşa hükümetinin istifasıyla kurulan Ahmed Tevfik Paşanın dördüncü kabinesinde Şeyhülislam olarak çalışmasına devam etti. Medeni Mehmed Nûri Efendi bu kabinede bir süre Evkâf -ı Hümayun nâzırlığını vekâleten yürüttü. 4 Kasım 1922’de Ahmed Tevfik Paşa kabinesinin düşmesi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından saltanatın kaldırılması üzerine şeyhülislâmlık da ortadan kaldırılmış oldu. Şeyhülislam Medeni Mehmed Nûri Efendinin, Ahmed Tevfik Paşa kabinesindeki şeyhülislâmlık süresi yirmi gün olup, Damat Ferit Paşa kabinesindeki Şeyhülislâmlık göreviyle birlikte toplam iki yıl bir ay sekiz gün görev yapmıştır.⁴¹¹

Şeyhülislam Mehmed Nûri Efendi’nin Anadolu’da verilen Millî Mücadeleyi desteklediği ve buna yönelik kararları aldığı belirtilmektedir. Nûri Efendi’nin verdiği bu kararlardan dolayı 150’likler listesine dâhil edilmeyişinde bu tavrının etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹²

⁴⁰⁹ Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 282.

⁴¹⁰ İpşirli, “Dürrizâde Abdullah Beyefendi”, c. 10, s.36.

⁴¹¹ Özcan, “Mehmed Nuri Efendi”, s. 503

⁴¹² Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamaları*, s. 267.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislam, başlangıçta devlet yönetimi içinde doğrudan bulunmamasına rağmen önemli konularda kendilerine danışılmak amacıyla Divan-ı Hümayûn'a çağrılırlardı. Özellikle şeyhülislamın verdiği fetvâların devlet yönetiminde ve siyasi alanda büyük bir etkisi olduğu müşahade edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde Meşihât makamına gelen şeyhülislam, İslam hukukunun yanı sıra örfi meselelerin çözümü için de fetvâlar vermiştir. Şeyhülislamın, verdikleri fetvâlar ile padişahların çıkarmış oldukları fermanların İslam hukukuna uygun olup olmadığını belirler konuma gelmesi, padişahların aldığı kararlara karşı görüş bildirmesi, kararlarını eleştirmesi dolayısıyla padişahın tasarruflarının sınırlandırılmasında etkili olmuştur. Diğer taraftan padişahların izledikleri siyasetin ve aldıkları kararların dini açıdan meşru olup olmadığının ortaya konulması, ister istemez şeyhülislamın siyaset içinde yer almasına yol açmıştır.

Kanûn-i Esâsî'ye göre şeyhülislâmların da Sadrazam gibi bizzat padişah tarafından belirlenerek tayin edilmesi onların sadrazamla aynı mevkide konumlandırıldığını göstermektedir. Ancak teâmülde sadrazamlar, kabine oluştururken şeyhülislamın belirlenmesinde sultan tarafından onların iradelerinin genelde dikkate alındığı görülmektedir. Şeyhülislamın seçimleri ve tayinleri anayasa gereği saltanata ait olmasına rağmen bazen atama konusunda Padişah ile sadrazam arasında görüş ayrılığı yaşanmış ve karşı karşıya gelinip siyasi gerilimlere neden olduğu da görülmüştür. Örneğin Sultan Mehmed Reşad, Cemâleddin Efendi'nin şeyhülislam olmasını istediği halde, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa Cemâleddin Efendi'nin aralarında bulunmasını istemediğini belirterek Şerif Ali Haydar Bey'in şeyhülislam olmasını teklif etmiştir. Sultan Reşad ise adı geçen bu kişiyi istemediği için bir türlü sadrazamla bu konuda anlaşamamıştır.

Şeyhülislamın kabinenin bir bakanı gibi olmasa da kabinenin değişmesi ya da istifası sonucu kabine üyelerinden biriymiş gibi görevinin sona ermesi onların siyasi sistem içerisindeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Buradan hareketle şu söylenebilir: Şeyhülislam Osmanlı devlet yapısı içerisinde Devlet-i Âli'nin hiçbir döneminde II. Meşrutiyet döneminde olduğu kadar siyasi yapının içerisinde etkin bir şekilde yer almamıştır. Zira bazen birkaç ayı geçmeyen ve sık sık değişen kabinelere bağlı olarak şeyhülislamın da değişmesi onların siyasal sistemin bir parçası haline gelmesine sebep olmuştur. Ayrıca dönemin içinde bulunduğu konjektürel şartlar da

buna zemin hazırlamıştır. Devletin içinde bulunduğu buhrandan kurtulmasına dönük gelişen İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi fikri akımlar ve bunların siyasi hayata yön verme eğilimleri siyasi oluşumları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf fırkası gibi partiler sadece kabine kurmakta değil şeyhülislamın tayininde de etkili olmaktaydılar. Bu durum şeyhülislamın siyasetle yakın bir ilişki içerisine girmelerine zemin hazırlamıştır. Şeyhülislamın siyasetle ilişkilerinde gelişen siyasi ve askeri olaylar kadar kendilerinin siyasi eğilimleri sahip olduğu karakter ve ikbâl beklentileri de belirleyici olabilmekteydi. İncelediğimiz Şeyhülislamlardan içerisinde bir kısmının cemiyet üyesi olmalarının yanında mebûs seçilerek aktif siyasetin içerisinde yer aldıkları da müşahade edilmiştir. Bu açıdan şeyhülislamın siyasetle ilişkisine dönük genel değerlendirmeden öte onların her biri ile ilgili ayrı değerlendirmelerin yapılması daha isabetli olacaktır.

Örneğin Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, Meşrutiyeti güçlendirmek için öncesinde ilan edilecek Hatt-ı Hümayûn'da, “sadrazam ve şeyhülislamın padişah tarafından seçilmesi gibi harbiye ve bahriye nazırlıklarının seçiminin de padişahın yetkisi ile olması gerektiğine” dair bir maddeye karşı çıkarak sadrazam Said Paşa ile anlaşmazlığa düşmüş, kendisi istifa etmek istemiş ise de bu kriz neticesinde Said Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu yaşanan hadisede şeyhülislamın sultan nezdinde sadrazamdan daha etkili olduğu görülmektedir.

Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi Sultan II. Abdülhamid Han'ın tahtan indirilmesine neden olan Hâl fetvâsını istemeyerek de olsa imzalamış daha sonra kendisinin bundan çok pişman olduğu kaydedilmiştir. Bu durum verilen söz konusu fetvada siyasi baskıların yapıldığını akla getirmektedir.

Bazı şeyhülislamlar siyasi olarak İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile yakın teşrik-i mesai içerisinde bulunmuşlardır. Örneğin Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi'nin İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyeleri ile gizli toplantı yapması nedeniyle Sultan Abdülhamid Han nezdinde şüpheli duruma düştüğü kaydedilmektedir.

Yine İttihat ve Terakkî Cemiyetine bağlılığı ile bilinen Mûsâ Kâzım Efendi, meşihat makamına atama için gerekli olan “kazaskerlik” görevini yapmadan İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarafından Meclis-i A'yân üyeliğinden, Meşihât makamına getirilmiştir. Kazım Efendi'nin, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin baskısıyla II. Meşrutiyet döneminde en uzun süre şeyhülislamlık makamında kalması dikkat çekmektedir. Göreve getirilmesi, İttihat ve Terakkî Cemiyetinin tavassutu ile olduğu gibi uzun süre görevde kalması da yine cemiyet sayesinde olmuştur. Mûsâ Kâzım Efendi'nin,

Abdülhamid Han'ı İslam karşıtı bir yönetim tarzı uygulamakla suçlayarak, onun karşısında yer aldığı görülmüştür.

Şeyhülislamlığı yanında aynı zamanda Meclis-i A'yân üyesi olan Sâhib Molla Efendi'nin dini ve siyasi iki görevi bir arada yürütmesi, din- siyaset ilişkisi bağlamında özgün bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Kendisi görevde iken siyasi görüşlerini beyan eden tek şeyhülislam olmuş ve siyasi meselelerde öne çıkan tavırlarıyla da ilgi çekmiştir. 31 Mart Vak'ası sonrasında olayın faillerinin ortaya çıkarılması (Sultan Abdülhamid Han'ın yargılanması) için hareket ordusu kumandanlığının meclise bir mazbata sunması krize neden olmuştu. Bu duruma Sâhib Molla Efendi şiddetle karşı çıkmış ancak kendisi daha önce Sultan Abdulhamit Han'ın hâl'li için görüş bildirmesi nedeniyle tutarsızlıkla suçlanmıştır.

Hüseyin Hüsnü Efendi gibi hükümetin icraatlarını onaylamadığı için siyasi baskılara maruz bırakılıp istifaya zorlanan şeyhülislamlar olduğu gibi Mustafa Hayri Efendi gibi başlangıçta İttihatçılarla aynı safta yer almasına rağmen, göreve geldikten sonra onlara mesafe koyan şeyhülislamlar da olmuştur. Nitekim o, icraatlarında kurumsal hareket edip bu tutumunu hep hissettirmiştir. I. Dünya savaşı başladığı sırada Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi verdiği "*Cihâd-ı Ekber*" fetvâsı ile bütün İslam âlemindeki Müslümanların ortak hareket etmesini sağlamıştır. Bu durum şeyhülislamların sadece Osmanlı Devleti'nde değil tüm İslam âlemindeki etkisi, gücü ve konumunu göstermesi açısından büyük önemi haizdir. Mustafa Hayri Efendi, II. Abdülhamid döneminde subay ve mekteplilerin kurdukları siyasi oluşumlara daima ilgi duymuş, bazılarında ise fiili olarak sorumluluk almıştır. Hatta seçimlerde İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin listesinden Meclis-i Mebûsan'a Niğde milletvekili olarak seçilmiştir. Mustafa Hayri Efendi siyasi tercihleri olmasına rağmen temkinli ve itidal içerisinde davranarak Meşihât'ın saygınlığını korumuş ve ilerleyen zamanlarda devlet erkânı tarafından hep desteği alınmak istenen vakur bir kişiliği simgelemiştir. Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyelerinin israf boyutuna varan ihtişamlı yaşamlarına dayanamayarak sağlık sorunlarını bahane edip şeyhülisamlık görevinden ayrılmıştır.

I. Dünya savaşı sonunda imzalanan Mondros mütarekesi ile Osmanlı Devleti için daha sıkıntılı bir dönem başlamış olup ülke siyasi buhran içine girmiştir. Bu dönemde sık sık yaşanan hükümet krizleri şeyhülislamlığa da yansımıştır. Hatta Meşihât makamına şeyhülislam bulunmakta sıkıntı çekildiği bile söylenmiştir. Nitekim Haydarîzâde İbrâhim Efendi, son dönemde yaşanan kabine değişiklikleriyle toplamda

beş kez bu makama atanmış ve bu makamda toplamda ancak 9 ay 20 gün kalabilmiştir. Bu da şeyhülislamlığın nedenli siyasallaştığını göstermesi açısından anlamlıdır.

I. Dünya savaşı mağlubiyeti akabinde Sevr antlaşmasının imzalanması ve Anadolu'da başlayan Millî mücadeleye bağlı gelişen siyasi olaylar şeyhüislamların siyasi tutumlarında ciddi kırılmalara neden olmuştur. Nitekim Sultan Vahdeddin zamanında Sevr antlaşmasını imzalayan hükümette şeyhülislam olarak görev yapan Mustafa Sabri Efendi, başlangıçta II. Abdülhamid'e muhalefet edenlerin arasında yer almış ve yönetimini her fırsata çok ağır bir dille eleştirmişti, daha sonra Şeyhülislam Ziyâeddin Efendi tarafından verilen hal fetvâsını desteklemiş, bununla birlikte Abdülhamid'in yönetimine son verdiği için İttihat ve Terakkî Cemiyetine teşekkür bile etmişti. Ancak daha sonra II. Abdülhamid'in hâl'ine verdiği destekten pişmanlık duymuş, hatta İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ni eleştirerek onun meşruiyetini sorgulama noktasına gelmiştir. Millî mücadele dönemine gelindiğinde ise şeyhüislamların siyasetle ilişkisi Millî mücadeleye destek verip vermemesiyle değerlendirilmiştir. Nitekim Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Millî mücadelenin aleyhinde olması nedeniyle 150'likler listesine alınmıştır. Aynı şekilde Şeyhülislâm Dürriâde Abdullah Efendi de verdiği fetvâ ile Millî mücadelenin karşısında yer alarak siyasi bir tutum sergilemiştir.

Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislamı olan Mehmed Nûri Efendi'nin Anadolu'da verilen Millî mücadeleyi desteklediği ve buna yönelik kararlar aldığı belirtilmekle birlikte, Anadolu'daki hareketin ileri gelenlerini âsi nitelemesi onun siyasi baskılara maruz kaldığı şeklinde yorumlanabilir.

Netice olarak Şeyhülislâmlar, Osmanlı Devleti'nin son döneminde padişahların tahtan indirilmesinde ve katledilmesine kadar birçok konuda verdiği siyasi kararlar, görev yaptığı hükümetler ve mensup oldukları partilerden dolayı siyasi alanda etkin rol almışlardır. II. Meşrutiyet döneminde meclisin açılması, basına uygulanan yasakların kalkması ve birçok gazete ve dergi çıkartılması ve partilerin oluşmasıyla şeyhülislâmların siyasetle olan ilişkisinin arttığı görülmüştür.

Şeyhüislamlardan bazıları bu dönemde meşrutiyeti öven vaaz ve hutbeler vermiş ve çeşitli yayın organlarında dönemin siyasi gelişmeleri ile alakalı yazılar kaleme almıştır. II. Abdülhamid'in yönetimine karşı olduklarını da dile getirmiş ve bu sebeple İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ni destekleyip yanında yer almışlardır. Ayrıca meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra kurulan partilere üye olmuşlar ve milletvekili

olarak mecliste aktif siyasette bulunmuşlardır. Böylece başta şeyhülislâm olmak üzere ilmiye mensupları, Meşrutiyet döneminde birçok siyasi olaylarda yer almışlardır.

II. Meşrutiyet döneminde şeyhüislamaların ilmî kimliklerinden ziyade, siyasi kimlikleri ve düşünceleriyle ön plana çıktığı görülmektedir. Hatta bu durum, siyasete âlet olan ulemanın karşılıklı fetvâ yayınlayarak kendi içerisinde gruplara ayrılmasına da neden olmuştur. Nihâyetinde başta şeyhülislâm olmak üzere ilmiye sınıfı bu dönemde meydana gelen siyasi olaylarda aktif bir şekilde rol almıştır. Son şeyhüislamalardan bazılarının sadrazamlığa vekâlet etmeleri, zaman zaman kabinede yer almaları istişare için Şûra-yı Devlet ve Şûra-yı Saltanat'a çağırılmaları onların siyasi alandaki nüfuzlarından faydalanılma şeklinde yorumlanabilir.

Diğer taraftan şeyhüislamaların bu denli siyasete müdahil olmaları rahatsızlıklara da sebep olmuştur. Onların verdiği siyasi kararlar, görev yaptığı hükümetler ve mensup oldukları partilerden dolayı muhalif kesim ve kişiler tarafından eleştirilmiştir. Bu sebeple şeyhüislâmlığın itibarını azaltacak faaliyetler yapılmıştır. Şeyhülislâmın şahsında bütün ilmiye sınıfı siyasetten uzaklaştırılmak ve etkileri kırılmak istenmiştir. Nihayetinde meşrutiyetin ilan edilmesi için çok çaba harcayan ilmiye sınıfı, bu yeni rejimde umduğunu bulamamıştır.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, Erhan, “Defterhâne”, *DİA*, İstanbul 1994.
- Akal, Emel, *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*. Tüstav Yayınları, İstanbul 2002.
- Akbulut, Ahmed, “Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1996.
- Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, Beyan Yayıncılık, İstanbul 2002.
-, *Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 9, Ankara 2002,
- Akpınar, Hakan, *Sultan II. Abdülhamid ve Bir Devrin Hikâyesi*, Mola Kitap, İstanbul .2017
- Aksoy, A. Şerif, *İttihat ve Terakki*, Nokta Yayınlar, İstanbul 2008.
- Akşin, Sinan, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1980.
-, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 5. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara 2009.*
-, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 1 (Mutlakıyete Dönüş 1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
-, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele 2*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2021.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009
- Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, c.13, Ankara 1990.
- Albayrak, Sadık, “Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye”, *DİA*, c. 8, İstanbul 1973.
-, *Son Devir Osmanlı uleması*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dâire Başkanlığı Yayınları, c. 1-5, İstanbul 1996.
- Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.
- Altuntaş, Halil, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Tarihçe, Oluşum, İşleyiş ve Faaliyetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020.
- Atasoy, Osman, *Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi’nin Hayatı ve Eserleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020.
- Arı, Mehmet Salih, “Osmanlılar ‘da Şeyhülislamlık Müessesesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, ss.170-179, Van 1994.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1997.

-,20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Timaş Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2017.
- Arslan, Emir Şekip, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları, Arapların Gözüyle Osmanlı*, çev. Halit Özkan, Klasik Yayınlar, İstanbul 2005.
- Asarkaya, Halis Turgut, *Tokat Meşhurları*, Aksiseda Matbaası, Samsun 1949.
- Aşkın, Deniz, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/2, ss. 977-995, Eskişehir 2017.
- Ayar, Talip, *Osmanlı Devletinde Fetva Eminliği(1826-1922)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Aydın, Bilgin, *Osmanlı Yenileşmesi Döneminde Babı Meşihâtın Bürokratik Yapısı ve Evrak İdaresi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1996.
- Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *DİA*, c.18, İstanbul, 1998.
- Aydın, Mehmet Akif, “Mahkeme”, *DİA*, c. 27, Ankara 2003.
- Baltacı, Cahit, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- Bakırcı, Selami, “Arşiv Belgeleriyle Şeyhülislam Musa Kazım Efendi”, *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, ed. Ömer Kara, Erzurum 2014.
- Bayrak, M. Orhan, *İstanbul’da Gömülü Meşhur Adamlar*, Milenyum Yayınları, İstanbul 1979.
- Bayur, Hilmi Kâmil, *Sadrızam Kamil Paşa Siyasi Hayatı*, Sanat Kitapevi, Ankara 1954.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 201.
- Beydilli, Kemal, *Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1994.
-, “Ahmed Tevfik Paşa”, *DİA*, İstanbul 1989.
- Bildirici, Yusuf Ziya, *Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Birinci, Ali, *31 Mart Vakasının Bir Yorumu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Bozarslan, Mehmed Emin, *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu*, Ant Yayınları, İstanbul 1969.
- Carter, V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform: Bâb-ı Âlî 1789-1922*, (çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Çev. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001.

- Cemâleddin Efendi, *Siyasî Hâtıralarım*, İstanbul Tercüman Gazetesi, 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.
- Cihan, Ahmet, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Çabuk, Mustafa, “Cihan Harbi’nde Sudan’daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam’ın Cihat Mektubu”, *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, ss. 101-120, İstanbul 2017.
- Çelebioğlu, Sarım Hüsnü, *Şeyhülislam Erzurumi Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi’nin Hal Tercümesi*, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1958.
- Çetinkaya, Bayram Ali, “Mûsâ Kâzım Efendinin Dini Siyasi ve Felsefî Düşüncesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2, ss.140-160, Sivas 2007.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
-, *31 Mart Vak’ası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1974.
- Dilaver, Hasan Hüseyin, *Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi*, Sincan Matbaası, Ankara 2014.
- Doğan, Hüseyin, “Şeyhu’l-İslâm Mustafa Sabri’nin ‘Mevkîfu’l-Beşer Tahte Sultânî’l-Kader’ İsimli Eserinin Kelâm Açısından Bir Tahlili”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018.
- Döğer, Yakup, *Modernleşme ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, Tashih Yayınları, İstanbul 2109.
- Duzdağ, M. Ertuğrul, *Üstat Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.
- Ebuzziya, Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2019
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017,
- Ekizoğlu, Bilal Osman, *II. Abdülhamid Han Dönemi Şeyhülislamı ve Yönetimi Üzerinde Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2020.
- Engin, Vahdettin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017
- Eraslan, Sadık, *Şeyhülislamlık Kurumu ve Ceride-i İlmiye*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989
- Eraslan, Cezmi, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,

- Erdoğan, M. Akif, *Türkiye Tarihi ve uygarlıklar-4- Osmanlı Tarihi(1299-1922)*, Lilit Yayını, 10. Baskı, İzmir 2017.
- Ergün, Mustafa, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 30/1-2, ss. 59-60, Ankara 2017.
- Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Şahis Yayını, İstanbul 1958.
- Eroğlu, Nazmi, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008
- Ertan, Veli, *Tarihte Meşihât Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, Bahar Yayınları, İstanbul 1969.
- Feroz, Ahmet, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1908-1914)*, çev. Nuran Ülker, Sander Yayınları, İstanbul 2010.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehş Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *el-Mişbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr*, el-Mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut, ts.
- Furgaç, Ahmed İzzet, *Feryadım*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, *Osmanoğulları'nın Son Padişahı Vahdeddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994.
- Göztepe, Yüksel “Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin ‘Süre-i İhlâs ve Süre-i Alak Tefsiri’ Adlı Çalışmasındaki Vahdet Anlayışı”, *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları-1*, ss.113-136, İstanbul 2019.
- Gül, Mustafa Fırat, “II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı Başlangıcına Devrin Siyasi Olaylarına Genel Bir Bakış”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/2, Haziran 2020.
- Güllüce, Hüseyin, “Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kâzım ve Kur'an'ın İcazı Hakkındaki Görüşleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1/19, ss.220-227,Erzurum 2002.
- Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994
- Gündüz, Esra, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Kurumu*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1992.
- Güneş, Osman, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları ve Dönemin Siyasi Olayları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi S.B.E, İstanbul 2019

- Gürer, Ahmed Şamil, *Gelenekle Modernite arasında bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Mûsâ Kâzım Efendi*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Savaşları*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “Meşrutiyet”, *DİA*, Ankara 2004.
-, “Talat Paşa”, *DİA*, İstanbul 2010.
- Hasekioğlu, Ferda Esengün, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-Kudât*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Işık, Ayhan, “Nakibüleşraflık Müessesesinin Tarihi Serüveni”, *İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, 23, İstanbul 2014.
-Şeyhülislâmlık Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti'nin Son Şeyhülislâmı Mehmed Nûri Medenî Efendi . *İstanbul Müftülüğü Din ve Hayat Dergisi*, İstanbul 2009.
- İlmiye Salnamesi*, (ed. A. Neziha Galitekin), İşaret Yayınları, İstanbul 1998.
- İmzaoğlu, Beytullah, *Şeyhülislam Cemâleddin Efendi*, Marmara Üniversitesi Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, 3. Baskı, Dergâh Yayınlar, c.1-4, İstanbul 1982.
- İnan, Yusuf Ziya, *Jön Türklerden İttihat Terakki Cemiyetine*, Bayramşık Yayınevi, İstanbul 1978.
- İpşirli, Mehmet, “Dürîzâde Abdullah BeyEfendi”, *DİA*, İstanbul 1994.
-, “Huzur Dersleri”, *DİA*, İstanbul 1998.
-, “Hüseyin Hüsnü Efendi”, *DİA*, İstanbul 1998.
-, “Mustafa Hayri Efendi”, *DİA*, İstanbul 1998.
-, “Haydarîzâde İbrâhim Efendi”, *DİA*, İstanbul 2000.
-, “İstanbul Kadılığı”, *DİA*, İstanbul 2001.
-, “Kazasker”, *DİA*, Ankara 2002.
-, “Medresetü'l-Kudât”, *DİA*, Ankara 2003.
-, “Şeyhülislam”, *DİA*, İstanbul 2010.
- Kaan, Oğuz, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, İstanbul Doktora Tezi, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Kandemir, Feridun, “Boğazlıyan Kaymakamı Nasıl Asıldı”, *Tarih Hazinesi Dergisi*, 1/12, ss. 575-621, Temmuz 1951.

- Kapcı, Hikmet Zeki , *Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Âli*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012.
- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1986.
- Kara, Muhammet, *Lale Devrinde Şeyhülislamlık ve Yenişehirli Abdullah Efendi*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2017.
- Karabekir, Kazım , *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3. Baskı, Hikmet Yayınları, c.IX, Ankara 1999.
- Kavak, Abdulcebbar, “Safevîlerin Şiîleştirme Siyasetinin mağduru Olan Bir Aile: Haydarîler ve Irak’taki Faaliyetleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.38-53. Konya 2018.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2020.
-, *Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi*, İslam Medeniyeti Mecmuası, İstanbul 1981.
- Kazım, Musa, *İslâm’da Usul-i Meşveret ve Hürriyet*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1324.
-, *Külliyat-ı Şeyhülislam Musa Kazım-Dini İçtimai Makaleler*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1336,
- Kenanoğlu, M. Macit, “Nizâmîye Mahkemeleri”, *DİA*, İstanbul 2007.
- Keskin, Şahin, *Son Osmanlı Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993.
- Kılınç, Kadir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislâmlık (1908-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021, s.39.
- Kılıç, Yusuf, Şeyhülislam Tokatlı Mustafa Sabri Efendi, Hayatı-İlmî Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlilî Tenkidi, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Tokat Valiliği Şeyhulislam İbn Kemal Araştırma Merkezi Yayınları, Tokat 1987.
- Koca, Ferhat, “Fetvahane”, *DİA*, c. 12, İstanbul 1993.
-, “Mûsâ Kâzım Efendi”, *DİA*, Ankara 2008.

-, “Osmanlılar ’da Meşihât Dâiresi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahane”, *İlam Araştırma Dergisi*, 2/1, 1997.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, *Rauf Orbay’ın Hatıraları (1914 - 1945)*, Temel Yayınları, İstanbul 2005
- Koçu, Reşat Ekrem, “Bilâd-ı Selâse Kadılikları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Neşriyat Kolektif, İstanbul 1961.
-, *Şeyhülislâm-ı Esbak Merhum Sâhib Bey, 1327 Sene-i Mâliyesine Mahsus Musavver Nevsâl-i Osmânî*. İstanbul 1329.
- Kodaman, Bayram, *II. Meşrutiyet Dönemi, Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c.13, Ankara 2002.
- Kozan, Ali, *Bir Türk İslam mütefekkeri; Elmalılı Hamdi Yazır*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Kramers, Johannes Heindrik, “Şeyhülislam”, *DİA*, M.E.B. Yayınları, Ankara 1978.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.
- Kurucu, Ali Ulvi, *Hatıralar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.
- Küçük, Cevdet, “Mehmet V”, *DİA*, c.28, Ankara 2003.
-, “Damad Ferid Paşa”, *DİA*, İstanbul 1993, c. 8, s.439.
- Kütükoğlu, Mübühâ S., “Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye Medresesi”, *DİA*, İstanbul 1993.
- Mardin, Ebû’l-Ulâ, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951.
- Mardin, Şerif, *Türkiye ’de din ve siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Mehmed Ali Paşa, *Takvim-i Vekayi*, Nr. 1759, Milli Kütüphane, Ankara, 1920.
- Mehmed Said Paşa ’nın Hatırat*, Ketebe Yayınevi, Der. Mustafa Gündüz, İstanbul 2019
- Meriç, Ümit, *Cevdet Paşanın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1979.
- Muhtar, Ahmed, *İntihak-ı Hak*, Hamit Matbaası, İstanbul 1930.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1979.
- Mustafa Sabri Efendi, *Huzûr-ı Hümayûn Dersleri*, Beyanül-Hak, 1/2, İstanbul 1326.
-, *en-Nekîr alâ Munkiri ’n-Ni ’meti mine ’d-Dinî ve ’l-Hilâfati ve ’l-Ummeti*, Dârü’l-Kâdirî, Beyrut 1991.
-, *Hilafetin İlgasının Arka Planı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi*, İnsan Yayınları, Çev. Yılmaz Oktay, İstanbul 1998.

- Nam, Mehmet. “Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, Şanlıurfa 2010.
- Nazım, Rahmi, *Fırsattan İstifade*, Tanin Yayınları, İstanbul 1909.
- Okyar, Ali Fethi, *Sultan II. Abdülhamid Han ile 113 Gün*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017.
- Öcal, Mustafa, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitim*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- Örsten, Seda, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Özcan, Azmi, “Otuz Bir Mart Vakası”, *DİA*, İstanbul 2007.
- Özcan, Mehmed Tevfik, “İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumsallaşmasının Tarihçesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Dergisi*, 61/1-2, İstanbul 2003.
- Özcan, Tahsin, “Mehmed Nûri Efendi”, *DİA*, Ankara 2003.
-, “Ömer Hulûsi Efendi”, *DİA*, İstanbul 2007.
-, “Ziyâeddin Efendi”, *DİA*, İstanbul 2013.
- Özler, Mevlut, “Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendinin Hayatı ve Fetvaları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, ss. 446, Erzurum 2014.
- Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmani Zeyli*, Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, Ankara 2008.
-, *Son Başvekiller ve sadrazamlar*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1948.
- Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 1999.
- Sancaktar, Fatih Mehmed, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Öğretmen Dünyası, Ankara 1986.
- Sarıkaya, Yaşar, “II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde var Olma Mücadelesi”, *Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi*, 13/25, ss. 37-73, Viyana 2008.
- Sarıyıldız, Gülден, “Sicilli Ahvâl Defterleri”, *DİA*, İstanbul 2009.

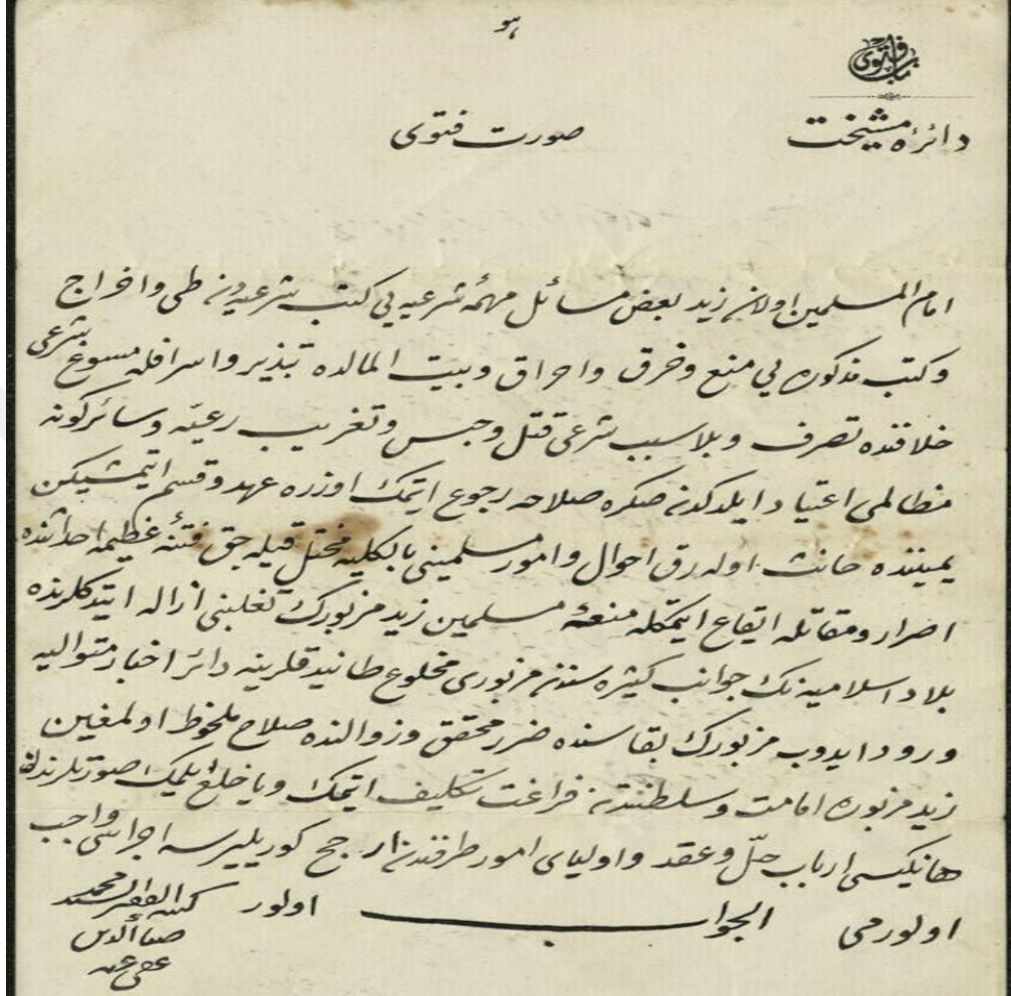
- Serin, Rahmi, “Osmanlı Şeyhülislamı”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi Yayınlar, ss. 505, Tokat 1987.
- Simavi, Lütfi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1975.
-, *Sultan Mehmed Reşat Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Şehir Yayınları, İstanbul 2008.
- Sonyel, Salahi R., *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal Vahdeddin ve Kurtuluş Savaşı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.
-, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Sucu, Nurgül, “Ürgüplü Bir Şeyhülislam: Ürgübi Mustafa Hayri Efendi”, *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir Üni. Yayınları, c.6, ss. 101-110, Ankara 2012.
- Şakir, Ziya, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, ATK Deposu, İstanbul 1944.
- Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Şen, İsmail, *Kıbrıslı Kamil Paşa*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.
- Şentop, Mustafa, *Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf 19. ve 20. Yüzyıl*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Şentürk, Elif Yılmaz, *Osmanlı Belgeleri İçin Bir Üst veri Standarttı Çalışması: Meşihât Arşivi Örneği*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Şeyhülislamı Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Haz. Selami Kutsal, Nehir Yayınları, İstanbul 2005.
- Şimşek, Muttalip, “Osmanlı Devleti'nde Nakibüleşraflık Müessesesi ve Bu Müesseseye Bağlı Kaymakamlıklar (19.Yüzyıl)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19, Almanyaya 2018.
- Tahir, Mehmed, *Osmanlı müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1918.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Milliyet Matbaası, İstanbul 1931.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Milli Eğitim Bakanlığı, c. 3, İstanbul 1991.
- Taş, Kemaleddin, “Osmanlı yönetim Sisteminde Şeyhülislamlık Kurumu-Sosyolojik Bir Çözümleme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, ss.81-101, Isparta 2005.

- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. el-Fârûkî, Keşşafü Istılahatı'l-fünun ve'l-ulum, thk. Ali Dahrûc, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996.
- Tiryaki, Yunus Emre, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vakası*, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2016.
- Topal, Hasan Fehmi, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Babı Meşihât*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, der. Cemâleddin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002.
- Tunay, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.
- Tuncer, Polat, *İttihatçı Cavit Bey*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- Turan, M. Fatih, *Erzurum'un Yüzleri "Şeyhülislam Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi"*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.
- Tursun, Soner, *II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Olayı*, (Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2013.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Türkmen, Zekeriya, *Hareket Ordusu ve Mahmut Şevket Paşa*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Uca, Alaattin, "Ürgüplü Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi", *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 'Nevşehir Üniversitesi Yayınları, ss. 140-175, Ankara 2012.
- Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınevi, İstanbul 2006.
- Unat, Faik Reşit, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, TTK Yayınları Yayınları, İstanbul 1985.
- Uzun, Efsan, "Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi(1867-1922)", *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir Üniversitesi Yayınları, c. 2, ss. 374-389, Ankara 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 1965.
- Ünal, Uğur, *Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)*, TTK Yayınları, Ankara: 2008

- Ürgüplü, Ali Suat, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Yahya, Tevfik İslam, Şeyhülislam Mustafa Sabri, Çizgi Kitabevi, Amman 2017.
- Yakut, Esra, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Mustafa Sabri Efendi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2006
- Yıldırım, Mehmed-Kadioğlu, Songül, *Defterhane'den Tapu ve Kadastro'ya*, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara 2010.
- Yıldız, Hasan, *Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesâlih-i Talebe ve Müfredat Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)*, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 2018.
- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları Fetvahane-i Ali, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dâiresi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1996.

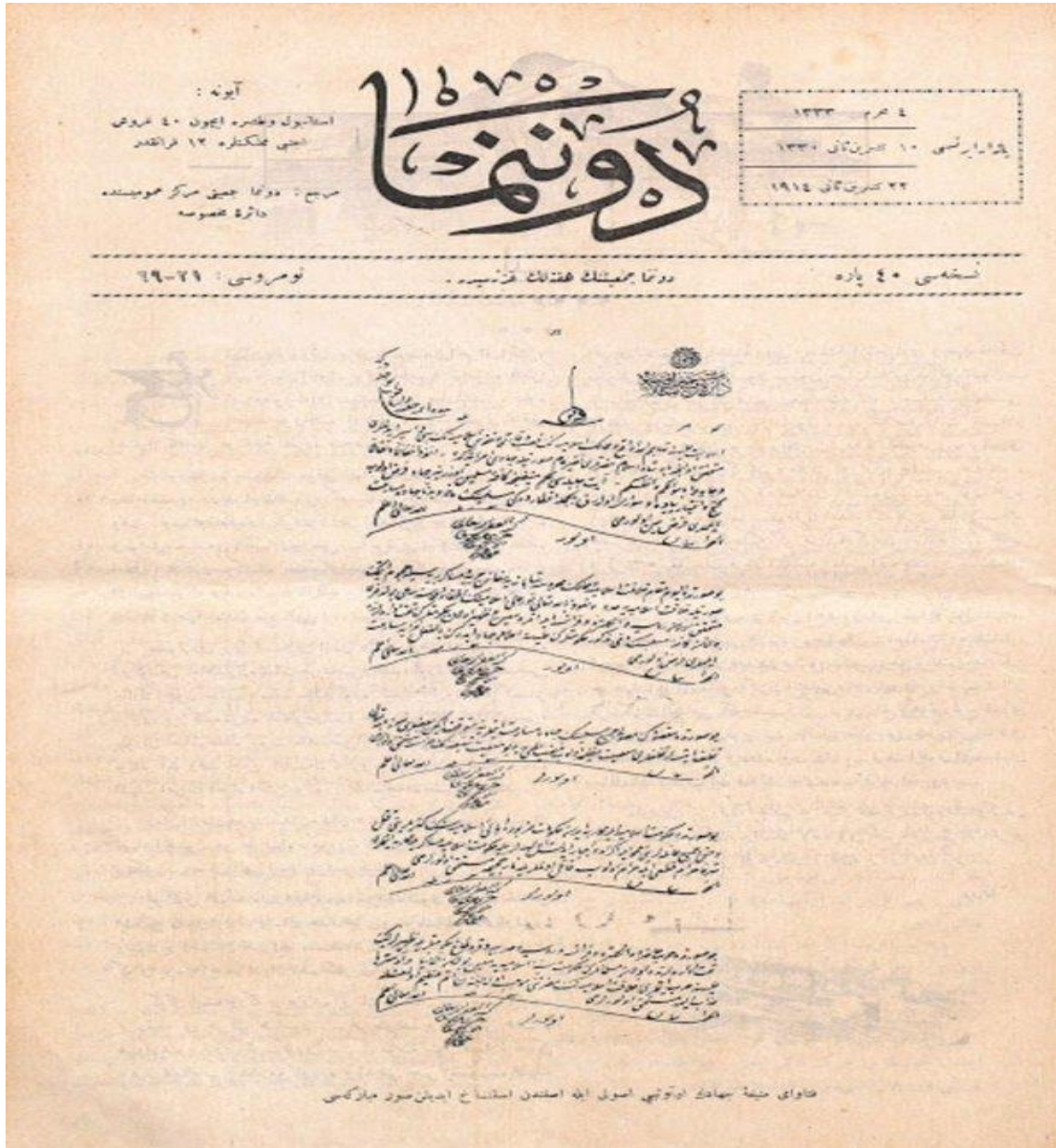
EKLER

Ek 1. Sultan II. Abdülhamid Han'ın Tahtan İndirmek İçin Kullanılan Hal Fetvâsının Sûreti

Müslümanların imamı olan kimse, bazı önemli şer-i konuları şeriat kitaplarından çıkarsa ve bu kitapları yasak etse, yaksa, yırtsa devlet hazinesini israf edip şeriata aykırı şekilde harcasa, idare ettiği kimseleri şer'î sebep olmadan öldürse, hapsetse, sürse, başka türlü zulümleri de adet edindikten sonra, doğru yola yemin etmişken sözünden dönse, Müslümanların yaşayışını tamamen bozacak şekilde fitne çıkarmakta direnip onları birbirine öldürtse, buna engel olacak durumdaki Müslümanlar, onun zora dayanan tutumunu ortadan kaldırıp, İslam memleketlerinin pek çok yerinden metbuu tanınmadığına dair haberler gelip yerinde kalmasında zarar ve ayrılışında iyilik olduğu düşünülürse, kendisine imamlık ve sultanlıktan vazgeçme teklif etmek veya hal etmek şekillerinden hangisi erbab-ı hall ve akd tarafından uygun görülmüşse, bu kararın uygulanması yerinde ve gerekli olur mu?

Ek 2. Cihad-ı Ekber Fetvâsının Sûreti

Cihad-ı Ekber Fetvâsı

“Bu mesele hakkında Hanefî İmamlarının cevabı nasıldır ki; İslamiyet aleyhine düşmanların hücumu vaki olduğunda ve İslam memleketlerinin gaspı ve yağması ve Müslüman nüfusun esir edilmeleri tahakkuk ettiğinde, İslam’ın Padişahı Hazretleri umumi seferberlik ilan etmek sûretiyle, cihat emretmiş olduğunda **“İnfiru hifafen ve sikalen ve cahidu biemvaliküm ve enfüsiküm fi sebilillah”** (Gerek yaya olarak gerek binek üzerinde Allah yolunda sefere çıkın. Mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihad edin.) Ayeti Celile’sinin yüksek hükümleri gereğince bütün Müslümanlar üzerine cihat farz olup, genç ve ihtiyar, piyade ve süvari olarak her taraftaki Müslümanların malen ve bedenlen cihada koşmaları farz-ı ayın olur mu? Beyan buyrula?

El Cevap: Olur. Allahü Teâla daha iyi bilir. Ketebehu el-fakir ileyhi Teâla Hayri bin Avni el-Ürgübi Ufiye anhu.

Bu surette bugün Hilafeti İslamiye makamı ve onun himayesindeki memleketlere harp gemileri ve kara askerleri ile hücum etmek sûretiyle, Hilafeti İslamiye'ye düşmanlık ve Allah korusun İslamiyet'in yüksek nurunun söndürülmesi ve yok edilmesine gayret ettikleri anlaşılan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile onlara yardım eden hükümetlerin idareleri altında bulunan bütün Müslümanların da adı geçen hükümetlerin aleyhine cihat ilan ederek bilfiil savaşa koşmaları farz olur mu? Beyan buyrula?

El Cevap: Olur. Allahü Teâla daha iyi bilir. Ketebehu el-fakir ileyhi Teâla Hayri bin Avni el-Ürgübi Ufiye anhu.

Bu surette maksadın hâsıl olması bütün Müslümanların cihada koşmalarına bağlı iken, bazıları Allahu Teâlâ korusun muhalefet etseler, muhalefetleri, büyük günah, ilahi gazap ve şeni bir kötülük karşılığı cezaya müstahak olurlar mı? Beyan buyrula?

El Cevap: Olur.

Allahü Teâla daha iyi bilir. Ketebehu el-fakir ileyhi Teâla

Hayri bin Avni el-Ürgübi Ufiye anhu.

Bu surette İslami Hükümet ile savaşan adı geçen hükümetlerdeki Müslüman halkın, kendilerinin öldürülmeleri, bütün ailelerinin mahvedilmeleri, yakılmaları sûretiyle mecbur edilseler bile, İslami hükümetin askerleri ile savaşmaları şeran katibir şekilde haram olup, katil olmaları ile cehennem ateşine müstahak olurlar mı? Beyan buyrula?

El Cevap: Olur.

Allahü Teâlâ daha iyi bilir. Ketebehu el-fakir ileyhi Teâla Hayri bin Avni el-Ürgübi Ufiye anhu.

Bu surette mevcut savaşta İngiltere ve Fransa ve Rusya ve Sırbıyye ve Karadağ Hükümetleriyle bunlara yardım edenlerin idareleri altında bulunan Müslümanların, İslami Hükümet'e yardımcı olan Almanya ve Avusturya aleyhine savaşmaları, Hilafeti İslamiye'nin zararına sebep olacağından büyük bir günah olmakla, feci bir azaba müstahak olurlar mı? Beyan Buyrula?

El Cevap: Olur. Allahü Teâla daha iyi bilir. Ketebehu el-fakir ileyhi Teâla Hayri bin Avni el-Ürgübi Ufiye anhu.”

Ek 3. II. Meşrutiyet Döneminde Görev Yapan Padişahlar ve Sadrazamlar

a) Sultan II. Abdülhamid'in II. Meşrutiyet döneminde Görev Yapan Sadrazamlar

1. Avlonyalı Mehmed Ferit Paşa 15 Ocak 1903 --- 22 Temmuz 1908
2. Mehmed Said Paşa 22 Temmuz 1908 --- 6 Ağustos 1908
3. Kâmil Paşa 6 Ağustos 1908 --- 14 Şubat 1909
4. Hüseyin Hilmi Paşa 14 Şubat 1909 --- 13 Nisan 1909

b) Sultan Mehmed Reşad Zamanında Görev Yapan Sadrazamlar

1. Hilmi Paşa 14 Şubat 1909 --- 13 Nisan 1909
2. Ahmed Tevfik Paşa 13 Nisan 1909---5 Mayıs 1909
3. Hüseyin Hilmi Paşa 5 Mayıs 1909---12 Ocak 1910
4. İbrâhim Hakkı Paşa 12 Ocak 1910---29 Eylül 1911
5. Mehmed Said Paşa 4 Ekim 1911---17 Temmuz 1912
6. Ahmed Muhtar Paşa 22 Temmuz 1912---29 Ekim 1912
7. Kâmil Paşa 29 Ekim 1912---23 Ocak 1913
8. Mahmut Şevket Paşa 23 Ocak 1913---11 Haziran 1913
9. Said Halim Paşa 12 Haziran 1913---3 Şubat 1917
10. Talat Paşa 4 Şubat 1917---8 Ekim 1918

c) Sultan Vahdeddin Döneminde Görev Yapan Sadrazamlar;

- Ahmed İzzet Paşa 14 Ekim 1918---8 Kasım 1918
- Ahmed Tevfik Paşa 11 Kasım 1918---10 Mart 1919
- Damat Ferit Paşa 10 Mart 1919---4 Ekim 1919
- Ali Rıza Paşa 4 Ekim 1919---2 Mart 1920
- Salih Hulûsi Paşa 2 Mart 1920 ---5 Nisan 1920
- Damat Ferit Paşa 5 Nisan 1920---18 Ekim 1920
- Ahmed Tevfik Paşa 21 Ekim 1920---17 Kasım 1922